10684

TRANSILVANIA

ANUL 75 AUGUST-SEPT. Nr. 8-9 1944

SIBIU

Anul 75 August—Septemvrie 1944 Nr. 8—9

TRANSILVANIA

Organ al ASTREI

ETAPE ÎN DESVOLTAREA LITERATURII ROMÂNE[1]

Vitregia împrejurărilor a făcut ca până la o dată târzie ţările române să nu ofere condiţii prielnice manifestării spiritelor cele mai alese dintre Români. Poartă de invazie a popoarelor barbare, obiect invidiat de vecini puternici, împotriva cărora trebue să lupte sute de ani şi, după îngenunchiere, teatru de nesfârşite lupte între puteri străine, ele au avut istoria cea mai agitată ce se poate închipui. Lor li se potriveşte pe de-a'ntregul ceea ce Filicaja spunea, în celebrul sonet închinat Italiei, despre patria sa: tragedia lor a fost pricinuită de frumuseţea şi de bogăţia lor.

Atunci însă când jocul istoriei n'a putut înăbuşi manifestarea marilor spirite din trecutul Românilor, acestea au jucat roluri de seamă în istoria culturii. In aceste condiţiuni, un tratat de istoria literaturii române ar trebui să cuprindă un capitol bogat închinat marilor personalităţi române, a căror activitate cade în afară de sfera istoriei poporului din care ele fac parte. S'ar impune să se semnaleze în această ordine şi ceea ce însemnează contribuţie românească la cultura în limba slavonă sau grecească: limbi de cult şi oficiale în ţările române în anumite epoci, opera culturală însumată în ele depăşeşte popoarele izolate şi se aseamănă prin aceasta operei care, sub influenţa bisericii catolice, se realizează în limba latină. Ungariei, căreia în persoana lui Matei Corvin Românii i-au dat pe regele ei civilizator, în persoana lui Nicolae Valahul i-au dat pe unul dintre cei mai mari umanişti ai ei. Iar cu Petru Movilă, Nicolae Milescu, Antioh Cantemir şi Herascov, poporul român a contribuit esenţial la crearea literaturii moderne ruseşti şi la modernizarea spiritelor în Rusia.

[1]) Liniile generale ale articolului de faţă se explică prin faptul că el face parte, ca introducere, dintr'un studiu ce va apărea în curând în limba franceză: *Literatura română în epoca „Luminării"*. Articolul este destinat aşa dar să iniţieze pe cititorii străini asupra desvoltării literaturii române. Unele din ideile afirmate aici au fost expuse de noi în lucrări anterioare.

Viața culturală a poporului român se resimte însă până târziu de participarea lui la credința ortodoxă. Biserica ortodoxă admitea ca limbi de cult limbile greacă și slavonă și faptul acesta însemna, pentru Români, ruperea de tradiția culturală latină. Supus în cele din urmă dominației turcești, poporul român ajunge unul dintre factorii determinanți ai unității spirituale Sud-Est europene, ale cărei principii se realizau în primul rând în religia ortodoxă, comună popoarelor din această regiune. Timp îndelungat, cultura română avea să se sbată în căutarea propriului destin: numai revenind la tradiția latină ea își putea cuceri autonomia în complexul ortodox din Sud-Estul Europei, numai îndelungata sa practică ortodoxă constituia nota specifică a sa în cuprinsul popoarelor de origine latină. Spre a ajunge la această conturare a propriei fizionomii, era nevoie de o serie de renunțări și, privită din punct de vedere cultural, istoria poporului român este, pentru o durată de secole, istoria eliberărilor sale spirituale.

Cea dintâi dintre acestea este eliberarea de sub tutela slavonismului. Creștinarea poporului român s'a făcut la o dată la care el nu venise încă în contact cu popoarele slave. Cuvintele ce exprimă noțiunile de bază ale credinței creștine în limba română sunt cuvinte de origine latină sau latinizate, ceea ce arată că limba latină este aceea în care Românii au auzit predicându-se noua religie: *credință, creștin, cruce, zeu* (și *Dumnezeu*), *biserică, botez.* Așezarea Slavilor în Peninsula Balcanică a întrerupt însă legăturile Românilor dunăreni cu locuitorii Italiei și a silit pe cei dintâi să se adapteze situației celei noua: biserica lor se organizează în legătură cu biserica popoarelor slave înconjurătoare, limba slavonă devine limba lor de cult și oficială. Faptul acesta a făcut ca primele opere literare ale scriitorilor români să îmbrace de asemenea haina slavonă. Cum era și firesc, aceste prime manifestări, care datează din secolul al XV-lea, aparțin domeniului religios și istoric și numai rareori, cum este cazul cu *Învățăturile* Domnitorului Neagoe Basarab al Munteniei către fiul său Teodosie, — lucrare ce datează dela începutul secolului următor —, ele își pun probleme de altă natură și se ridică la un nivel oarecare de poezie. Apogeul slavonismului în cultura română este atins în secolul al XVI-lea. In forme din ce în ce mai anemiate el se prelungește și în secolul următor, când tipografiile românești dau la lumină o serie bogată de tipărituri în această limbă. Dar, fapt caracteristic pentru configurația spirituală a epocii, către jumătatea acestui secol apar de sub presă unele cărți religioase, al căror cuprins în limba slavonă era încadrat de tipic românesc. Se arată în felul acesta că, supusă tradiției, biserica română conserva încă textul slav, pe care preoții înșiși nu-l mai puteau

înțelege; ea îl conserva însă ca pe un zeu mort, pe monumentul căruia epigrama funerară era scrisă în limba română. Străin de spiritul poporului român, nesusținut de o mare putere politică și lipsit de prestigiul unei tradiții culturale, slavonismul nu aducea niciuna din însușirile care subjugă sau care atrag. In felul acesta era fatală delimitarea teritoriilor spirituale.

S'a susținut că prezența elementului slav în Peninsula Balcanică a adus după sine, pe lângă unele neajunsuri incontestabile pentru Români, și un fapt pozitiv peste care nu se poate trece: numai grație acestui element poporul român a ajuns să capete caracterele distinctive cu care el se prezintă în ziua de astăzi. Rămânând în legătură nemijlocită cu Italia, Românii ar fi fost atrași de aceasta și este foarte probabil că ei s'ar fi pierdut în mijlocul Italienilor, de care i-ar fi apropiat nu numai originea și limba, ci și religia. Numai datorită Slavilor „nu ne-am confundat cu elementul latin din Italia și am rămas ca o unitate deosebită în lumea romanică". Este incontestabil că prezența Slavilor în Peninsula Balcanică poate fi invocată ca unul dintre factorii ce au adâncit trăsăturile distinctive ale Românilor față de Italieni. Dar afirmația, datorită unui învățat de talia lui Densusianu, nu poate fi acceptată decât ca o ipoteză, a cărei verificare s'ar putea imagina numai ca o abatere dela linia istorică stabilită. Convingerea aceasta o îndreptățește felul cum lucrurile s'au desfășurat în Romania occidentală: nicio populație de origine străină nu s'a așezat și n'a despărțit pe Francezi de Italieni; dar, deși legați de Italieni prin origine, prin limbă și prin credința comună catolică, poporul francez nu s'a confundat cu cel italian, ci a căpătat o fizionomie proprie, cu trăsături distinctive puternic accentuate.

Inlăturarea limbii slavone nu s'a făcut însă în condițiuni care să readucă pe Români în sfera culturii latine occidentale. Ea este datorită în primul rând slăbirii, din pricina întinderii puterii turcești, a centrelor de cultură slavonă din Sudul Dunării, singurele centre slavone cu care Românii au avut legături înainte de secolul al XVII-lea. Intr'o largă măsură însă, înlăturarea limbii slavone se datorează și influențelor exercitate de mișcările religioase din centrul și Apusul Europei. După părerea lui Iorga, împărtășită de numeroși cercetători, cea dintâi dintre aceste influențe este datorită mișcării hussite. Reforma propusă de Huss se caracterizează prin unele puncte comune cu credința ortodoxă. Ea cerea însă între altele ca textele religioase să fie traduse în limba fiecărui popor, ceea ce deschidea calea către naționalizarea literaturilor. Partizanii lui Huss, persecutați în Boemia, s'au răspândit în țările învecinate și în felul acesta au ajuns până în Transilvania și

în Moldova. Sub influența acestei mișcări s'ar fi făcut prima traducere de texte religioase în limba română. Traducerea s'ar fi făcut în cursul secolului al XV-lea, dar textele traduse n'au ajuns până la noi în original, ci numai în còpii, aparținând secolului următor. Autorizați de ceea ce este ipotetic în această teorie, alți cercetători, printre care și Densusianu, au explicat apariția primelor texte religioase în limba română prin influența mișcării luterane, care a cucerit în secolul al XVI-lea o parte din populația alogenă a Transilvaniei. Hussită sau luterană, mișcarea care a provocat apariția acestor texte n'a izbutit să se impună poporului român, dar l-a ajutat într'o mare măsură să se emancipeze limba slavonă. Mărturii sporadice ne arată că în secolul al XV-lea limba română era întrebuințată uneori în cancelarii sau în afacerile comerciale: s'a afirmat că jurământul lui Ștefan cel Mare către regele Poloniei a fost tradus în latinește din limba română și că Sașii din Sibiu aveau nevoie de interpreți pentru corespondența lor comercială în limba română. Oricât de numeroase ar fi fost însă aceste manifestări, ele se fixează totuși pe o linie secundară. Eliberarea de slavonism nu era cu putință atâta timp, cât conștiințele nu erau liberate de prejudecata limbii sfinte și cât școalele puteau pregăti elementele cerute de cult. Reforma trebuia să se opereze așa dar în domeniul religios și, realizând-o în acest domeniu, cultura română trăia prima eliberare spirituală a sa.

In ultimă analiză, slavonismul nu făcea decât să mijlocească Românilor contactul cu civilizația Bizanțului, a cărei esență el o altera. Cu vremea, legăturile acestea aveau să se facă direct. Importanța tot mai mare pe care elementul grecesc o capătă în Imperiul Otoman și legăturile religioase cu Patriarhia dela Constantinopol sânt împrejurări care crează o atmosferă favorabilă sporirii influenței grecești în Principate. Călugării și negustorii sânt cei dintâi crainici ai ei. Imprejurările politice aveau să-i sporească la rândul lor importanța. Domniile fanariote din secolul al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea favorizează în Principate școala grecească, biserica în limba greacă și viața socială în forme grecești. Pe căile acestea societatea română din Moldova și din Muntenia căpăta un lustru elin: se citesc cărți grecești sau cărți străine citite în societatea grecească și, prin unele din cele mai alese exemplare ale sale, societatea română contribue în mod esențial la sporirea patrimoniului cultural comun, dar de limbă greacă. Evident, nu se poate vorbi de o cucerire integrală de către grecism a vechilor poziții deținute de slavonism: în tot acest timp, limba română este întrebuințată alături de cea grecească în biserică, în cancelarii, în literatură. In istorie se ajunsese la opera marilor scriitori

din secolul al XVII-lea; în poezie, la traducerea Psalmilor făcută de Dosoftei. La sfârşitul acestui secol şi la începutul celui următor se desfăşoară activitatea atât de bogată şi de variată a lui Dimitrie Cantemir, a cărui personalitate uriaşă avea să lase în umbră întreaga frământare spirituală greco-română din secolul al XVIII-lea. Dar soarta maşteră, care a aruncat pe Principele scriitor pe pământul exilului, a aruncat şi ţările române pe panta scăderii politice şi culturale şi a deschis astfel porţile invaziei greceşti. Această invazie începe la o dată la care cultura română nu îşi consolidase definitiv poziţiile; faptul acesta face cu putinţă ca, în spaţiul măsurat mai înainte de aripa imperială a vulturului, să năvălească nestânjeniţi corbii gălăgioşi ai Fanarului.

Eliberarea de sub tutela grecească se face sub influenţa ideilor secolului, care determină o renaştere culturală în toate ţările locuite de Români. Pentru motive sociale de ordin special, această renaştere avea să ducă în Transilvania la construirea unui ideal de cultură latin: era calea cea mai potrivită pe care o puteau lua învăţaţii români din această provincie spre a sublinia cât mai energic deosebirea de esenţă a poporului lor faţă de populaţiile conlocuitoare. Procesul acesta de detaşare din comunitatea spirituală greco-română şi de afirmare a spiritului român formează obiectul lucrării de faţă. Ea îşi propune să arate că renaşterea română din secolul al XVIII-lea este în primul rând unul dintre fenomenele determinate de expansiunea ideilor „Luminilor" franceze. Recepţionate direct sau prin intermediar grecesc în Moldova şi în Muntenia, recepţionate direct sau prin mijlocirea Italiei şi mai cu seamă a Austriei josefiniste în Transilvania, ideile acestea aveau să creeze o bază unitară manifestărilor culturale ale Românilor de pretutindeni şi să imprime acestor manifestări un dinamism pe care istoria culturii nu l-a înregistrat decât arareori.

Felul acesta de a privi lucrurile merge împotriva afirmaţiei, de circulaţie generală în ştiinţa română, care pune accentul fundamental pe legătura ce există între renaşterea culturală română din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi unirea unei părţi a Românilor din Transilvania cu biserica Romei la începutul aceluiaşi secol. In spiritul acestei afirmaţii, eliberarea Românilor de sub tutela grecească s'ar datora tot unei influenţe religioase, influenţei catolice. Unirea aceasta, care face ca o parte dintre Românii din Transilvania să intre în sfera de influenţă a catolicismului, a deschis tinerilor români ce se dedicau carierei preoţeşti porţile şcoalelor catolice din Austria şi din Italia, la o dată la care învăţământul catolic se întemeia în mod exclusiv pe limba latină. Contactul pe care ei îl au cu cultura italiană la Roma şi

participarea lor la cultura cosmopolită din capitala Austriei de pe acea vreme le puneau la îndemână un instrument de lucru cu ajutorul căruia puteau citi în cartea trecutului îndepărtat al neamului la pagini ce rămăsese închise pentru o mare parte a înaintaşilor lor. Perspective vaste se deschideau astfel minţii lor; descoperirea lumii romane, pe ale cărei bogăţii sufleteşti se întemeia întreaga cultură modernă şi căreia ei îi aparţineau în mai mare măsură decât alţii, era de natură să stimuleze entuziasmul, — hrană neapărată pentru apostolii ideilor mari.

Faptul acesta ne face să vedem că, deşi formaţia scriitorilor ardeleni era în primul rând teologică, în cuprinsul activităţii desfăşurate de ei accentul fundamental nu cade totuşi pe discuţiunile de ordin teologic. Evident, nu pot fi ignorate preocupările lor în această ordine, nu se poate ignora că una dintre lucrările cele mai de seamă pe care ei ni le-au lăsat este *Biblia* tradusă de Micu şi publicată la Blaj. Oricâtă importanţă am atribui însă faptului acesta, semnificaţia lui nu trebue exagerată. Privită în liniile ei mari, activitatea scriitorilor din Renaşterea Ardeleană se hrăneşte din ideile revoluţionare ale secolului, ea subliniază energic şi permanent anumite note desprinse din înverşunata discuţie pentru dreptul ginţilor şi legea naturii. Căutând să pună în lumină drepturile poporului lor alături de drepturile celorlalte popoare, ei au cultivat cu o stăruinţă impresionantă istoria şi filologia, disciplinele cele mai indicate să înlăture negurile ce acopereau originile acestui popor. Faptul că au înţeles să ducă discuţia pe terenul acesta nu trebue să surprindă pe nimeni: ei se adresau şi unor oameni pentru care raportarea la registrele nobilitare ale istoriei era un gest perimat, dar se adresau în acelaşi timp şi unei lumi recent coborîte din barbaria altaică, pentru care blazonul păstra încă o atracţie plină de mistere. Munca lor stăruitoare a izbutit să dea unei naţiuni dispreţuite, al cărei grumaz se găsea sub ascuţişul de sabie al privilegiilor medievale, sentimentul istoriei sale şi conştiinţa drepturilor sale naţionale. Şi pentrucă lupta lor tindea să ridice o naţiune întreagă redusă în stare de iobăgie, ea depăşea cadrele unei lupte naţionale şi căpăta sensul adânc al marilor lupte sociale. In felul acesta, formula care ar caracteriza mai precis idealul de care s'a condus activitatea Renaşterii române în Transilvania s'ar desfăşura pe îndoita lozincă a revendicărilor naţionale şi sociale, drepturi naţionale şi demnitate omenească.

Importanţa culturală a unirii bisericii ardelene cu Roma rămâne astfel un fapt pe care cercetările ulterioare nu pot decât să-l confirme. Problemele sufleteşti sânt însă atât de complexe, încât a reduce la o cauză unică un fenomen de proporţiile celui ce ne preocupă ar fi o

dovadă de lipsă de înţelegere a marilor prefaceri din vieaţa spirituală a omenirii. Unirea cu biserica romană poate explica multe din elementele ce caracterizează mişcarea ardeleană, dar ea nu va putea explica în niciun caz anumite note specifice ale ei, acelea care fac ca literatura română din Transilvania să facă un bloc unitar cu întreaga literatură română a timpului. Şcoala catolică nu predica dreptul ginţilor, ci dreptul suveranilor; nu predica legea naturii, ci legea divină. Şi atunci când scriitorii ardeleni se arată preocupaţi de problemele amintite, ei încetează de a mai fi propovăduitorii adevărurilor pe care se întemeia întreaga educaţie catolică. Un suflu străin, dar caracteristic secolului lor, anima pe călugării cărturari, care plecau din ţara lor să înveţe tablele cele vechi ale credinţei şi se întorceau spre a zidi o cetate nouă, o cetate umană, ale cărei pietre angulare erau dreptatea şi iubirea. Suflul acesta nou este chemat să ne dea explicarea marilor prefaceri spirituale prin care avea să treacă întregul popor român.

Pentrucă acest contact cu şcoala occidentală nu era ceva necunoscut în istoria Românilor. Cu un secol mai înainte, boierii din Moldova îşi făceau studiile la şcoalele catolice din Polonia. Asemenea scriitorilor ardeleni, umaniştii moldoveni cunoşteau şi vorbeau de originea romană a poporului român şi încercau unele apropieri între limba română şi cea latină. Au constatat, s'au entuziasmat; dar ideea n'a ajuns element de activare a maselor, n'a dinamizat un popor şi n'a răsturnat o ordine socială, aşa cum avea să facă mai târziu.

In ordinea aceasta s'ar putea invoca fenomenele paralele din cultura grecească. Asemenea Românilor, Grecii cunosc în secolul al XVIII-lea o renaştere culturală, care avea să ducă la opera reformatorului Corai şi mai cu seamă a adepţilor săi: o întoarcere la trecutul poporului elin, la tezaurul cultural al antichităţii eline, — plasarea în trecut a idealului de vieaţă naţională. Adâncirea aceasta exclusivă în trecut avea să aibă şi anumite rezultate bune; ele erau însă pe punctul de a fi anulate de unul dezastruos. Căutând să pună într'o lumină cât mai puternică legăturile dintre ei şi vechii Elini, Grecii au crezut că trebue să-şi modifice limba, apropiind-o de aceea pe care strămoşii lor o vorbeau cu două mii de ani în urmă. Din această concepţie a ieşit o limbă hibridă, fabricaţie de laborator filologic, care a împiedicat vreme îndelungată manifestarea liberă a poeziei greceşti; o încercare de care, după cum se ştie, n'a fost scutită nici vieaţa culturală română în epoca ei modernă. Cultul acesta excesiv al trecutului a articulat însă spiritualitatea greacă, ideea unei ascendenţe strălucite a polarizat şi la ei, ca şi la Români, năzuinţele către viitor, către demnitate, ale unui popor a cărui existenţă a îmbrăcat adeseori aspecte tragice. Şi

mişcarea aceasta, care avea să aşeze pe baze moderne existenţa poporului grec, a luat naştere fără ca la originea ei să se găsească un act asemănător aceluia care ne întâmpină în Transilvania: nu este vorba acolo de o unire cu biserica romano-catolică, aşa încât explicarea regenerării spirituale a poporului grec nu poate fi căutată în influenţa catolicismului. Asemenea cronicarilor români, scriitorii greci din epocile anterioare erau conştienţi de originea neamului lor; dar ideea elină nu avea să devină activă decât la un anumit moment din istoria modernă a Greciei, după cum ideea romană nu avea să devină activă decât la un anumit moment din vieaţa poporului român. Mai mult însă: nici contactul cu şcoala apuseană nu a lipsit poporului grec în epocile precedente, când el îşi pregătea la universităţile occidentale loturi compacte de „iatrofilosofi"; dar contactul aceasta nu a determinat nici la Greci, după cum nu a determinat nici la Români, o renaştere de proporţiile celei pe care avea s'o aducă a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

Fenomenul nu este aşa dar ceva specific vieţii româneşti şi el nu se poate explica integral nici prin contactul cu şcoala occidentală, nici prin unirea cu biserica romană. Faptul acesta ne obligă să trecem peste explicaţiile curente şi să căutăm o bază mai largă de interpretare.

In jumătatea a doua a secolului al XVIII-lea ţările române intră în sfera de acţiune a filosofiei „Luminilor" franceze, filosofie ce punea în circulaţie o serie de idei înzestrate cu o extraordinară putere de activare în masele sociale. In adevăr, mai mult decât oricare alt curent filosofic, „Luminile" au mânuit materialul social: ele au pus în discuţie valabilitatea unor anumite concepţii moştenite dela secolele precedente, ele au pus în discuţie îndreptăţirea unor anumite instituţii în care lumea se deprinsese să vadă valori imutabile. Lupta pe care unii reprezentanţi ai acestei mişcări o duc împotriva monarhiei şi împotriva ideii de drept divin însemnează tot atâtea momente de revoltă împotriva unei tradiţii ce tindea să consacre un sistem de inegalităţi şi tot atâtea trepte de introducere în societatea cea nouă. Lupta aceasta a avut reflexe puternice în Orientul Europei, pe care l-a sustras somnolenţei spirituale în care se complăcuse atâta timp şi l-a aruncat în frământarea de patimi şi de idei ale vremii. Condillac sau Wolff în direcţie filosofică, Montesquieu şi mai cu seamă Voltaire în ordine socială, sânt autorităţile în faţa cărora se pleacă societatea românească a timpului.

Una dintre notele caracteristice ale literaturii române care ia naştere în aceste condiţiuni este tendinţa de a se adapta pulsului li-

terar occidental. Procesul acesta nu se putea realiza însă într'un timp scurt şi desăvârşirea lui în cultura română nu se face pe un front unitar. Alături de spirite cu totul moderne cum sânt Budai-Deleanu sau Ionică Tăutul, pe anumite linii secundare se desfăşoară până târziu unele scrieri minore, în care dăinueşte încă mentalitatea trecutului. Acestea sânt scrierile datorite unui Dionisie Eclisiarhul sau altora de aceeaşi calitate, scrieri înfăţişate uneori în proză, iar alteori, cum este cazul lui Zilot Românul, „poezite" în întregime sau în parte în versuri după modă grecească. Dacă importanţa lor este disparentă în totalul literaturii române a timpului, prezenţa lor este totuşi semnificativă: aceste spirite retardatare ne fac să vedem că oricare ar fi fost puterea de acţiune a noilor idei, lor le-a fost dat totuşi să întâmpine şi anumite conştiinţe impermeabile, a căror manifestare constitue una dintre notele pitoreşti ale epocei. Sânt însă unele cazuri dramatice, când lupta între Occident şi Orient desfăşurată în sufletul unui scriitor n'a ancorat la o soluţie definitivă şi personajul rămâne suspendat între doi poli. Aceasta este bunăoară situaţia lui Ienăchiţă Văcărescu, admirator al lui Metastasio şi al lui Voltaire, patron al mişcării culturale în stil occidental a Românilor din Transilvania, dar legat în acelaşi timp de vechea spiritualitate orientală. Deşi căzând uneori pe de-a'ntregul înafară de raza „Luminilor", aceste manifestări vor forma de asemenea obiectul preocupărilor noastre pentru un îndoit motiv: în primul rând, epoca ce ne interesează se impune să fie prezentată în toate aspectele sale, iar în rândul al doilea pentrucă numai în felul acesta vom înţelege că, trebuind să lupte împotriva unui material atât de rezistent, biruinţa pe care noile idei aveau s'o câştige avea să fie grea, dar şi de lungă durată.

In adevăr, ideile „Luminării" aveau să-şi prelungească influenţa asupra literaturii române până târziu în secolul al XIX-lea. Continuând procesul de adaptare la ritmul culturii occidentale, cultura română din prima jumătate a secolului al XIX-lea se lasă influenţată şi de alţi factori. Elemente noi intră în joc, îmbogăţind cuprinsul sufletesc al literaturii. Cel mai de seamă dintre acestea este mişcarea romantică. Ceea ce interesează în primul rând problema noastră este romantismul francez, a cărui influenţă asupra literaturii române a fost deosebit de puternică. Sub influenţa marilor romantici francezi sfera literară explorată de scriitorii români se lărgeşte. Cei dintâi care se impun atenţiei sânt Lamartine şi Victor Hugo; iar dincolo de ei, dar mediat în primele timpuri de aceeaşi literatură franceză, se întrevede umbra masivă a lui Byron. Că Heliade Rădulescu traduce şi imită pe Lamartine; că şi el şi Boliac şi Negruzzi traduc, imită şi dau curs admiraţiei

lor pentru Victor Hugo, este un fapt peste care nu se poate trece. Pentru toți acești scriitori — și pentru întreaga lor generație — influența romantică este o realitate de care va trebui să se țină seama, dar o realitate care, la rândul ei, nu va anula pe de-a'ntregul formațiunea spirituală organizată la cei mai mulți dintre dânșii de influența anterioară a „Luminilor".

Cazul cel mai caracteristic este acela al marelui animator al culturii române din prima jumătate a secolului al XIX-lea, Heliade Rădulescu. Elev al lui Lazăr și, prin el, al Renașterii române din Transilvania, el trâmbițează faptul acesta cu numeroasele surle de care dispunea spiritul său; dar el este într'o măsură tot atât de mare elev al școlii grecești și, grație acestei duble articulații a spiritului său — dublă mai mult în aparență — el este ceva ce nu i-ar fi făcut plăcere dacă ar fi știut-o precis, este elev al secolului al XVIII-lea francez. Prin gallofobia sa și prin adânca francizare a spiritului său, Heliade Rădulescu se situiază pe o linie paralelă aceleia pe care, în literatura italiană, se află Alfieri. Privit din punctul de vedere al organizării sale spirituale, precum și din punctul de vedere al idealului de care s'a condus în diferite ramuri ale activității sale, scriitorul român apare în primul rând ca un om de factura raționalistă a Enciclopediștilor. Cu Enciclopediștii împărtășește el încrederea în progresul omenirii, în scrierile lor găsea puncte de sprijin pentru concepția sa umanitară și cosmopolită, din doctrina lor deriva el idealul său de artă și de educație a neamului omenesc. Liniile mari pe care evoluiază viața sa sufletească sânt astfel stabilite de cultura raționalistă a secolului al XVIII-lea, încât s'ar putea spune că activitatea lui, desfășurată în secolul al XIX-lea, se alimentează într'o largă măsură din zestrea spirituală a veacului al XVIII-lea francez. Evident, în cazul lui nu se poate face abstracție de influența culturii europene contimporane; dar ceea ce se poate afirma cu toată certitudinea este că formula sa de reacțiune spirituală față de materialul cu care venea în contact era formula prevalent raționalistă organizată de veacul al XVIII-lea francez.

O întrebare se ridică în mod firesc în urma tuturor acestora: dacă influența „Luminilor" se prelungește atât de mult asupra secolului al XIX-lea român, care va fi limita până la care se va extinde studiul nostru? Pentru epoca aceasta, ca pentru întreaga literatură română de altfel, nu se poate vorbi de existența exclusivă a unui anumit curent literar. Literatura română nu a cunoscut — și nu cunoaște — cuvânt de ordine sau calm; ea este în permanență în căutarea insulei

fericite în care să se poată fixa şi unde să poată rodi. Cercetători competenţi au explicat agitaţia ei permanentă prin împrejurarea că i-a lipsit un stagiu prelungit în literaturile clasice, care i-ar fi format o bază mai sigură de manifestare şi i-ar fi echilibrat spiritele. Este, incontestabil, un punct de vedere ce izvorăşte din cunoaşterea realităţilor istorice româneşti; dar se întemeiază el tot atât de mult pe cunoaşterea legilor proprii literaturii? Departe de a vedea o scădere în această goană frenetică spre alte orizonturi, noi sântem convinşi că ea exprimă una dintre cele mai alese însuşiri ale neamului.

In fixarea datelor între care se desvoltă literatura „Luminilor" în România, şi, în general, în fixarea marilor diviziuni ale literaturii române moderne —, va trebui să ţinem seama mai presus de orice de această întrepătrundere de concepţii şi de curente. Una dintre trăsăturile caracteristice ale literaturii „Luminilor" este nota ei militantă. Această trăsătură domină literatura română până la data la care ea vine în contact cu romantismul occidental, în cursul celui de al treilea deceniu al secolului al XIX-lea. In linii mari, fenomenul ce ne preocupă se desfăşoară între anii 1779—1829. In 1779 apare de sub teascurile tipografiei prima carte în care pătrunde ceva din crezul Renaşterei române din Transilvania, *Cartea de rugăciuni* a lui Samuel Micu, iar în 1829 încep să fie publicate primele traduceri româneşti dintr'un scriitor romantic, *Meditaţiile* lui Lamartine în traducerea lui Heliade Rădulescu. Ştim cât este de arbitrară o determinare cronologică strânsă, atunci când este vorba de manifestări ale spiritului. Peste baricadele cronologice fenomenul încătuşat în felul acesta îşi aruncă încă valurile sale; de aceea cercetarea noastră va trebui să-l urmărească în unele din manifestările sale premergătoare, precum şi în anumite reflexe posterioare.

Eliberată de sub tutela grecească prin influenţa ideilor „Luminării", cultura română avea să se sbată încă un timp în căutarea căilor proprii. Fetişul elin a fost alungat, dar în locul lui, şi în parte după modelul lui, avea să se desvolte în această cultură fetişul latinist. Naşterea lui este, după cum am amintit, o consecinţă a condiţiunilor în care trebuia să se ducă lupta în Transilvania românească, iar formele exagerate la care avea să ajungă cu vremea se datorau în parte unor împrejurări de aceeaşi natură: dacă în Transilvania el era o armă de luptă împotriva Ungurilor şi Saşilor, în Muntenia şi în Moldova el devine, în forma iniţială sau în forme derivate, o armă de luptă împotriva tendinţei de expansiune a Ruşilor. — Latinismul însemnează năzuinţa de a modela spiritul viu al poporului în aşa fel, încât el să poată intra pe tiparele latine ale strămoşilor. Reforma viza în primul

rând limba, care în cursul ascendent al mişcării, ajunge să capete o înfăţişare cu totul hibridă. A treia eliberare pe care cultura română trebue s'o realizeze spre a ajunge în cele din urmă la descătuşarea definitivă, este eliberarea de sub imperiul latinist. Oricât de viguroasă a fost acţiunea lui, latinismul n'a dominat totuşi în mod exclusiv asupra spiritelor şi reacţiunea s'a făcut simţită de timpuriu. Ea s'a întemeiat pe contactul tot mai susţinut cu realităţile rurale româneşti, acelea care s'au aflat mai puţin în bătaia vânturilor de înnoire. O funcţiune deosebit de vie a îndeplinit în ordinea aceasta ataşarea de poezia poporană, din mijlocul căreia s'a ridicat duşmanul ireductibil al latinismului: acesta putea cuceri pe învăţaţi, a căror cultură livrescă îi detaşa de poporul larg şi-i aşeza undeva, într'o zonă incertă, între Românii timpurilor noi şi Romanii divului Traian; poporul de jos însă era mai puţin receptiv la asemenea idei şi mai puţin dispus să iasă din formele consacrate ale vieţii sale spirituale. Ne-ar putea surprinde azi larga popularitate de care s'a bucurat poezia poporană în cultura română din a doua jumătate a secolului trecut. Nu se poate vorbi numai de o descoperire a geniului popular şi entuziasmarea pentru el la o dată când, cu trecerea romantismului, aceasta era un proces definitiv încheiat în Occident. Poezia poporană a avut în cultura română o funcţiune de purificare spirituală, ea a disolvat latinismul coagulat în capetele unora şi în inimile altora. Singurul pacient recalcitrant a fost Academia Română, care a preferat să moară de moarte savantă decât să trăiască din viaţa generală a poporului: după terminarea dicţionarului academic, celebrul dicţionar care alunga din limbă toate cuvintele ce nu erau de origine latină, unul dintre autorii lui, Massim, nebuneşte. Înregistrând faptul acesta şi comentând opera, însăşi revista ardeleană *Familia*, pe care tarentula latinistă n'o evitase, conchidea: „nu e de mirare". Era cea mai plastică formulă ce exprima evoluţia concepţiilor în cultura română.

Eliberată de slavonism prin întinderea puterii turceşti şi prin influenţa mişcărilor de reformă religioasă; eliberată de grecism prin influenţa ideilor „Luminării" şi prin reacţiunea latinistă; eliberată de latinism în cele din urmă prin afirmarea energică a spiritului popular, literatura română avea să descopere căile proprii numai după o peregrinare de mai multe ori secolară. Aceste etape pe care le străbate în căutarea formelor proprii de manifestare desemnează perioadele mari în desvoltarea ei. Fixându-ne atenţia asupra perioadei moderne a acestei literaturi, vom observa că diversitatea idealurilor de care ea s'a lăsat condusă subliniază aspecte diferite dela o epocă la alta. Asistăm la o

evoluție în cursul căreia aceleași preocupări sânt reluate ritmic, totdeauna la un diapazon artistic mai ridicat și într'o atmosferă progresiv purificată de extrapoetic. Sub aspecte diverse dela o epocă la alta, evoluția aceasta subliniază succesiv elementul local și pe cel universal.

Prima epocă din perioada modernă, aceea ale cărei trăsături le-am schițat mai sus, se fixează sub influența mișcării „Luminilor". Literatură de luptă, animată de un puternic suflu de emancipare, ea accentuiază în mod deosebit valorile militante extrapoetice; dar, cu *Țiganiada* lui Budai-Deleanu, izbutește totuși să dea o operă poetică de mare valoare. În condițiunile speciale ale poporului român, preocupările sociale ale acestei mișcări se convertesc în preocupări naționale: mai presus decât de activitatea științifică sau poetică propriu zise, „Luminile" române sânt preocupate de delimitarea spațiilor naționale și sociale.

O tendință de adaptare la ritmul culturii occidentale o aduceau și „Luminile"; această tendință devine însă caracteristică epocii următoare, când contactul cu romantismul face ca accentul esențial să nu mai cadă asupra elementelor capabile de acțiune socială, ci să se deplaseze asupra valorilor poetice. Este epoca în care lucrează un Heliade Rădulescu în Muntenia, un Asachi și un Negruzzi în Moldova. Directivele teoretice nu sânt încă precizate, scriitorii sânt supuși dublei influențe a școalelor întemeiate pe autoritățile literare clasice și a literaturii romantice a zilei. Iar unii dintre dânșii, cum este cazul amintit al lui Heliade Rădulescu, rămân, cu toate concesiunile pe care le fac spiritului vremii, profund atașați mentalității secolului precedent. Scriitorii năzuesc — și în anumite cazuri izbutesc — să creeze în stilul în care se crea în Apus, după modele ce aparțineau acelui Apus. Dar cu toată atașarea lor la literatura romantică, se proclamă insistent necesitatea regulei poetice și a operei cu valoare universală, chiar de scriitori de înclinări mai puțin clasice decât Asachi.

A treia epocă se caracterizează printr'o atașare teoretică puternică de romantism. Programul din 1840 al *Daciei Literare* se remarcă în primul rând prin afirmarea valorilor locale: sfera de explorare indicată poeților se limitează la realitățile naționale actuale și la istoria națională. Scriitorii care participă la mișcare au o atitudine hotărît antilatinistă. Cu toate acestea asistăm la o reluare a preocupărilor primei epoci: naționalismul generației *Daciei Literare* nu mai este însă un factor de acțiune directă în viața socială, ci acțiune mediată prin poezie. Motivat de datele literare contimporane, programul acesta însemna totuși o alterare a concepției de poezie. Istoria literară română, care, cu mici excepții, a privit totdeauna cu o simpatie particulară sectorul naționalist al poeziei, a văzut în Mihail Kogălniceanu, repre-

zentantul cel mai autorizat al curentului dela *Dacia Literară*, pe salvatorul poporului român din valurile înstrăinării sentimentale. In felul acesta caracterele mişcării au fost stabilite numai în comparaţie cu o anumită literatură anterioară, dar nu şi pe baza unor anumite rezultate pe care ea le-a dat. Unul dintre rezultatele acestea este poezia de factură ziaristică de după 1848, poezie locală dar fără coloare, poezie naţională dar fără avânt. De altfel înseşi poziţiile programatice sânt trădate şi printre cei ce le trădează se numără chiar reprezentanţii cei mai de seamă ai mişcării: Mihail Kogălniceanu însuşi se închină la altare străine, iar Vasile Alecsandri, scriitorul cel mai de seamă al epocii, este un spirit de valenţe universale şi prin această trăsătură el face trecerea către generaţia următoare, animată de un ideal de artă opus.

In cea de a patra epocă a ei, literatura română revine la cultul valorilor universale şi năzueşte pe calea aceasta către construirea unei baze clasice. Deschizător de drumuri în aceste domenii nu este numai Vasile Alecsandri, ci şi Odobescu; dar acela care dă expresia teoretică cea mai desăvârşită noului crez este Titu Maiorescu. Cu Eminescu în lirică, cu Slavici şi cu Caragiale în epică şi în teatru, literatura română atinge culmile ei cele mai înalte. De o puritate de linie nu poate fi vorba nici de data aceasta: în timp ce programul se desfăşoară pe linii clasice, realizările literare participă la romantism şi la realism; aşa dar, o situaţie asemănătoare aceleia din epoca anterioară *Daciei Literare*. Intradevăr, cu toată factura clasică a artei sale, Eminescu păstrează încă legătura romantică cu valorile locale, iar Slavici şi Caragiale, primii artişti de seamă ai realismului românesc, sânt preocupaţi în deosebi de acelaşi element local. Exploatarea lui nu mai izvorăşte însă dintr'un comandament programatic ca în epoca precedentă şi, adâncindu-se în studiul omului carpatic, scriitorii năzuesc către înţelegerea omului în general. Cu toată polivergenţa ei spirituală, epoca este dominată de o conştiinţă estetică puternică şi pe planul acesta general influenţa crezului ei literar se prelungeşte încă asupra unora dintre spiritele cele mai alese ale culturii române contimporane.

Direcţia aceasta, reprezentată de societatea literară „Junimea", întâmpină încă dela început rezistenţa unui spirit superior cum este Hasdeu, iar cu vremea reacţiunea faţă de ea devine din ce în ce mai energică: poporanismul mai întâi, semănătorismul şi anumite curente moderniste după aceea, sânt momentele esenţiale de distanţare faţă de junimism, de pulverizare a idealului de artă junimist. Terminul ultim al ei ar putea fi văzut în apariţia, în 1893, a *Evenimentului Literar*, publicaţia în care se formulează doctrina poporanistă.

In epoca de față, literatura română, cu toate talentele excepționale ce o ilustrează (Sadoveanu, Rebreanu, Blaga, Arghezi), dă totuși impresia unei reculegeri în urma unui naufragiu. În cuprinsul ei se vorbește cu toate acestea de o sinteză autohtonă de spiritualitate ortodoxă, care, prin semănătorism, se articulează de anumite laturi din opera lui Eminescu. Este de remarcat însă că această sinteză nu cuprinde unele dintre cele mai puternice talente ale zilei și că prin reprezentantul ei cel mai strălucit, Lucian Blaga, ea a fost depășită în sens universalist: în adevăr, sensul cosmologic al operei sale poetice și flexibilitatea pe care conceptul ortodox o are în gândirea sa par a prevesti o sinteză viitoare, care, operând și cu date autohtone, să se realizeze totuși la polul opus autohtonismului exclusivist al zilelor noastre.

Studiul de față se aplică celei dintâi dintre aceste epoci. Ea aduce în primul rând manifestările bogate ale scriitorilor din Transilvania, fapt care a determinat pe cercetătorii anteriori să o desemneze sub numele de „Școala Ardeleană" sau „Renașterea Ardeleană". Privită astfel în sine, denumirea aceasta corespunde într'o mare măsură adevărului, dar în generalizarea ei se descifrează și un sentiment omagial: renașterea nu este numai ardelenească, ci general românească. Mai presus de toate însă, denumirea consacrată prezintă pentru noi marele desavantaj că particularizează total un fenomen de circulație universală: înainte de a fi un fenomen particular ardelean sau românesc, ea este una dintre manifestările ideilor „Luminării". Prezentând studiul nostru sub denumirea *Literatura română în epoca „Luminării"*, nu facem decât să subliniem dependența fenomenului românesc de fenomenul general european.

Punctul de vedere oglindit în lucrarea de față a fost expus de noi în: *La littérature roumaine de Transylvanie au dix-neuvième siècle*, studiu apărut în lucrarea colectivă *La Transylvanie*, București, 1938, p. 667 sqq. (și în broșură separată); în *Introducerea* la I. Heliade Rădulescu, *Opere*, Tomul I, București, Fundația pentru literatură și artă „Regele Carol II", 1939, passim și mai cu seamă p. 8—33; în *Contribuția Românilor din Transilvania la literatura română*, în revista *Transilvania*, LXXIII, Nr. 7—8 (Iulie—August, 1942; apărut și în limba italiană: *Il contributo dei Romeni di Transilvania alla letteratura nazionale*, în *Rassegna gulturale della Romania*, 1943, Nr. 2).

Evoluția literaturii române a fost văzută ca o serie de eliberări și ascensiuni spirituale ale poporului de Mario Roques în prefața la P. V. Haneș, *Histoire de la littérature roumaine*, Paris, E. Leroux, 1934. Formula lui Roques: „la libération et l'ascension spirituelle et artistique" și: „c'est de ces prises de conscience successives, de plus en plus larges et précises, qu'est faite l'hi-

stoire de la littérature roumaine" (p. X). Ipoteza absorbirii poporului român în cel italian, în O. Densusianu, *Literatura română modernă*, volumul I, Bucureşti, Alcalay, 1920, p. 65. Diferitele teorii în legătură cu apariţia primelor texte în limba română sînt discutate de N. Drăganu în *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie dès origines à la fin du XVIII-e siècle*, în lucrarea amintită anterior, *La Transylvanie*, p. 628 sqq. In urma acestei lucrări, problema a fost reluată de N. Cartojan, *Istoria literaturii române vechi*, vol. I, Bucureşti, Fundaţia pentru literatură şi artă „Regele Carol II", 1940, p. 47—53 (bibliografia la p. 53) şi Şt. Ciobanu, *Inceputurile scrisului în limba românească*, Bucureşti, 1941 *(Analele Academiei Române*, Mem. Secţ. Lit., III, x, 3), care ajunge la concluzia că apariţia primelor texte în limba română nu se datorează unei influenţe religioase străine, ci „necesităţilor didactico-religioase" şi împrejurărilor „istorico-culturale" interne. Traducerea s'ar fi făcut la mânăstirea Peri din Maramureş. Ultima examinare a problemei, în Al. Rosetti, *Cele mai vechi traduceri româneşti de cărţi religioase*, în *Revista Istorică Română*, 1944, vol. XIV, fasc. I, p. 1—14, care ajunge la concluzia: „Cele mai vechi traduceri româneşti de cărţi religioase, au fost efectuate în Maramureş şi în Nordul Ardealului vecin, în prima jumătate a secolului al XVI-lea (şi anume, între 1530 şi 1559) sub înrâurirea Reformei lui Luther". Asupra jurământului lui Ştefan cel Mare, vezi O. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, II, Paris, E. Leroux, 1914, p. 3. Pentru traducătorii români ai negustorilor saşi din Sibiu, v. I. Lupaş, *Sibiul ca centru al vieţii româneşti din Ardeal*, în *Anuarul Institutului de Istorie Naţională*, V, Cluj, 1930, p. 43 sq. Despre necesitatea unui stagiu prelungit în literaturile clasice, O. Densusianu, *Lit. rom. mod*, I, p. 18—19.

Cercetătorii sînt departe de a fi căzut de acord asupra diviziunilor mari ale literaturii române. Pentru N. Iorga, începutul modernizării acestei literaturi se fixează în 1774, data la care se încheie pacea dela Cuciuc Cainargi şi prima epocă modernă a ei se cuprinde între 1774—1821, adică între acea pace şi revoluţia lui Tudor Vladimirescu. Perioada aceasta, intitulată *Epoca lui Petru Maior*, este delimitată astfel de două evenimente externe literaturii *(Istoria literaturii româneşti în veacul al XIX-lea*. Vol. I, Bucureşti, Minerva, 1907; vol. II, Bucureşti, Minerva, 1908; vol. III, Vălenii-de-Munte, „Neamul Românesc", 1909; *Istoria literaturii româneşti contemporane*, vol. I—II, Bucureşti, „Adevărul", 1934). A doua epocă a literaturii moderne cuprinde manifestările dintre 1821—1840 şi este intitulată *Epoca lui Asachi şi Eliad;* epoca a treia se fixează între anii 1840—1848 şi este intitulată *Epoca lui M. Kogălniceanu*. Epoca a patra se fixează între anii 1848—1866; ea nu mai poartă numele niciunei personalităţi literare, dar în cuprinsul ei se vorbeşte de „regalitatea literară a lui Vasile Alecsandri". Literatura contemporană este împărţită la rândul ei în două epoci: 1866—1900 *(Crearea formei)* şi 1900—1934 *(In căutarea fondului)*. Denumirea epocilor trădează până la un moment cultul marilor personalităţi şi numai în partea finală ataşarea la criterii strict literare. Nici secţionarea cronologică nu este total satisfăcătoare. Anul 1821 nu corespunde unui fapt precis din istoria literaturii: naţionalizarea acesteia începuse încă înainte, iar revoluţia lui Tudor Vladimirescu n'a desăvârşit brusc procesul. Spre osebire de cea precedentă, revoluţia din 1848 ar putea fi însă invocată, deoarece ea are urmări şi pentru literatură: în urma ei asistăm într'adevăr la o decădere a poeziei, care devine propagandistică până la limite netolerate. Dar nu consideraţii literare impun

data de 1866: societatea „Junimea", a cărei activitate o studiază capitolul respectiv, era întemeiată de mai înainte, iar revista care exprimă crezul ei literar, *Convorbiri Literare*, apare în 1867. Anul 1866 însemna însă începutul unei noi domnii și faptul acesta a fost determinant. Intruziunea istoriei politice, soclale sau militare turbură astfel delimitarea fenomenului literar.

Literatura română modernă a lui O. Densusianu tratează, în cele trei volume apărute, (vol. I, București, Alcalay, 1920; vol. II, București, „Viața Românească", 1921; vol. III, București, Alcalay, 1933) Renașterea Ardeleană și literatura din Principate până la Grigore Alexandrescu. Nu găsim delimitate epoci propriu zise, cu caractere dominante bine definite; literatura este expusă în evoluția ei cronologică, ajungând până acolo încât personalități de structură cu totul deosebită să fie grupate în același capitol: George Lazăr, un teolog emancipat și revoluționar, pătruns de spiritul „Luminilor" și preocupat de problemele naționale și sociale, este pus alături de George Asachi, un clasic atașat de valorile artistice și refractar oricărei idei de înnoire socială. Pe de altă parte, sînt tratați în capitole separate scriitori care se explică pe același plan artistic, cum sînt Cârlova și Heliade Rădulescu, ambii dăruiți lirismului român de influența romantică. Faptul acesta nu se poate explica decât printr'o atașare excepțională la criteriul monografic.

Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române. Vol. I. Epoca veche*, Sibiu, ed. „Asociațiunii", 1920, privește lucrurile în liniile lor cele mai generale; pentru D-sa întreaga literatură română se împarte în trei epoci: epoca veche, care durează dela origini până la Renașterea Ardeleană; epoca nouă care durează până la războiul pentru independență (1877) și epoca modernă, care începe la această dată și ține până în prezent. Scriitorii din epoca nouă sînt însuflețiți în scrierile lor de idealul național, pe când cei din epoca modernă sînt preocupați de arta pentru artă. Ceea ce se poate obiecta acestei diviziuni este faptul că idealul artistic al epocii moderne nu are nicio legătură cu războiul amintit, că el fusese construit cu zece ani mai înainte, odată cu apariția revistei *Convorbiri Literare*. Diviziunea aceasta globală face apoi ca în epoca definită prin idealul național să intre și scriitorii de factură cosmopolită din prima jumătate a secolului al XIX-lea, iar în epoca definită de preocuparea de artă pentru artă să intre și scriitorii naționaliști ai „Semănătorului".

Pentru D. Murărașu, *Istoria literaturii române*, București, „Cartea Românească", 1940, întreaga literatură română se împarte în: *epoca unității de neam prin ortodoxie; epoca unității de neam prin limbă; epoca unității de neam prin conștiință și epoca formării idealului artistic.* Dintre toate acestea, singura care se definește pe plan literar este cea din urmă. Din punct de vedere strict logic ea constitue o notă discordantă și numai în mod arbitrar poate fi privită ca autonomă: scriitorii ce-i aparțin au ajuns de asemenea la conștiința rosturilor lor românești, așa încât, dacă s'ar păstra neschimbat punctul de vedere în clasificarea materialului literar, — unitatea neamului — această epocă ar trebui socotită numai ca o subdiviziune a celei precedente.

Nu se poate vorbi de preocuparea de a stabili epocile mari ale literaturii române în lucrarea, atât de inegală și totuși atât de prețioasă, a lui G. Călinescu, *Istoria literaturii române dela origini până în prezent*, București, Fundația regală pentru literatură și artă, 1941. Atașat în mod exclusiv fenomenului literar, autorul este preocupat în primul rând să stabilească notele ce individualizează pe scriitori, iar nu pe acelea care creează caracterele comune unui

curent sau unei epoci. Diviziunile pe care le stabileşte totuşi, cu suprapuneri violente de cronologie şi cu aspect de hronograf *(Romanticii 1827—1848; Messianicii pozitivi 1840—1848; Anti-bonjuriştii 1830—1848; Intemeierea prozei 1840; Romanticii macabri şi exotici 1842—1859... Moderniştii, Momentul 1919; Intimiştii, Momentul 1920; Tradiţionaliştii, Momentul 1923,* etc.) izvorăsc din necesitatea practică a unei împărţiri oarecare a materialului şi adeseori nu-şi justifică cronologia. Şi cu toate că în numeroase cazuri ele aduc o poetică lipsă de corespondenţă între titlu şi conţinut, au totuşi marele merit că vizează în mod exclusiv viaţa literară.

In *Istoria literaturii române moderne. Intâii poeţi munteni,* Cluj, Ardealul, 1923, Bogdan-Duică nu îşi pune această problemă, cartea fiind o colecţie de monografii idependente. O pune însă în articolul *Istoriografia literară română,* în *Viaţa Românească,* LXII, p. 32. Căutând să aplice literaturii române de după 1821 principiile după care era lucrat tratatul de literatură germană al lui Bartels, ajunge să stabilească următoarele diviziuni: „întâia despre anii 1821—1848; a doua: 1849—1866; a treia: 1867—1884; a patra: 1885—1924". Prima ar indica ascendenţa politică şi literară până la 1848; a doua, decăderea literară până la apariţia Junimii; a treia, activitatea Junimii până la afirmarea maximă a lui Eminescu şi a patra, disocierile, în parte sub influenţe străine, ce au urmat acestei date. Prima epocă ar fi creat un tip de luptător şi de idealist, a doua un sceptic şi lânced, iar a treia un încrezător critic şi aristocratic. Caracterizarea lui Bogdan-Duică are, între altele, neajunsul că este contrazisă de scriitorii cei mai de seamă ai epocilor respective. Astfel în epoca a doua se afirmă tot mai puternic Vasile Alecsandri, care nu este nici sceptic şi nici lânced, iar a treia epocă este dominată de Eminescu, a cărui poezie ni-l arată cu totul altfel decât ca pe un încrezător.

In diviziunile pe care le-am stabilit şi asupra cărora revenim specificând, ne-au călăuzit în deosebi manifestările cardinale din domeniul literaturii. Dacă am stabilit astfel limitele primei epoci între 1779—1829, am făcut-o pentru motivul că la 1779 apare prima carte în care se simt preocupările Renaşterii Ardelene, iar în 1829 se publică primele traduceri din Lamartine. Faptul acesta nu însemnează însă că înainte de 1779 nu au existat preocupări în genul celor practicate de Renaşterea Ardeleană şi că literatura română a luat contact cu romantismul abia în 1829. La această dată Cârlova scrisese unele din poeziile sale, Heliade tradusese unele *Meditaţii* şi, probabil, însuşi Mumuleanu se îndrepta către Lamartine; dar manifestarea vizibilă a acestor preocupări o avem în 1829. La începutul celei de a treia epoci am aşezat, asemenea altor istorici ai literaturii române, programul *Daciei Literare* (1840). Dacă, în ceea ce priveşte creaţiunea literară, epoca desvoltă elemente încorporate de mai înainte literaturii române, ea se deosebeşte în ordine programatică. Ştim totuşi că programul *Daciei Literare* a fost anticipat în parte şi că vechile preocupări aveau să se prelungească pe deasupra lui până târziu; acum se afirmă însă, cu toată tăria, necesitatea inspiraţiei naţionale. Idealul artistic al epocii precedente era opera cu valoare universală, capodopera; idealul artistic al noii generaţii este opera cu subiect naţional. Idealul acesta a avut slujitori mai mult sau mai puţin devotaţi; dar el este activ în literatură şi domină teoria literară până la apariţia în 1867, a revistei *Convorbiri Literare.* Cea de a treia epocă a literaturii române durează deci dela 1840—1867. Am trecut în felul acesta peste

anul 1848, în care unii istorici literari văd un sfârşit de epocă: în urma lui poezia română se găseşte întradevăr într'o stare de decădere, datorită în parte facilităţii de a crea pe care o permitea programul lui Kogălniceanu. Faptul care ne-a determinat să trecem peste această dată este că, dacă în liniile ei mari poezia prezintă aspecte de decadenţă, totuşi după 1848 se manifestă cu toată puterea Alecsandri, Baronzi şi Bolintineanu, a căror operă compenseeză din plin literatura lipsită de valoare a contimporanilor. Epoca a patra se întinde între 1867-1893. Ea se deschide cu apariţia revistei *Convorbiri Literare*, expresia societăţii Junimea, şi se închide cu apariţia *Evenimentului Literar*, în ale cărui pagini avea să se formuleze definitiv doctrina poporanistă. Este drept că şi înainte de data aceasta Junimea fusese combătută: de Hasdeu, de *Literatorul*, de Gherea; dar poporanismul este primul curent care construeşte un crez literar temeinic, opus aceluia al Junimii. El deschide ultima epocă a literaturii române, aceea în care idealul de artă al Junimii avea să fie sfărmat. In urma lui avea să ia naştere semănătorismul, care, asemenea poporanismului, avea să propună artei realizarea unor anumite scopuri sociale sau naţionale. Se revine cu aceste mişcări la arta cu scop a generaţiei *Daciei Literare*, la înlocuirea operei ce tindea către universal prin opera cu preocupări locale.

Privită astfel în liniile mari ale preocupărilor ei programatice, literatura română modernă se caracterizează printr'o desfăşurare ritmică, în cursul căreia accentul cade succesiv pe elementul universal şi pe cel particular. Dela opera cu preocupări universale a generaţiei lui Heliade Rădulescu se trece la opera cu preocupări locale a generaţiei *Daciei Literare*. In urma acestora, generaţia Junimii revine la cultul valorilor universale, pentru ca împotriva acestui ideal de artă să se ridice în cele din urmă poporanismul şi semănătorismul, curente preocupate în mod egal de particular şi destinate să ducă la autohtonismul zilelor noastre.

D. POPOVICI

PRINCIPIILE EXPROPRIERII ÎN REFORMA AGRARĂ

LEGIFERATĂ DE MARELE SFAT NAȚIONAL AL TRANSILVANIEI, BANATULUI ȘI PĂRȚILOR UNGURENE PRIN DECRETUL-LEGE Nr. 3911 DIN ANUL 1919. REPRIVIRE ȘI CONSTATĂRI

Transilvania sfâșiată prin actul dela Viena, a serbat la 1 Decemvrie 1943, în tăcere și pioasă reculegere, aniversarea a douăzeci și cincea a unirei sale cu patria mamă. Rod al acestei uniri, *reforma agrară din Ardeal, Banat și părțile ungurene* a fost o *operă de dreptate istorică și socială* și rămâne un titlu de neperitoare glorie a stăpânirii românești.

Legiferarea reformei agrare din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș a fost înfăptuită în două etape: prin *decretul-lege Nr. 3911/1919* întocmit de Consiliul Dirigent și votat de Marele Sfat Național și prin *legea din 23 Iulie 1921* publicată în Monitorul Oficial Nr. 93 din 30 Iulie 1921.

Repusă la ordinea zilei în Rusia, în primăvara anului 1917 prin strigătele după libertate și pământ „Zemlia i volia" ale revoluționarilor ruși, reforma agrară a fost în Vechiul Regat opera comună a regelui întregitor de țară Ferdinand I și a reprezentanților națiunii, care înțelegând glasul vremii, au hotărît în parlamentul dela Iași modificarea vechei constituții, pentru ca pământul Țării, să poată reintra în proprietatea acelora, care l-au apărat, vărsându-și sângele și l-au muncit în sudoarea feții lor.[1]) În Ardeal reforma agrară radicală era un postulat

---

[1]) *La Réforme Agraire en Roumanie et les Optants hongrois de Transylvanie devant la Société des Nations.* (Suite). Études rédigées par MM. *Yves De la Brière* et autres 1928. Avantpropos p. I: *„La réforme agraire* devenait impérieuse alors non seulement comme *une correction de la répartition anormale des terres*, mais aussi comme une lois de défense social. Il fallait raffermir le fondement de la propriété et, en conséquence, associer l'immense majorité de la population — masse paysanne — a l'intérêt de la *conservation de la propriété individuelle*".

înscris de multă vreme în programul partidului național român, singurul exponent legitim al aspirațiilor politice ale neamului românesc. Este o asemănare între gestul parlamentului român dela Iași și între atitudinea camerii lorzilor, care la 1832 votase reforma electorală.[1]) Gestul clasei conducătoare românești, abia închegate, depășește chiar în proporții pe acela al lorzilor, căci la Iași elita intelectuală și de sânge a țării și-a jertfit întreg avutul pe altarul națiunii. Nu e lipsită de interes această constatare, căci unul dintre principalele capete de *acuză* ridicate *contra reformei noastre agrare* a fost tocmai acela, *că* ea *era* — în deosebi în noile provincii — *îndreptată contra proprietarilor de altă rasă și limbă,* acuză care *cade în fața marilor jertfe consimțite de statul român și marea proprietate din Vechiul Regat.*[2]) Legea din 19 Iulie 1917 publicată în Monitorul Oficial Nr. 93 din 20 Iulie 1917, lărgind cadrele exproprierii, admisă în virtutea art. 19 al vechei constituții numai pentru cauză de utilitate publică legalmente constatată, a înscris reforma agrară în constituție cu următoarele cuvinte:

„Pentru cauză de *utilitate națională* se sporește întinderea proprietății rurale țărănești prin *exproprierea terenurilor cultivabile,* în scopul de a se vinde țăranilor cultivatori de pământ cu precădere țăranilor mobilizați din această categorie sau familiilor lor, dacă ei au murit din cauza sau în timpul războiului".

Legea a împărțit în două categorii suprafețele expropriabile: terenuri expropriabile *în întregime* și numai *în parte.* Categoria întâi se compune din:

a) *Terenuri cultivabile* ale *Domeniului Coroanei,* ale *Casei Rurale* și ale tuturor *persoanelor morale publice sau private,* fundațiuni etc., chiar când actele de fundațiune, de donațiune, testamentele sau orice alte dispoziții sub orice titlu ar prevedea direct sau prin orice fel de clauze prohibitive neînstrăinarea lor sau le ar fi dată o altă afectațiune specială;

b) *Proprietățile rurale,* în cuprinderea lor totală, ale *supușilor statelor străine,* fie că sunt străini prin originea lor, fie că au devenit străini prin căsătorie sau în alt mod;

c) *Proprietățile rurale* în cuprinderea lor totală, ale *absenteiștilor;*

---

[1]) André Maurois, *Histoire d'Angleterre* p. 630. Ed. Fayard, Paris.

[2]) La Réforme Agraire en Roumanie p. II: Les propriétaires de Transylvanie, *comme les propriétaires de l'ancien Royaume* subirent l'éxpropriation. *Le roi* en donna *le premier* l'exemple: la totalité des terres cultivables appartenant au domain de la couronne fut expropriée".

Categoria a doua o formau *proprietățile rurale particulare,* din care urma să fie expropriată o întindere totală de *2.000.000 hectare teren cultivabil.* În calculul acestor 2.000.000 hectare nu intrau terenurile cultivabile ale Domeniului Coroanei, ale Casei Rurale și ale persoanelor morale, nici proprietățile rurale ale străinilor, iar acele ale absenteiștilor intrau numai cu porțiunea lor cultivabilă.

Legiuitorul român a pornit dela ideea, de a desființa proprietățile imobiliare agricole ale statului și ale persoanelor juridice publice și private, întru cât cuprindeau terenuri cultivabile, pe motivul că erau scoase din circulație și constituiau o piedecă permanentă pentru trecerea proprietății pământului în mânile acelora, care îl muncesc de fapt. Exproprierea integrală a proprietăților rurale ale cetățenilor străini urmărea naționalizarea solului, îmbrățișată și de legislațiile altor țări și care de sigur nu mai trebue justificată, căci nimic mai firesc, decât postulatul ca pământul țării să aparțină cetățenilor ei.[1]) În fine exproprierea integrală a proprietăților rurale ale absenteiștilor era motivată prin considerațiunea, că pentru cetățeanul român, care își petrecea vieața și cheltuia rodul pământului țării în străinătate, pământul era numai capital amorf și desinteresul său față de țară îl asimila străinului.[2])

Subliniem aceste considerațiuni, fiindcă servesc și la motivarea unor dispoziții ale reformei agrare ardelene și fiindcă sunt argumente hotărîtoare pentru a combate afirmațiunea, că această reformă ar fi fost concepută în intenția de a deposeda populația minoritară de averile sale bisericești și școlare, de a lovi în optanți și în absenteiști, în sensul

---

[1]) Profesorul dela universitatea din Budapesta *K. Kmety* scria încă la 1902 în tratatul său de drept public maghiar *(A magyar közjog tankönyve* p. 60): al cui e pământul, aceluia e țara (a kié a föld, azé az ország) și sublinia, că peste un milion de jugăre pământ cultivabil din suprafața Ungariei aparținea străinilor.

[2]) În concepția juridică românească *absenteismul* a fost sancționat și în domeniul fiscal. Legea impozitelor directe din anul 1923, art. 3, al. 3 prevedea o cotă de impunere de 24%, față cu cota normală de 6% a venitului din proprietăți agricole, când proprietarul imobilului — beneficiar al venitului — locuia în străinătate.

Comisiunea județeană de expropriere Mureș-Turda pronunțându-se — *deciziunea Nr. 235/a din 13 Noemvrie 1922* asupra apelului făcut de Ștefan Bethlen și fii a hotărît, că nu se poate invoca de către un supus ungar, care domiciliază în Budapesta, unde ocupă postul de prim-ministru, tratatul de pace dela Paris și Trianon, după care dreptul de proprietate este deopotrivă respectat pentru supușii maghiari și români și deci nu se poate cere înlăturarea legii de reformă agrară, de vreme ce ea se aplică, fără distincțiune oricărui proprietar de imobile rurale. In virtutea principiilor preconizate de legea agrară, că *orice supus român sau străin nedomiciliat în țară și nefiind însărcinat cu vreo funcțiune în străinătate de către guvernul român* este considerat *absenteist,* urmează, că proprietatea rurală aparținând unei asemenea persoane, trebue să fie expropriată în întregime, *Pandectele Române* 1923, partea III, p. 39 și urm.

care s'a dat acestor noţiuni în cursul luptelor deslănţuite în faţa societăţii naţiunilor.[1])

Nu e mai puţin adevărat, că în Transilvania reforma agrară a fost alături de votul obştesc principala revendicare politică, nu numai a partidului naţional român, ci şi a tuturor partidelor progresiste în frunte cu cel social-democrat. Şi dacă ar fi să căutăm justificarea acestei revendicări, am putea merge până la faimoasa definiţiune a ţăranului iobag din Tripartitul lui Werbőczy[2]) şi până la celelalte monumente de intoleranţă, pe care orgolioasa nobilime maghiară din Ardeal le-a înscris în Aprobate şi Compilate[3]) şi nu s'a sfiit să le opună voinţei

[1]) „Cette qualité — d'*optants hongrois* — revient aux *propriétaires de Transylvanie, qui avaient opté pour la nationalité hongroise*", V. La Réforme Agraire en Roumanie, p. III.

Pe când exproprierea agrară era încă în curs şi procedura pendinte înaintea instanţelor din România, guvernul ungar printr'o cerere dată Consiliului Ligii Naţiunilor la 15 Martie 1923 reclamase, că România prin exproprierea decisă prin legea agrară, calcă obligaţiunile ce a luat prin tratatul de pace şi ceruse consiliului să intervină. Consiliul după lungi desbateri decisese la 23 Aprilie 1923 amânarea chestiunii pentru altă sesiune, invitând părţile, să caute a se înţelege pe cale amiabilă. Reprezentanţii celor două state — România şi Ungaria — ajung într'adevăr la un *acord formal*, prin care *Ungurii recunosc, că legea agrară română nu aduce nicio atingere tratatelor.* In urma acestui însucces al guvernului ungar, vreo 200 de mari proprietari au sesizat pe la finele anului 1923, Tribunalul arbitral mixt româno-ungar, cu sediul în Paris, cerând să li se restitue în întregime moşiile expropriate. Pledând în faţa acestui tribunal — care, deşi nu era, s'a declarat competent, (în conformitate cu tratatele el avea atribuţiunea de a se pronunţa numai asupra contestaţiilor relative la bunurile ungare, care făcuseră obiectul unor măsuri de lichidare în baza legilor de război, ceea ce nu era cazul) — Titulescu, în discursul pe care l-a pronunţat, a arătat, că *problema depăşeşte cadrul judiciar şi se transpune în domeniul politic şi financiar, tinzând la anihilarea reformei agrare înfăptuită în Ardeal.* Iar celalalt reprezentant al României, Millerand spunea în pledoaria sa, că „consecinţele extravagante ale tezei ungare ar fi suficiente ele singure, să o condamne, căci ar atrage constituirea pe teritoriul statului român a unor colonii de străini, insule izolate perpetuând în secolul XX-lea amintirea unor instituţiuni pe care le credeam suprimate încă din evul mediu". A se vedea Pandectele Române 1927 partea III p. 46 şi partea IV p. 1 şi urm. Observăm, că şi Asociaţia ţăranilor germani — Deutscher Bauernbund — din Ungaria ceruse, încă înainte de războiul mondial trecut, *exproprierea latifundiilor*, ai căror proprietari nu îşi cultivă ei înşişi moşiile şi mai ales *ale acelora, care petrec cea mai mare parte a anului în străinătate.* A se vedea Zenovie Pâclişanu „Mici lămuriri istorice" în ziarul „Universul" Nr.-ul din 17 Ianuarie 1944.

[2]) Ştefan Werbőczy, *Tripartitum opus juris consuetudinarii inclyti Regni Hungariae* (pars III tit. 30 art. 7): *„rusticus praeter laboris mercedem, nihil juris habet"*, (pars III tit. 25 art. 1—2): „iobagiones, quorum multiplex est conditio, quidam sunt *Valachi*, Graecorum sequentes errores, dominis terrestribus *mera et perpetua rusticitate subiecti sunt*".

[3]) *Approbatae Constitutiones Regni Transylvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum* pars I tit. 1 art. 3; tit. 8 art. 1; tit. 9 art. 1 şi pars III. tit. 53 art. 1: Valahii sunt *toleraţi temporar* până la bunaplăcere a principilor şi a locuitorilor ţării, pentru folosul obştesc.

de îndreptare a împăratului. Diploma Leopoldină a trebuit să le consacre, iar încercările Mariei Tereza și în deosebi ale lui Iosif II și Leopold II, de a ameliora soarta țăranilor, au întâmpinat rezistența dârză a oligarhiei maghiare,[1]) aliată cu Secuii și Sașii (Unio trium nationum). Iar când după înfrângerea revoluției maghiare (1849), regimul absolutist care a urmat a inaugurat o politică de emancipare a popoarelor oprimate, în deosebi prin o largă împroprietărire și o nouă organizare a proprietății, s'a lovit de aceeași împotrivire, care mai târziu prin pactul dualist a mai primit și o nouă încurajare. Toate străduințele așa zisei ere constituționale dela 1867 până la 1918 au urmărit refacerea fostei clase dominante, întărită cu renegații și cu evreii. Sistemul economic liberal, ajutat de legislația, administrația și justiția aservită intereselor păturii conducătoare maghiare au grăbit deposedarea țărănimii abia împroprietărită. Atmosfera din rândurile oligarhiei o caracterizează campania întreținută pe la sfârșitul veacului trecut în opinia publică maghiară de Ștefan Bethlen și alții.

După cum susține *Ștefan Bethlen*,[2]) cu ocaziunea eliberării iobagilor — proclamată în anul 1848, dar executată numai după anul 1849 — în Ardeal au fost constituite 173,781 loturi de împroprietărire sau moșii țărănești cu o suprafață totală de 1.615,574 jugăre cad. din care majoritatea a revenit Românilor. Cert e, că majoritatea iobagilor din Ardeal, Banat, Crișana și Maramureș au fost Români și că aproape toți Românii erau iobagi.

Până la sfârșitul veacului al nouăsprezecelea nu sunt date statistice despre repartizarea proprietății imobiliare după naționalitatea deținătorilor, în Ardeal. Bethlen afirmă, că în intervalul de timp dintre 1907 și 1912, din proprietățile mai mari de 100 jugăre, 96.000 jugăre teren agricol și 70.000 jugăre pădure au trecut în mâni românești. Iar în anul 1916 din proprietățile mai mici de 100 jugăre Românii dețineau 66%, Maghiarii 24% și Germanii 10%; aceleași procente le dețineau cele trei „națiuni" și din suprafața totală cultivabilă. Suprafața cultivabilă de 2,323.471 jugăre a proprietăților sub 100 jugăre reprezintă 83% din totalitatea terenului cultivabil al Ardealului, iar cele 1,538.138 jugăre deținute de Români 54,9%. Restul de 45,1% din totalitatea terenului cultivabil al Ardealului cuprinde deci, în afară de terenul culti-

[1]) Celebrul răspuns al dietei ardelene la „Supplex libellus Valahorum" (1791): *Românilor nu li se pot da drepturi* și libertăți mai mari, de cum au, fără a se sgudui constituția și fără a se viola legile țării.

[2]) Gróf Bethlen István, *Az oláhok birtokvásárlásai Magyarországon az utolsó öt évben (Cumpărările de pământ ale Valahilor în ultimii cinci ani)*. Budapest 1912, p. 14 și urm.

vabil al proprietății maghiare mici — până la 10 jugăre — și mijlocii — până la 100 jugăre, — și pe acela al marei proprietăți, fără păduri, precum și lotul Germanilor (Saşilor). Şi marea proprietate de peste o mie de jugăre era concentrată, după spusele lui Bethlen, în numai 965 mâni, firește aproape toate maghiare. Datele lui Bethlen se referă la Ardealul „istoric", cuprinzând cele cincisprezece județe: Alba, Brașov, Ciuc, Cluj, Făgăraș, Hunedoara, Mureș, Năsăud, Odorheiu, Sibiu, Someș, Târnava Mare, Târnava Mică, Turda, Trei-Scaune. Un alt autor, adeseori citat, *Tokaji László*[1]) scria la 1913, că în Ardealul propriu zis — inclusiv Sălajul, dar fără Satu-Mare și Maramureș — procentul populației maghiare atingea 35,4%, al Saşilor 8,2% și al Românilor 56,4%, iar din suprafețele agricole Maghiarii dețineau 52%, câtă vreme Românii și cu Saşii împreună numai 48%. În ultimii 15 ani însă Maghiarii au pierdut 8,2% din patrimoniul lor național. În cei zece ani din urmă, înainte de 1913, Românii au cumpărat dela Maghiari 719 moșii cu o suprafață totală de 166.394 jugăre cad., iar Saşii 86 moșii cu 37.025 jug. Maghiarii au cumpărat dela Români 76 moșii cu 54.388 jugăre și dela Saşi 19 moșii cu 4.413 jug. Românii au cumpărat dela Saşi 9 moșii cu 2.119 jug. și Saşii dela Români 9 moșii cu 1.397 jug. Românii au cumpărat deci în total 168.563 jug. și au pierdut 55.785 jug. Maghiarii au cumpărat 58.801 jug. și au pierdut 203.419 jug. Saşii au cumpărat 38.422 jug. și au pierdut 6.612 jug. *Românii* se prezintă deci cu un *sold activ de 112.808 jugăre, Saşii* cu *31.810 jugăre,* iar *Maghiarii* cu o *pierdere de 144.618 jugăre.* Datele se referă numai la moșiile de peste 50 jugăre.

In baza recensământului general dela 1910 și a statisticei speciale agrare întocmite de stăpânirea ungurească la 1905, se constată, că suprafața celor 26 de județe, care s'au unit cu Vechiul Regat *(Transilvania:* Alba, Brașov, Ciuc, Făgăraș, Hunedoara, Mureș, Năsăud, Odordei, Sălaj, Sibiu, Someș, Târnava-Mare, Târnava-Mică, Trei-Scaune, Turda; *Banatul:* Caraș, Severin, Timiș-Torontal; *Crișana și Maramureșul:* Arad, Bihor, Bichiș, Cenad, Maramureș, Satu-Mare, Ugocea), așa cum erau arondate la 1918 era de 122.278 km. pătrați. Din această suprafață 33,9%, era teren arabil, 33,8% păduri, 13,8% păşuni, 12,3% fânețe, 1,6% grădini, 0,6% vii, 0,1% stuf și 3,9% pământ neproductiv, râuri, drumuri etc. In cifre absolute erau:

7,182.547 jugăre arabil
7,154.643 „ păduri
2,919.108 „ păşuni
2,601.164 „ fânețe

[1]) Tokaji László, *Eladó ország. (Țară de vânzare).* Kolozsvár 1913.

343.228 jugăre grădini
113.936 „ vii
23 349 „ stuf
828.592 „ pământ neproductiv. Din aceste suprafețe aparțineau cu titlu de *proprietate*, raportate la total:

Statului	7,65%
Comunelor	15,45%
Fondurilor, așezămintelor, bisericilor și școlilor	4,53%
Societăților, corporațiilor, căilor ferate	1,55%
Composesoratelor, urbarialiștilor	9,05%
Fidei-comiselor	0,82%
In proprietate particulară erau	60,95%

Proprietățile după *întinderea* lor se repartizau așa:

sub 1 jugăr	erau	132.084	gospodării	cu	40.847	jug.	=21,81%	
dela 1— 5	jug. „	304.638	„	„	853.231	„	=28,70%	
„ 5— 10	„ „	223.874	„	„	1,622 320	„		
„ 10— 20	„ „	182.852	„	„	2,557.078	„	=48,66%	
„ 20— 100	„ „	110.049	„	„	3,782 267	„		
„ 100— 200	„ „	3 838	„	„	523 967	„		
„ 200— 500	„ „	2.368	„	„	742 997	„	= 0,67%	
„ 500—1000	„ „	1.031	„	„	732.967	„		
„ 1000	„ în sus	1.198	„	„	4.026 951	„	= 0,11%	

Din totalul de 14.933.841 jugăre, *teren cultivabil* erau *7,613.555 jugăre.* Din proprietățile de peste 500 jugăre, terenul arabil dădea o suprafață de 1,412.313 jugăre. Terenul arabil din moșiile dela 200 până la 500 jugăre, era de 381.013 jugăre. *Din aceste suprafețe populația românească deținea un procent foarte mic:* în teritoriul de care ne ocupăm, aveam *8.435 proprietari* mijlocii (peste 100 jug.) și mari (peste 1000 jug.) cu *6,026.744 jugăre,* dintre care abia *209 proprietari români* cu *150.067 jugăre. Marea proprietate* românească abia era reprezentată prin *27* persoane *din 1198.* [1])

Datele acestea, cu toată exactitatea lor numerică, nu au putut servi legiuitorului nostru, decât ca puncte de reper pentru o orientare aproximativă, din cauza, că ele nu au fost culese și prelucrate de serviciul statistic ungar în vederea unei reforme agrare și nici nu se refereau chiar la acel teritoriu, care ne-a fost atribuit în mod definitiv prin tratatul de pace. Apoi nu trebuia scăpat din vedere, că încă în cursul războiului (1914—1918) au intervenit schimbări surprinzătoare în configurația proprietății pământului din teritoriul vizat. David Mitrany

[1]) Consiliul Dirigent, *Expunere de motive la proiectul reformei agrare.*

arată în temeinica sa lucrare despre reforma agrară din România *(The land and the peasant in Rumania, the war and agrarian reform 1917—1921*, p. 209), că dela 1915 şi până la 1919 suprafaţa totală a proprietăţilor sub 100 jugăre a crescut cu 4,15% şi explică acest fapt prin bunăstarea relativă, la care ajunsese ţăranul din Ungaria în timpul războiului, cât şi prin fenomenul decăderii marei proprietăţi. Nu e mai puţin adevărat, că odată pusă chestiunea unei noi împărţiri a pământului, trebuia să se ştie, cât pământ era şi cât putea fi expropriat, la cât se cifra numărul celor care urmau să fie împroprietăriţi şi pe ce loturi anume.

Bunăstarea relativă a ţărănimii, despre care vorbeşte Mitrany şi care apare mai mult ca o consecinţă a deprecierii monetare, determinase *guvernul ungar*, să ia măsuri drastice, pentru a împiedeca, pe ţărani şi în primul rând pe Români, să poată cumpăra pământul magnaţilor maghiari, scăpătaţi. Prin *ordonanţa cu numărul 4000/1917 M. E.* — dată în baza dispoziţiilor privitoare la măsurile excepţionale pentru caz de război, legea LXIII din 1912, XIII din 1915 şi IV din 1916, care nu cuprind însă nicio precizare — a introdus *restrângerea circulaţiei imobilelor*, condiţionând orice înstrăinare de imobile, chiar pe cale de licitaţie publică, precum şi orice închiriere sau arendare pe timp mai lung de zece ani, dacă imobilul era situat pe teritoriul judeţelor ardelene sau al celor locuite de Români (Alba, Arad, Braşov, Caraş, Ciuc, Cluj, Făgăraş, Hunedoara, Maramureş, Mureş, Năsăud, Odorheiu, Sălaj, Satu-Mare, Severin, Sibiu, Someş, Târnava-Mare, Târnava-Mică, Turda, Trei-Scaune) de *aprobarea* organelor anume instituite de către ministerul agriculturii în înţelegere cu ministerul de interne (art. 1 şi 6 al ordonanţei). Numai cu imobilele de pe teritoriul interior (intravilan) al oraşelor cu drept de municipiu sau cu consiliu se făcea excepţie, precum şi în cazurile când părţile contractante — vânzătorul şi cumpărătorul — erau rude apropiate (ascendenţi, descendenţi, colaterali până la verii primari) sau soţi căsătoriţi, sau când una dintre părţi era Statul, Municipiul, Centrala regnicolară a cooperativelor de credit (legea XXIII din 1898) sau Asociaţia regnicolară a institutelor de credit fonciar (legea XV din 1911); în cazurile enumărate nu era nevoie de aprobare (art. 2 al ord.). Aprobarea putea fi refuzată pe motivul, că înstrăinarea, închirierea sau arendarea intenţionată vatămă interesul public. (Ord. Nr. 44.621/1917 a ministerului agriculturii, dată în înţelegere cu ministerul justiţiei, art. 5). Contra hotărîrii prin care autoritatea locală refuza aprobarea, părţile contractante puteau apela la ministerul agriculturii, care decidea, luând avizul comisiunii speciale economice; mai putea apela în interes public jurisconsultul municipiului, inspectorul agricol şi inspectorul silvic.

(Ord. Nr. 4000/1917, art. 4). Ministerul agriculturii putea soma în termen de 30 de zile, socotite dela rămânerea definitivă a hotărîrii, prin care a fost refuzată aprobarea, pe înstrăinătorul imobilului, ca *să-l cedeze* contra plată în numerar statului sau *persoanei desemnate de ministru* (art. 5). Chiar în caz de licitație, voluntară sau execuțională, ministrul agriculturii avea dreptul, să înștiințeze în același termin instanța de carte funduară, că statul sau persoana desemnată de ministru va prelua imobilul pe prețul obținut la licitație și această *comunicare* producea *de drept efectele cesiunii* (art. 6).[1])

Că ascuțișul acestor măsuri era îndreptat contra Românilor, este evident pe de o parte din înșirarea județelor pe al căror teritoriu se aplicau, iar pe de altă parte din dreptul acordat ministrului agriculturii de a desemna „alt" cumpărător în locul aceluia, care a cumpărat prin bună învoială sau din licitație. Și subliniem, că acești Români erau cetățeni ai țării ungurești, care își vărsaseră sângele pentru țară și cărora o lege fundamentală, legea XLIV din anul 1868 le garanta egala îndreptățire, declarând, că *„această egală îndreptățire poate fi supusă unei reglementări speciale numai întru cât privește întrebuințarea oficială a limbilor* uzitate în țară și numai în măsura cerută de unitatea țării, de posibilitățile practice ale guvernării și administrației și de buna funcționare a justiției".

Acestor stări de lucruri le-a pus capăt hotărîrea dela *Alba-Iulia* și pacea dela *Trianon.*

Adunarea națională a tuturor Românilor din Transilvania, Banat și Țara Ungurească, înfățișați prin reprezentanții lor, la Alba-Iulia în ziua de 18 Noemvrie st. v. adică 1 Decemvrie st. n. 1918, declarând unirea cu România a întregului teritoriu locuit de Români, inclusiv Banatul și toate ținuturile cuprinse între granițele naturale ca Dunărea și Tisa, a stabilit — printre altele — următoarele două principii călăuzitoare ale nouei stăpâniri românești: înfăptuirea desăvârșită a unui regim curat democratic și *reforma agrară radicală.* Ducerea la îndeplinire a hotărîrii luate de Adunarea națională a fost încredințată *Marelui Sfat Național,* ales de adunare și care la rândul său a trecut sarcina guvernării Consiliului Dirigent.[2])

Consiliul Dirigent, după lucrări pregătitoare — conscrierea moșiilor și a celor îndreptățiți la împroprietărire — a întocmit un pro-

[1]) Petre Poruțiu, *Situația juridică a proprietății imobiliare românești din Nordul Transilvaniei.* Sibiu 1943, p. 5 și urm.

[2]) Petre Poruțiu, *Douăzeci și cinci de ani dela Marea Unire* în „Notariatul Public" Nr. 9—10 din 15 Decemvrie 1943, p. 141 și urm.

iect de decret pe care l-a dat publicității și l-a supus discuțiunii cercurilor interesate în trei anchete: una ținută cu Românii la Aba-Iulia, a doua cu Sașii la Sibiu și a treia cu Ungurii la Târgul-Mureș; în fine l-a prezentat Marelui Sfat spre aprobare. Concomitent cu lucrările pregătitoare amintite, Consiliul Dirigent, în scopul de a liniști spiritele și a capta curentele extremiste — în Ungaria se instalase doar' guvernul lui Béla Kun și la Berlin se dădeau lupte de stradă cu Spartachiștii — a obligat pe proprietarii pământului ce urma să fie expropriat, să-l dea în mod provizoriu în arendă sătenilor (Arendă forțată. Ord. 82 A 1918.[1])

În adunarea națională dela Alba-Iulia, Iuliu Maniu comentând principiile călăuzitoare ale stăpânirii românești a spus: „Pentru a înlătura orice îndoieli ale străinilor asupra aceea ce voim, să facem prin unirea noastră și libertatea noastră națională, adunarea declară, că nu voiește un imperiu de asuprire. Nu voim, ca din asupriți ce am fost, să devenim asupritori. Noi care am vărsat lacrimi, văzând limba noastră scoasă din școli, biserici, justiție, nu o vom lua a altora. Nu vom lua cu puterea dela alții, nu voim să trăim din sudoarea altora, pentrucă noi putem trăi din vrednicia și puterea noastră. De aceea adunarea a pus în proiectul său de rezoluție acel punct care vorbește de înlăptuirea regimului *democratic.* De aceea *adunarea cere o reformă agrară radicală. Trebue să căutăm, să avem nu numai o independență națională, ci și una economică,* să avem toate din puterile și munca noastră". Prezentând apoi proiectul de reformă agrară la ancheta ținută la Alba-Iulia, în ziua de 2 Iunie 1919, cu proprietarii români, Iuliu Maniu în calitatea de președinte al Consiliului Dirigent a declarat, că *prin reforma agrară stăpânirea românească vrea să-și achite datoria față de țăranul român, care* destoinic și încrezător în conducătorii săi, în veacurile trecute de sclăvie, conștient și cumpătat în revoluția recentă, *ne-a ajutat, să ne eluptăm libertatea. Reforma agrară vrea să facă dreptate socială,* ca statul român să fie clădit pe temelii solide; ea trebuiește făcută bine și la timp. De aceea discuția proiectului *nu mai poate fi amânată* până la întrunirea parlamentului, ci — după ce va fi fost aprobată de Marele Sfat — ea *va fi promulgată în forma de decret-lege* și va fi supusă ulterior ratificării din partea corpurilor legiuitoare, ale țării întregite.[2])

În temeiul articolului 5 al decretului Nr. 3632 din 11/25 Decemvrie 1918, privitor la instituirea conducerii serviciilor publice în Tran-

[1]) „Foaia Poporului" Nr. 32 din 28 Noemvrie 1943, p. 5 și urm.

[2]) Citat după însemnările personale ale autorului acestor rânduri, care a fost prezent.

silvania — prin care se preciza că Consiliul Dirigent are în primul rând misiunea de a prezenta în cel mai scurt timp, pentru ținuturile asupra cărora se întinde administrația lui, proiectul de reformă electorală pe baza votului universal și *proiectul de reformă agrară* — și în conformitate cu puncul 5 al articolului III din rezoluția adunării naționale a tuturor Românilor din Transilvania, Banat și părțile ungurene locuite de Români, adunați prin reprezentanții lor îndreptățiți la Alba-Iulia în ziua de 18 Noemvrie/1 Decemvrie 1918, *decretul-lege Nr. 3911 din 10 Septemvrie 1919* [1]) a stabilit (art. 1) *dreptul statului de expropriere* pentru următoarele *cauze de utilitate publică:*

1. *Pentru a spori, completa și integra economicește proprietățile rurale țărănești.*

2. *Pentru a promova intensificarea economiei rurale,* lăsându-se ori creindu-se, după împrejurări, proprietăți mijlocii și ferme de model.

3. *Pentru a înlesni desvoltarea industriei naționale,* oprindu-se astfel de terenuri pe seama existentei ori viitoarei industrii, a căror circumstanțe geografice, topografice și geologice indică incontestabil această calitate a lor.

4. *Pentru a ușura traiul din orașe și din centrele miniere,* industriale și balneare, rezervându-se terenuri acomodate spre a se creia mici gospodării pe seama muncitorilor și altor locuitori cu mijloace modeste de trai.

În scopul acesta s'a prevăzut *exproprierea obligatoare, în întregime:*

a) *a tuturor proprietăților imobiliare, fără deosebire de caracter și întindere,* ale *supușilor statelor străine,* subînțelegându-se prin aceștia și optanții;

b) *a tuturor proprietăților imobiliare, fără deosebire de caracter și întindere,* ale tuturor *persoanelor morale,* publice sau private — instituțiuni, corporațiuni, fundațiuni, bănci, întreprinderi etc. — al căror domiciliu sau teren propriu de activitate era înafară de teritoriul României întregite;

c) *a proprietăților* care prezintă un deosebit *interes* din punct de vedere *științific.*

Exproprierea obligatoare — legiuitorul întrebuințează expresiunea „se vor", care are un înțeles imperativ, — *a fost decretată* (art. 2, pct. 1 a

[1]) Anteproiectul pentru un decret-lege privitor la reforma-agrară din Transilvania, Bănat și părțile ungurene l-a întocmit *autorul acestor rânduri* din însărcinarea șefului resortului de agricultură din Consiliul Dirigent, Victor Bontescu. Expunerea de motive a elaborat-o Vasile C. Osvadă, secretarul general al resortului. Redacțiunea definitivă a dat-o proiectului Victor Bontescu, care l-a și susținut în Consiliul Dirigent prezidat de Iuliu Maniu și mai târziu în Marele Sfat Național.

şi b) *numai pentru proprietăţile imobilare de orice fel, aparţinând străinilor, persoane fizice sau morale, acestea din urmă publice sau private, cu condiţiunea ca să fie justificată prin vreuna din cauzele de utilitate publică enumărate în mod limitativ* (în art. 1, punctele 1—4). Exproprierea obligatoare lovea însă toate imobilele subiectelor menţionate, fie că erau imobile rurale, sau terenuri virane şi clădiri de pe teritoriile intravilane ale comunelor rurale, centrelor miniere, industriale, balneare şi chiar ale oraşelor. Dispoziţiunea intră în prevederile art. I, punctul b) al legii din 1917 pentru modificarea Constituţiei, cu deosebirea că legea aceasta se referă numai la proprietăţile rurale. Scopul legiuitorului transilvan de a lua pământul ţării din mâinile străinilor şi a-l reda cetăţenilor proprii, în primul rând acelora care îl muncesc ei singuri, nu are nevoie de nicio justificare. Au fost doar înregistraţi pe teritoriul Ardealului, Banatului, Crişanei şi Maramureşului numai printre optanţi 367 proprietari de întinse moşii feudale. Iată câteva nume la întâmplare:

Andrássy Alexandru	în jud.	Hunedoara	cu	32 228	jug.	145	stj.
Andássy Iuliu	„ „	Turda, Cluj	„	25 438	„	1058	„
Kendeffy Ludovic	„ „	Hunedoara	„	15.799	„	536	„
Károlyi Ludovic	„ „	Satu-Mare şi Sălaj	„	53.751	„	1036	„
Károlyi Ladislau	„ „	„ „ „	„	16.258	„	38	„
Károlyi Iosif	„ „	„ „ „	„	9.972	„	1143	„
Károlyi Ştefan	„ „	Năsăud şi Someş	„	6.420	„	241	„
Károlyi Iuliu	„ „	Arad şi Sălaj	„	8.062	„	151	„
Károlyi Melinda	„ „	Satu-Mare	„	4.160	„	462	„
Károlyi Margareta	„ „	Timiş-Torontal	„	4 593	„	198	„
Wenckheim Ladislau	„ „	Maramureş	„	33 375	„	899	„
Urmánczy Frederic şi Ioan	„ „	Mureş, Cluj	„	33.102	„	1568	„
Zichy Rafael	„ „	Bihor	„	8.259	„	865	„
Polack şi Schultz	„ „	Maramureş	„	9.339	„	899	„
Lonyay Melchior	„ „	Hunedoara	„	10.751	„	951	„
Bethlen Stefan	„ „	Cluj, Mureş, Turda	„	6.085	„	553	„
Bethlen Margareta şi Ileana	„ „	Someş	„	4.216	„	312	„
Bethlen Aladár	„ „	Bihor	„	6.634	„	1257	„
Zselénszky Róbert	„ „	Arad	„	8.051	„	1254	„
Harkányi Ioan	„ „	„	„	9.786	„	833	„

în total 316.288 jugăre sau peste 180.000 hectare.

S'a mai prevăzut *posibilitatea de a se expropria în întregime* (art. 2, pct. 2):

a) Toate *proprietățile imobiliare*, care au fost trecute actualilor proprietari *după 1 Noemvrie 1917, în baza ordonanțelor fostului guvern ungar*, privitoare la *restrângerea liberei circulații* a imobilelor, despre care am vorbit mai sus.

b) Toate *proprietățile rurale*, fără deosebire de caracter și întindere ale tuturor persoanelor morale, publice sau private, instituțiuni, corporațiuni, fundațiuni, bănci, întreprinderi chiar și când domiciliul lor era între granițele României întregite, făcându-se excepție numai cu acele moșii și părți ale lor care serveau nemijlocit vreun scop special științific, artistic, educativ, sanitar, caritativ sau economic național; astfel de excepțiuni puteau fi însă create și pentru viitor. De altă parte nu puteau fi expropriate în baza dispozițiilor cuprinse în acest punct pădurile, pășunile de munte și islazurile comunelor politice, ale composesoratelor urbariale și ale comunităților de avere a fostelor regimente de graniță, asemenea nici condominiile formate din contribuțiunile benevole ale mai multor proprietari și care mai prezintă în cărțile funduare raportul părților alicvote ale coproprietarilor, apoi nici acele păduri care serveau nemijlocit trebuințele normale de lemn de foc și construcție ale persoanelor morale susamintite sau ale personalului lor, în măsura necesară pentru acoperirea integrală a acelor trebuințe și în fine pământurile cultivabile ale comunităților bisericești-școlare până la 32 jug. cad., dacă aveau destinația de sesiuni parohiale (porțiuni canonice) și până la 16 jug. cad., dacă aveau destinația de dotațiuni învățătorești, întru cât serveau de fapt acest scop.

c) Toate *proprietățile rurale*, fără deosebire de caracter și întindere ale alienaților și curanzilor, întru cât nu aveau descendenți.

d) Toate *proprietățile rurale* cu întindere mai mare de 20 jug. cad., care după 31 Iulie 1914 au fost trecute unor proprietari, care înainte nu se ocupau cu economia rurală.

Mai *putea fi expropriat întreg terenul cultivabil*, (art. 2, pct. 3), în comunele *rurale peste 30* și în comunele *urbane peste 10 jug. cad.*, din moșiile care în cursul anilor dela 1900 până la 1918 au fost date 12 ani consecutivi în arendă sau în parte, cu excepția cazului când proprietarii au fost minori, dar ajungând majori și expirându-le contractele și-au lucrat moșiile în regie proprie. Nu beneficiau de această excepție proprietarii minori ai acelor moșii, care și înainte de a trece în proprietatea lor au fost date cel puțin șase ani consecutivi în arendă.

In fine *se putea expropria din terenurile cultivabile* ale tuturor proprietăților rurale (art. 2, pct. 4) — întrând în această categorie și extravilanele comunelor urbane, — oricine ar fi proprietarul lor și oricare ar fi capacitatea lui juridică sau caracterul imobilului expro-

priat, partea întrecătoare *peste 500 jugăre cad.* Sub acest maxim şi până la 200 jug. cad. exproprierea urma a se face proporţional după cheia de 20%, care procedeu se putea şi repeta până la *limita minimală de 200 jug. cad.*

Ca *pământ cultivabil,* era socotit tot terenul pe care s'au făcut până la promulgarea decretului-lege arături, fâneţele, păşunile precum şi oricare alt teren propriu de a fi dat cu folos în cultură (art. 3).

In baza unei *prealabile învoiri,* dată de şeful resortului (departamentului) de agricultură, de comun acord cu şefii resorturilor (departamentelor) de industrie, ocrotiri sociale şi finanţe se putea trece cu exproprierea, la *moşiile iniţial peste 200 jug. cad.* şi sub această limită, în acele comune ori regiuni unde lipsea pământul necesar pentru a se spori, completa şi integra economiceşte *proprietăţile rurale ţărăneşti,* în vederea cererilor de pământ:

1. ale *capilor de familii, servitori şi muncitori agricoli din partea locului,* care în ultimii doi ani înaintea mobilizării — şi întru cât au fost demobilizaţi — chiar şi în timpul exproprierii *au lucrat pe moşia* expropriată şi care în războiu deveniseră *invalizi,* dar împreună cu familiile lor erau capabili să lucreze pământul, precum şi ale văduvelor şi familiilor celor *căzuţi în războiu,* care îndeplineau *aceleaşi condiţiuni;*

2. ale *capilor de familie, invalizi de războiu,* chiar fără condiţiunea de a fi fost servitori şi muncitori agricoli în partea locului şi a fi lucrat pe moşia expropiată, dacă împreună cu familiile lor erau capabili să muncească pământul, precum şi ale *văduvelor şi familiilor* celor *căzuţi în războiu;*

3. ale *invalizilor* de războiu *necăsătoriţi* dar capabili să lucreze pământul.

In baza *prealabilei învoiri* la moşiile amintite (iniţial mai mari de 200 jug. cad.) se mai putea trece cu exproprierea *sub limita de 200 jugăre,* acolo unde lipsea pământul necesar pentru a înlesni *desvoltarea industriei naţionale* şi pentru a uşura *traiul* din *oraşe,* din *centrele* miniere, industriale şi balneare şi în sfârşit acolo unde *izlazul lipsea cu desăvârşire* sau nu ajungea să acopere trebuinţele indispensabile de păşunat ale contingentului normal de vite din comună.

In *comunele urbane,* în *centrele miniere, industriale şi balneare* se puteau expropria pentru ajungerea scopurilor arătate şi părţi din *moşii iniţial mai mici de 200 jug.,* dar cel mult până la *limita de 50 jug. cad.*

La cererea celui expropriat i se putea oferi în toate cazurile de expropriere sub limita de 200 jug. — dacă împrejurările permiteau — alt teren echivalent în hotarul comunei (art. 4, al. 1, 2, 3, 4).

Dacă problema sporirii locuințelor nu putea fi rezolvată cu terenurile disponibile în urma acestor exproprieri, *se putea* trece la o *expropriere succesivă*, în măsura trebuințelor și asupra altor terenuri și anume: în comunele *rurale* asupra terenurilor situate într'o rază de cel mult *600 metri*, iar în comunele *urbane* și centrele miniere, industriale și balneare într'o rază de cel mult *1000 metri*, punctul de plecare al acestor raze fiind limita intravilanului comunal, întinderea unui loc de casă neputând depăși un sfert de jugăr cad. și cei împroprietăriți pe astfel de loturi fiind obligați a începe zidirea în timp de cel mult trei ani, socotiți dela intrarea în posesiune, sub sancțiunea de a pierde lotul și plățile făcute.

In *comunele urbane*, în *centrele miniere, industriale și balneare* puteau fi expropriate și *intravilanele*, care la data de 1 Ianuarie 1919 stăteau *de cel puțin trei ani nezidite* (art. 4, al. 5, 6, 7).

Proprietarul avea *dreptul, să-și aleagă partea* de moșie *neexpropriată;* el putea pretinde, că partea ce îi rămânea, să formeze un întreg economic cu investițiile economice principale aflătoare pe moșie. Dreptul de alegere al proprietarului era însă limitat în sensul, că partea ce revenea sătenilor să poată fi și ea bine exploatată. In afară de minimul scutit în persoana sa, proprietarul mai avea drept la *încă o parte scutită*, egală cu acel minim, pe seama *unui copil* al său, care până la 1 Decemvrie 1918 își începuse studiile agronomice și urma a se dedica economiei rurale (art. 5). *Moșiile aceluiași proprietar*, situate în *mai multe comune* erau considerate ca *una singură*, respectându-i-se însă dreptul de alegere. Actele de *înstrăinare* făcute *după 18 Octomvrie 1918* — data declarației lui Alexandru Vaida-Voevod în parlamentul din Budapesta,[1]) — cu intenția de a se eluda reforma agrară, nu erau opozabile și terenurile astfel înstrăinate erau socotite că aparțin încă fostului proprietar (art. 6). *Coproprietarii* aveau drept, fiecare în parte, la scutire, întru cât până la 31 Iulie 1914 — începutul războiului mondial — au folosit aceeași moșie, împărțită în natură; *soții căsătoriți*, care aveau descendenți direcți, se bucurau de scutire individuală chiar și în cazul când au folosit moșia în indiviziune, dar copiii lor nu beneficiau de o parte scutită mai mare, decât erau părțile ambilor părinți împreună. *Separațiunea* dreptului de proprietate înscrisă *în cartea funduară* după data de *18 Octomvrie 1918*, în scop de eludare, nu era opozabilă exproprierii. *Persoanele morale* erau considerate, în ce privește maximul scutit, ca o singură persoană, chiar când una administra mai multe patrimonii distincte (art. 7).

[1]) „Foaia Poporului" din Sibiu, Nr-ul 32 din 28 Noemvrie 1943, p. 3.

Când un proprietar era expropriat din întreaga sa moşie situată în hotarul unei comune, el avea dreptul să ceară şi *exproprierea clădirilor şi terenurilor nesupuse exproprierii,* aparţinătoare acelei moşii. Proprietarul avea dreptul, să ceară exproprierea integrală şi în cazul, când se trecea cu exproprierea sub 500 jug. cad. sau când se expropria o moşie iniţial mai mică de 500 jug. cad. În cazurile acestea intravilanul, clădirile şi părţile neexpropriate ale moşiei rămâneau în sarcina statului, (fondul de expropriere, art. 8).

Viile, grădinile de legume şi pomi, pometurile şi hemeiştele precum şi *izlazurile comunale,* în general, nu cădeau sub expropriere şi nu intrau în suprafaţa expropriabilă. Pentru a uşura traiul din oraşe şi centrele miniere, industriale şi balneare, rezervându-se terenuri acomodate spre a se crea mici gospodării pe seama muncitorilor şi altor locuitori cu mijloace modeste de trai, se puteau expropria până la limita de 5 jug. cad. şi părţi din grădinile de legume şi pomi, din pometuri şi hemeişti, precum şi părţi din izlazul comunal, în limita îngăduită de trebuinţele numărului maximal de vite din comună; în cazul când se depăşea această limită, izlazul trebuia completat în mod corespunzător din altă parte a hotarului. *Grădinile de lux şi parcurile particulare* care în comunele rurale treceau peste 5 jug. cad. sau în comunele urbane, în centrele miniere, industriale şi balneare treceau peste 2 jug. cad. erau socotite în suprafaţa expropriabilă şi partea întrecătoare putea fi expropriată în întregime. Grădinile şi parcurile particulare situate pe teritoriul *intravilan* al comunelor urbane, al centrelor miniere, industriale şi balneare şi care nu erau în legătură directă cu vreo locuinţă sau nu serveau acesteia, puteau fi expropriate în întregime, spre a se rezerva terenuri pentru mici gospodării pe seama muncitorilor şi altor locuitori cu mijloace modeste de trai (art. 9).

Acolo unde interesul economic al populaţiei o cerea, puteau fi expropriate — ţinându-se seamă de cerinţele exploatării economice — şi *păşuni de munte sau păduri,* în scopul de a se da comunelor, obştiilor ori cooperativelor în proprietate sau folosinţă comună şi indiviză, sub controlul statului; în cazul din urmă proprietatea revenea statului. Iar acolo unde lipsa de pământ cultivabil era atât de mare, încât nu putea fi îndestulată altfel, puteau fi expropriate şi *păduri* pentru a fi transformate în pământ cultivabil, dacă terenul era acomodat şi interesele economiei naţionale admiteau această schimbare. In ambele cazuri se cerea prealabila învoire dată de şeful departamentului de agricultură de comun acord cu şefii departamentelor de industrie, ocrotiri sociale şi finanţe (art. 10). Se puteau expropria şi părţi din *izlazurile comu-*

nelor învecinate, întru cât acelea întreceau trebuințele normale de păşunat ale comunelor cărora le aparțineau. Terenul astfel expropriat putea fi afectat numai creerii de păşuni comunale pentru folosul tuturor locuitorilor proprietari de vite, chiar dacă nu aveau pământ cultivabil (art. 11).

Împreună cu imobilele expropriate trebuiau să fie expropriate *drepturile de apă, de vamă* şi orice *prerogative* şi puteau fi expropriate toate *fabricile, instalațiile* şi orice *stabilimente* şi *drepturi* aflătoare pe terenurile expropriate. Drepturile de apă, de vamă şi prerogativele nu puteau fi trecute particularilor, iar fabricile, instalațiile şi stabilimentele trebuiau să fie trecute cu preferință în proprietatea sau folosința tovărăşiilor din comună sau din partea locului. Exproprierea nu atingea proprietatea *minereurilor rezervate* din subsol, care aparțineau statului (art. 12.[1])

Cum se vede, decretul-lege al Marelui Sfat Național era dominat de ideea *dreptății sociale,* fără să jertfească *interesele economiei naționale.* „Numai mase populare îndestulite economiceşte, cu temelii agricole sănătos aşezate, ne pot asigura viața economică spre culmile progresului" spunea expunerea de motive. Exproprierea pentru cauză de utilitate publică este în acest decret-lege limitată la sporirea, completarea şi integrarea proprietății rurale țărăneşti, la intensificarea economiei rurale prin proprietăți mijlocii şi ferme de model, la înlesnirea desvoltării industriei naționale şi la uşurarea traiului din oraşe, centre miniere, industriale şi balneare. Concepția economică şi socială, care stăpâneşte reforma agrară ardeleană dela 1919 nu pleacă din ideea de a creia gospodării țărăneşti cu orice preț, în cadrul unor anumite forme şi întinderi tip. Reforma noastră agrară ia pământului caracterul de rentă şi ținând seamă de mijloacele şi capacitatea de muncă a vechilor proprietari le lasă atât pământ, cât pot exploata în regie proprie, cu mijloacele de care dispun, iar plusul îl dă acelora, care l-au muncit şi în trecut cu brațele lor. Proprietatea agricolă a fost stabilită în general la *500 jug. cad. teren cultivabil.* Această cifră a fost dictată de împrejurările noastre economice şi agricole specifice; în cazul concret ea

[1]) E vorbă de drepturile regaliene accesorii ale proprietății nobilitare (iura regalia minora), cum era dreptul de a avea moară, de a lua vamă la pod sau la țărm (liman) şi altele. Prerogativă era s. e. calitatea de patron al unei biserici (ius patronatus). Dreptul de apă este acum cârmuit de legea regimului apelor din 27 Iunie 1924. Patronatul a fost desființat prin Concordatul încheiat cu Sf. Scaun, legea din 12 Iunie 1929. Minereuri rezervate erau acele a căror exploatare era condiționată de concesionare, Lallosevits-Lányi, *Magyar magánjog (drept civil ungar)* Budapest 1910, p. 237. A. Almási, *Ungarisches Privatrecht,* Berlin-Leipzig, 1924, vol. I, p. 90.

putea fi depăşită în sus[1]) sau în jos, în cadrul planului general de reorganizare şi consolidare economică a ţării întregite. În anchetele ţinute cu proprietarii români, saşi şi unguri nu s'au dat argumente convingătoare, că maximul de 500 jug. cad. teren cultivabil nu ar fi îndestulător pentru continuarea unei agriculturi îndrumătoare şi conducătoare, în această parte a ţării. Din contra agricultura extensivă nu mai putea avea şanse şi îndreptăţire în noua situaţie. Pentru agricultura intensivă într'un mediu cu tendinţe de industrializare crescândă, întinderea de 500 jug. cad. teren cultivabil părea suficientă, câteodată chiar prea mare. Aceste consideraţiuni au determinat formularea regulei, care îngăduia a se coborî cu exproprierea *până la 200 jug. cad. şi în cazuri excepţionale şi sub această limită.* Locul marei proprietăţi situate în ţinuturi, unde faţă cu nevoile întregii populaţii nu puteau să primeze interesele individului, urma să fie luat de moşiile mijlocii şi fermele model. În noua configuraţie a proprietăţii agricole numărul şi întinderea proprietăţilor mijlocii putea chiar să crească, fără a altera concepţia socială a legiuitorului. Astfel echilibrul proprietăţii rurale şi posibilităţile de culturi agricole sistematice şi îndrumătoare au fost deplin asigurate. Restrângerea proprietăţii mari şi reducerea ei la proprietate mijlocie şi mică trebuia să-şi găsească compensaţia — cum s'a şi întâmplat — în valorizările mai favorabile ale produselor agricole pe pieţele centrelor industriale, care la rândul lor urmau să fie alimentate cu capitalurile formate din preţul pământului expropriat, plasat în industrii cu o rentabilitate superioară aceleia din agricultură.

Cercetând acum în amănunte dispoziţiile decretului-lege, constatăm, că *exproprierea în întregime a proprietăţilor* imobiliare — cuvântul spune mai mult decât proprietate rurală sau teren cultivabil, expresiuni întrebuinţate de legiuitor în altă ordine de idei — ce aparţineau *străinilor,* persoane fizice şi morale, era justificată nu numai prin concepţia naţionalistă a legislaţiilor mai nouă, ci şi prin consideraţiuni de apărarea ţării şi a cetăţenilor săi. Este un argument în favoarea noastră faptul, că preambulul legii germane din anul 1933, care reglementează succesiunea pe moşia familiară (Reichserbhofgesetz) precizează, că proprietarul moşiei (bunului de familie) se cheamă ţăran şi că „*ţăran poate fi numai* acela care este *cetăţean german* şi e *de sânge*

[1]) In cazul coproprietarilor, care au folosit aceeaşi moşie împărţită înainte de anul 1914; în cazul soţilor căsătoriţi; în cazul unui copil cu studii agronomice (art. 5 al. 2 şi art. 7 al. 1), observând că după concepţia decretului-lege Nr. 3911/1919 — în opoziţie cu legea din 30 Iulie 1921, art. 8 lit. *c)* — exproprierea peste 500 jugăre era în general facultativă: „se va putea" (art. 2 pct. 3).

german" sau descinde dintr'o rasă înrudită și e onorabil.[1]) La fel „*ruralizarea* Italiei" devenise cuvântul de ordine al fascismului pentru a procura țării acel aport de bogăție și energie demografică, de sănătate morală și de independență, care putea veni dintr'o agricultură intensificată și din ridicarea nivelului agricultorilor.[2])

Exproprierea — integrală — a proprietăților, care prezintă un deosebit *interes științific* e justificată prin faptul, că asemenea interese constitue bunuri comune ale omenimii.

Îndreptățirea exproprierii în întregime a *imobilelor și în deosebi a proprietăților rurale de mână moartă* e dată prin considerațiunea, că se repune în circulație o bună parte a pământului țării — am arătat mai sus, că corporațiile, fondurile, așezămintele, societățile, etc. dețineau peste 6% din suprafața totală a părților ardelene, bănățene și ungurene — și că ele aveau caracterul de capitaluri. In afară de proprietățile rurale, care serveau nemijlocit vreun scop special, științific, artistic, educativ, sanitar, caritativ sau economic național, celelalte proprietăți de mână moartă nu ofereau instituțiilor cărora aparțineau decât rente în bani, obligându-le la lucrări cu desăvârșire străine de preocupările lor și făcându-le în același timp odioase în fața maselor de muncitori agricoli, lipsiți de pământ propriu. In fosta Ungarie ele erau ținta atacurilor neîncetate ale partidelor de stânga. Obținând contravaloarea în bani a proprietăților lor imobiliare, aceste instituții scăpau de grijile administrației și aveau posibilitatea de a contribui prin plasarea capitalurilor lor mobiliare la refacerea și consolidarea economică a țării.

Pădurile, pășunile de munte și izlazurile comunale, precum și acele ale *composesoratelor* foștilor iobagi și ale *comunităților* de avere ale fostelor regimente de graniță au fost scutite de exproprierea integrală, fiindcă servesc nemijlocit interesele agricole și promovează direct creșterea de vite a proprietarilor lor, în majoritate dacă nu în totalitate agricultori și crescători de vite; ele stăteau de altfel sub controlul administrației publice sau aveau caracterul unor bunuri publice. Au mai fost scutite, până la limita de 500 respectiv 200 jug. cad., pe motivul că nu au personalitate juridică, *condominiile* (coproprietățile) formate din contribuțiile unui număr mai mare de coproprietari, înscrise în cărțile funduare cu arătarea părților alicvote ale coproprietarilor. In aceeași ordine de idei și ca o concluzie necesară legiuitorul

[1]) Hans Frank, *Nationalsozialistisches Handbuch für Recht und Gesetzgebung*, München, 1935, p. 11.

[2]) Gioacchino Volpe, *Histoire du mouvement fasciste*, Roma, 1940, traduit par Chuzeville, p. 186.

a înţeles să scutească şi pădurile persoanelor morale, publice şi private, române — fără a arăta numărul jugărelor scutite, — în limitele necesare satisfacerii trebuinţelor normale proprii de lemne de foc şi construcţie, subînţelegându-se şi acele ale personalului lor, precum şi sesiunile parochiale (porţiunile canonice) până la 32 jug. cad şi dotaţiunile şcolilor confesionale până la 16 jug. şi încă câte 5 jug. cad, pământ cultivabil al comunelor bisericeşti, destinat pentru trebuinţele bisericii.

Exproprierea integrală, deşi numai facultativă, a *proprietăţilor* imobiliare *dobândite după 1 Noemvrie 1917* în baza ordonanţelor susmenţionate ale guvernului ungar era menită să repare nedreptatea, ce se făcuse prin restrângerea liberei circulaţiuni a imobilelor, în dauna Românilor. Exproprierea proprietăţilor rurale cu întindere mai mare de 20 jug. cad., dobândite prin acte între vii *după 31 Iulie 1914* — data izbucnirii războiului, — de persoane care până atunci nu s'au ocupat de economia rurală, lovea în câştigătorii de război şi în aceia, care pentru a-şi feri capitalurile de consecinţele devalvării monetare şi le-au plasat în pământ, fără a fi agricultori. Consideraţiunea de a nu lăsa pământul pe mâna acelora, care nu pot sau nu vor să-l muncească, a inspirat dispoziţia de a-l expropria dela proprietarii, care se obişnuiseră să-l dea în *arendă sau în parte*, cu excepţia cazului când darea în arendă sau în parte fusese determinată de lipsa de capacitate vremelnică — vrâsta minoră — a proprietarului. Ca o consecinţă logică a acestui argument s'a prevăzut exproprierea proprietăţilor rurale ale alienaţilor şi curanzilor fără descendenţi.

In schimb *intenţia de a apăra proprietatea imobiliară, în întinderea, care i s'a lăsat* prin măsurile generale de expropriere, o dovedeşte faptul, că exproprierea sub 200 jug. cad. o admisese decretul-lege — cu prealabila autorizare a departamentului de agricultură, de comun acord cu celelalte departamente interesate — la moşiile iniţial mai mari de 200 jug. cad. numai în scopul de a se satisface cererile de pământ ale muncitorilor agricoli din partea locului, cu preferinţă acelora care au lucrat pe moşia expropriată, dacă erau invalizi de război, precum şi a văduvelor şi familiilor celor căzuţi sau deveniţi invalizi în războiu. Coborîrea limitei de expropriere până la 50 jug. cad., la moşii iniţial mai mici de 200 jug. cad. îşi află explicaţia în intenţia legiuitorului de a sprijini industria naţională, afectându-i terenurile potrivite şi de a uşura traiul dela oraşe şi din centrele miniere, industriale şi balneare rezervându-se terenuri, spre a se înjgheba mici gospodării pe seama muncitorilor şi altor locuitori cu mijloace modeste de trai. *Preocuparea* legiuitorului *de a-l apăra pe proprietarul expropriat,*

în măsura cerută de interesele economice și îngăduită de scopul social al exproprierii, rezultă din faptul, că decretul-lege dă proprietarului dreptul, să obțină, după posibilitate alt pământ în locul aceluia care i s'a luat (art. 4, al. 4), apoi dreptul de a-și alege partea sau moșia — când avea mai multe — scutită, și în fine de a obține la cerere exproprierea integrală a părții scutite, mai mică de 500 jugăre și — în caz de expropriere integrală — a clădirilor și terenurilor devenite inutilizabile (art. 8). In scopul de a se obține teren pentru locuri de case, s'a admis exproprierea terenurilor virane, a grădinilor și parcurilor particulare, situate în intravilanele orașelor și centrele miniere, industriale și balneare, precum și a terenurilor situate la marginile comunelor chiar dacă erau grădini, pometuri, parcuri particulare sau hemeiști și anume la sate până la limita de 5 jug. cad., iar la orașe și în centrele miniere, industriale și balneare, până la 2 jug. cad. Scopul acestei dispoziții a fost, să împiedece formarea unui proletariat fără adăpost propriu și în deosebi a unui proletariat agricol fără legătură cu pământul țării.

Pentru aceeași rațiune, la care se mai adaugă și *apărarea intereselor silvice*, a admis legiuitorul numai condiționat și cu respectarea formalităților amintite mai sus exproprierea pădurilor și pășunilor de munte, în scopul de a fi transformate în teren de cultură, când lipsa de pământ cultivabil nu putea fi satisfăcută alt fel. In fine, considerațiuni similare explică exproprierea islazurilor învecinate, în scopul de a se atribui terenul expropriat, cu destinațiunea exclusivă de pășune, tuturor locuitorilor din comuna împroprietărită, chiar dacă nu aveau pământ cultivabil.

Decretul-lege mai reglementează *procedura de expropriere și împroprietărire, plata prețului, lichidarea sarcinilor și datoriilor și transcrierea dreptului de proprietate.* El institue organe speciale pentru executarea pe teren a exproprierii și împroprietăririi: *comisiuni locale și județene*, prezidate de magistrați și un *consiliu superior*, cu largi atribuțiuni, lăsând în competența curților de apel ca instanțe ordinare numai stabilirea definitivă a prețului de expropriere; prevede în scopul îndeplinirii operațiunilor financiare înființarea unei *„Bănci Agrare privilegiate"*, care a și luat ființă prin decretul-lege Nr. 4167/1919. Cu privire la *împroprietărie* s'a stabilit o ordine de preferință bazată pe îndeplinirea obligațiunilor militare în timpul războiului, stabilindu-se totodată cazurile de nedemnitate. Astfel exproprierea a primit pe lângă argumentul utilității publice și o *justificare morală.*

Este meritul Consiliului Dirigent și al Marelui Sfat, de a fi recunoscut importanța problemei agrare transilvane, de a o fi văzut în toată

complexitatea ei şi de a o fi soluţionat într'o epocă de nelinişte, reuşind să găsească calea trecerii dela structura medievală a statului ungar la aceea democratică a stăpânirii româneşti şi ferind ţinuturile dincoace de Carpaţi de convulsiunile răsturnării vehemente a ordinei de drept. I s'a imputat legiuitorului român — de către oligarhia maghiară, — că ar fi jertfit interesele economice permanente, în deosebi producţia, de dragul unor succese politice vremelnice şi că i-ar fi nedreptăţit pe cei de altă naţionalitate. Sunt obiecţiuni neîntemeiate.

Legea din 23 Iulie 1921, care a dat *forma definitivă reformei agrare din Transilvania, Banat, Crişana şi Maramureş* a păstrat *neschimbate principiile fixate în decretul-lege.*

Înainte de înfăptuirea reformei agrare am avut în teritoriul dincoace de Carpaţi 843.448 proprietari de loturi sub 10 ha reprezentând 87,6% din numărul total de 961.936 al proprietarilor de pământ, care împreună deţineau 2.536.738 ha sau 34% din o suprafaţă totală de 7.441.312 ha.; am mai avut 113.887 proprietari cu proprietăţi sub 100 ha reprezentând 11.8% şi care împreună deţineau 2.153.117 ha sau 29% şi 4.061 proprietari cu proprietăţi peste 100 ha reprezentând 0,6% şi care împreună deţineau 2.751.458 ha sau 37%. D. Mitrany arată în lucrarea sa citată mai sus, că după reformă *întinderea totală a proprietăţilor sub 10 ha a crescut dela 2.536.738 ha la 4.200.547 ha* sau în procente *dela 34% la 56,4%*, câtă vreme suprafaţa totală a proprietăţii dintre 10 şi 100 ha a rămas neschimbată, iar cea de *peste 100 ha a scăzut dela 2.751.457 ha la 1.087.648 ha* sau în procente *dela 37% la 14,61%* şi că în total au fost expropriate 1.663.809 ha din 8.963 moşii situate în 3.583 comune.[1]) *„Buletinul informativ"* al Ministerului Agriculturii şi Domeniilor (Nr. 1—1934) arată, că până la 1 Ianuarie 1934 au fost definitiv expropriate în Transilvania, Banat, Crişana şi Maramureş 11.728 moşii cu o suprafaţă totală de 1.831.421 ha. După D. Mitrany până la 1 Septemvrie 1927 au fost înscrişi în total 490.528 de solicitanţi din care 363.664 Români şi 126.864 alte naţionalităţi şi au fost împroprietăriţi până la acea dată 310.583 îndreptăţiţi — 227.943 Români şi 82.640 alte naţionalităţi — pe 451.654 ha, la care se mai adaugă 418.361 ha păşuni comunale şi 484.805 ha păduri comunale, totalul suprafeţii atribuite cifrându-se astfel la 1.354.821 ha. *Datele oficiale* arată *până la 1 Ianuarie 1934,* 801.997 înscrişi din care au fost *definitiv împroprietăriţi 388.117* îndreptăţiţi pe o suprafaţă de *369.262 ha;* s'au mai dat pentru *izlazuri comunale 553.738 ha,* pentru *vetre de sate*

1) D. Mitrany, op. cit. p. 210; observăm, că lucrarea lui Mitrany a apărut în anul 1930; datele ce le publică sunt anterioare acestui an.

17.686 ha; au fost rezervate pentru stat *păduri* în întindere de *651.173 ha,* iar pentru *instituțiuni și drumuri 97.835 ha.*[1]) Numărul mai mare de îndreptățiți și împroprietăriți Români față cu celelalte naționalități își are explicația în faptul, că după datele culese de Consiliul Dirigent, *din suprafața totală alor 26 județe dincoace de Carpați de 14.882.625 jug., în mâni românești s'au găsit numai 3.598.669 jug.,* față cu 11.276.956 jug. deținute de Maghiari și Germani (Sași și Șvabi), *câtă vreme numărul populației românești se cifra la 3.316.345,* față cu 1.891.942 persoane de altă naționalitate. Astfel *la populația românească revenea un jugăr pe cap, iar la cealaltă șase jugăre.* Era deci firesc ca Românii să dea un contingent mai mare de îndreptățiți și în consecință de împroprietăriți. Cert e că, *în fața faptului, că doar câteva sute de magnați unguri și-au pierdut în parte moșiile moștenite, stă realitatea* de mai mare importanță: *că zeci de mii de țărani maghiari au primit pământ,* alături de concetățenii lor români.

Oricum, *reforma agrară românească a făcut să scadă în mod simțitor — cel puțin la țară — distanța prea mare dela bogat la sărac, fără deosebire de limbă și credință.* Sub acest aspect ea este o operă de dreptate socială, căreia *stăpânirea ungurească reîntronată* în Nordul Ardealului, în ziua de 30 August 1940, nu-i poate opune decât *faimoasa ordonanță Nr. 1440/1941 M. E.* Această ordonanță pornind dela considerațiunea, că în cei douăzeci și doi de ani ai dominațiunii românești în Ardeal raporturile de proprietate au evoluat în defavoarea elementului maghiar — între altele — din cauza reformei agrare, dă foștilor proprietari — bine înțeles de naționalitate maghiară — posibilitatea de o parte, să obțină anularea unor contracte de vânzare încheiate și executate, neexceptând nici vânzările prin licitație publică, de altă parte să ceară despăgubire pe căi și prin mijloace cu totul deosebite de cele ale dreptului comun. Ordonanța a dat naștere la 17.712 procese. Ea pune *în vedere* și *o nouă reglementare a „achizițiunilor de imobile făcute prin executarea normelor de drept ale politicii agrare române".* Un început s'a și făcut prin ordonanța cu numărul *3710/1943 M. E. „despre reglementarea chestiunilor conexe cu locurile de casă, în teritoriile răsăritene și ardelene, realipite la sfânta coroană ungară".* Această ordonanță *dispune confiscarea terenurilor virane locuri de case, atribuite prin legea română,* promulgată în ziua de 30 Iulie 1921, privind *reforma agrară din Transilvania,* cât și a terenurilor obținute de actualii proprietari din bunuri ce au aparținut corporațiunilor și fundațiunilor publice sau

1) *Enciclopedia României* vol. III, p. 305.

Băncii Naţionale a României, prin parcelare sau altă procedură oficială; imobilele confiscate devin proprietatea statului ungar chiar dacă între timp au trecut în alte mâni şi statul bonifică actualilor proprietari numai preţul plătit în cazul când au dobândit imobilele prin contract oneros, fără a ţine seamă de eventualele cheltuieli, dobânzi de întârziere şi deprecierea banului; ordonanţa mai prevede restituirea investiţiilor „necesare şi utile"; dar e dubios, dacă prin acestea se înţeleg şi cheltuelile făcute de proprietari cu titlu de contribuţii la pavaj, apaduct, canal şi curent electric. Un regim special stabileşte noua ordonanţă pentru loturile pe care s'a zidit şi pe care le loveşte de indisponibilitate — interzicând grevarea şi înstrăinarea lor, — câtă vreme proprietarul nu va fi vărsat în favoarea statului ungar („fondul de despăgubire a expropriaţilor") o sumă egală cu diferenţa dintre *valoarea reală* a imobilului şi preţul de cumpărare (achiziţie). Valoarea reală nu poate fi socotită mai mică decât venitul cadastral înmulţit cu coeficientul şasezeci.[1])

Cât priveşte efectele reformei agrare asupra producţiei noastre agricole, ele au putut fi constatate şi studiate abea după ce au fost cunoscute rezultatele executării pe teren a exproprierii şi împroprietăririi. D. Mitrany arată (p. 291) că în anul 1927 suprafaţa de 10.318.520 hectare a Ardealului[2]) era astfel repartizată:

teren arabil	2,979.740	ha
fâneţe naturale şi păşuni	2,034.685	„
pomet şi plantaţii	193.691	„
păduri	3,627.315	„
clădiri, drumuri, ape, cariere, mine şi pământ neproductiv	1.483.070	„

Din terenul arabil 2.305.526 ha erau afectate culturii cerealelor.

După datele statistice oficiale, în anul 1936 suprafaţa de 10.228.200 ha a celor 23 judeţe de dincoace de Carpaţi avea:

teren arabil	3,409.763	ha	33,34%
fâneţe naturale şi păşuni	2,121.312	„	20,74 „
livezi de pomi şi vii	138.203	„	1,35 „
păduri	3,282.307	„	32,09 „
terenuri neproductive şi ape	1,276.715	„	12,48 „

1) Petre Poruţiu, *Situaţia juridică a proprietăţii imobiliare româneşti din Nordul Transilvaniei.* Sibiu 1943, p. 31.

2) Intinderea exactă a suprafeţii este de 10.228.200, cum arată *Statistisches Taschenbuch von Rumänien,* 1941, p. 15 şi urm. A se vedea şi *Enciclopedia României,* vol. III, p. 307.

Agricultura românească în general și la fel cea din Transilvania a avut și are un caracter cerealist. Cerealele ocupau în Transilvania la 1936, 75,60% din întreaga suprafață arabilă. Întinderea culturilor de principalele cereale, în anul 1936, o arată următorul tablou:

Grâu	1,120.405 ha	32,86%
Porumb	977.108 „	28.66 „
Orz	134.999 „	3,96 „
Ovăz	252.615 „	7,41 „
Secară	90.047 „	2.64 „

Fânețele cultivate reprezentau în Transilvania 8,81%, din care 3,84% cădeau asupra trifoiului.[1])

Producția în chintale la hectar a fost:[2])

în anul 1938 față cu media anilor 1923—27

la grâu de toamnă	12,2	8,7
„ „ „ primăvară	8,1	
„ porumb	16,1	10,9
„ orz de toamnă	14,2	7,1
„ „ „ primăvară	11,7	
„ ovăs	8,8	7,2
„ secară de toamnă	12,0	7,4
„ „ „ primăvară	7,0	

Din aceste date reiese, că de și reforma agrară a dat agriculturii românești în general o structură economică nouă, condițiunile creiate prin această schimbare s'au dovedit a fi prielnice unei desvoltări treptate a producției noastre agricole și rezultatele se văd din compararea datelor de mai sus; ele fac dovada unei creșteri a suprafețelor cultivate și a intensificării producției. Evoluția aceasta mai poate fi ajutată și îmbunătățită prin aplicarea unui program de durată mai lungă, bazat pe o cunoaștere profundă și exactă a condițiilor tehnice și economice de producție, în care activează gospodăriile noastre agricole. Străduințele acelora care au răspunderea conducerii, se îndreaptă către ridicarea culturală și economică a familiei și gospodăriei țărănești și spre o reorganizare a satelor, care reprezintă mai mult de trei sferturi din populația țării și deci potențialul principal și rezervorul nesecat de vitalitate a neamului.

Reforma agrară a Consiliului Dirigent și a Marelui Sfat Național se confundă cu afirmarea noastră pe acest străvechiu pământ al Ardealului, care al nostru a fost și al nostru trebue să fie. „Noi vrem pământ"-ul nostru. *PETRE PORUȚIU*

1) *Enciclopedia României*, vol. III, p. 307 și 309.

2) *Anuarul Statistic al României*, 1939 și 1940, p. 421.

CELȚII ÎN TRANSILVANIA

— STAREA CERCETĂRILOR ARHEOLOGICE —

Pe la sfârșitul veacului al IV-lea înainte de Christos aventurosul neam al Celților ajunge în expansiunea sa până în Transilvania. Câteva secole această provincie va purta pecetea civilizației celtice, deși nu în măsură atât de mare cum se credea mai de mult, când domnea în istoriografie o adevărată celtomanie. În cele ce urmează vom căuta să prezentăm într'un chip cât mai simplu, dar pe baze strict științifice, monumentele celtice din această provincie, așa după cum am încercat să o facem, tot în această revistă, pentru o altă perioadă protoistorică a Ardealului.[1])

Printre lucrările mai vechi, de caracter general, care se ocupă cu monumentele celtice din Ungaria, resp. Transilvania, citâm câteva, mai mult ca titlu de curiozitate, deoarece astăzi sunt învechite, sau se ocupă prea puțin cu provincia noastră. Astfel în 1879 apare un studiu al lui Fr. Pulszky întitulat: *Monumentele stăpânirii celtice în Ungaria,*[2]) în 1898 un studiu al marelui savant german Paul Reinecke —, căruia după cum am mai spus cu alt prilej, preistoria Transilvaniei își datorează în multe domenii adevăratele sale începuturi științifice, — despre monumentele din Ungaria dela începutul epocii La Tène[3]) și un studiu al savantului

---

[1]) *Sciții în Transilvania* în *Transilvania*, Sibiu, 1943, Nr. 3—4. Spuneam atunci că datoria specialiștilor români este ca, pe lângă studiile pe care le publică în limbi străine, să prezinte din când în când câte o problemă din preistoria noastră și în limba română, pentru a putea fi cetită de cât mai mulți. Monumentala operă a lui Vasile Pârvan, *Getica*, scrisă în românește, este epuizată și afară de aceasta prea grea pentru marele public, iar lucrarea valoroasă despre Transilvania în antichitate a profesorului de arheologie dela Universitatea din Cluj-Sibiu, C. Daicoviciu, a apărut în limba franceză, italiană și germană, dar nu și în cea românească.

[2]) *A kelta uralom emlékei Magyarországban*, în *Archaeologiai Közlemények*, Budapest, XIII, 1879, 1—22.

[3]) *Magyarhoni emlékek a La Tène kor kezdetéről*, în *Archaeologiai Értesitő*, Budapest, 1898, 306—316.

ungur L. Márton intitulat: *Repartiția locală a monumentelor epocii de fier în Ungaria.*[1])

Lucrarea de bază pentru această epocă în Europa și în care sunt menționate și descoperiri din Transilvania este încă și acuma, după 42 de ani, studiul lui Reinecke despre monumentele epocii La Tène în zona dela Nord de Alpi.[2])

Monumentala sinteză a protoistoriei Daciei, publicată de Vasile Pârvan[3]) în 1926, este însă și pentru această epocă cea mai temeinică cuprindere[4]) a cunoștințelor pe care le-a putut avea marele nostru arheolog până la apariția cărții sale. În 1933 L. Márton publică o lucrare mare despre începuturile epocii La Tène în Ungaria, inclusiv Transilvania,[5]) iar peste un an inventarul mormintelor din faza timpurie a epocii La Tène.[6])

Arheologul român Ion Nestor în lucrarea sa despre starea cercetărilor preistorice în România tratează pe scurt și monumentele perioadei celtice în Transilvania[7]), iar într'un studiu mai nou despre niște morminte celtice descoperite la Mediaș trece în revistă descoperirile celtice din Ardeal,[8]) ajungând la concluzii interesante, pe care le vom examina mai jos.

În Repertoriul său al descoperirilor preistorice din Transilvania,[9]) cunoscutul arheolog ungur M. Roska menționează și monumentele cel-

[1]) *La répartition locale des Momuments de l'âge du fer en Hongrie, Compte rendu du Congrés d'anthropologie et d'archéologie préhistorique*, Monaco, II, 1906, 64 urm.

[2]) *Zur Kenntniss der La Tène Denkmäler der Zone nordwärts der Alpen*, în *Festschrift zur Feier des 50-jähr. Bestehens des röm.-germ. Centralmuseums zu Mainz.* Mainz, 1902. Epoca La Tène este a doua jumătate a epocii de fier. Incepe în linii mari pe la 500 înainte de Christos și ține până la Christos. Reinecke distinge patru faze în cifre rotunde: A = 500—400, B = 400—300, C = 300—100, D = 100 până la Christos.

[3]) *Getica, o protoistorie a Daciei*, București, 1926, 459—646. Vezi și studiul lui V. Pârvan, *Considérations sur les sépultures celtiques de Gruia*, în *Dacia*, I, 1924, 35—50 și *La Dacie à l'époque celtique*, extras din *Comptes rendus de l'Acad. des Inscr. et Belles-Lettres*, 1926.

[4]) „Die gründlichste Zusammenfassung der ungarländischen (sic!) Latènefunde ist in der Getica Pârvans erschienen" (L. Márton, *A korai La Tène-kultura Magyarországon — Die Frühlatenezeit in Ungarn*, în colecția *Archaeologia Hungarica*, no. XI, Budapest, 1933, q.

[5]) *Op. cit.*

[6]) *A korai La Tène sirok leletanyaga*, în *Dolgozatok*, Szeged, IX—X, 1933—34, 93—127 (ungurește), 128—165 (nemțește). Cuprinde și faza C.

[7]) *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien* extras din *22. Bericht d. röm.-germ. Kommision*, 1933, 152—155.

[8]) *Keltische gräber bei Mediaș*, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—40, 159—182.

[9]) *Thesaurus antiquitatum transsilvanicarum, I., Praehistorica, Erdély régészeti repertoriuma, I., Őskor*, Cluj, 1942.

tice, înglobând însă în această noțiune nu numai obiectele întradevăr celtice, ci toate descoperirile din epoca La Tène. Același lucru îl face și Hunyadi Ilona în lucrarea sa despre Celții în bazinul Carpaților,[1]) din care nu a apărut până acuma decât volumul de planșe.

În sfârșit prof. C. Daicoviciu expune problema care ne interesează pe scurt dar judicios, în lucrarea sa pomenită, despre Transilvania în antichitate.[2])

*

Din cele patru faze ale epocii La Tène stabilite de Reinecke, numai ultimele trei sunt reprezentate în Transilvania. E adevărat că Márton menționează o *fibulă* (broșă) în formă de animal,[3]) găsită la Pecica, în jud. Arad, care ar face parte din faza A, adică din sec. V, dar nu spune nimic precis despre această descoperire. Chiar dacă există întradevăr, ea formează o excepție izolată.

Veacul al V-lea înainte de Christos este unul din cele mai puțin cunoscute din pre și protoistoria noastră. In acest timp mai dăinuesc, ca și în sec. IV de altfel, elemente de civilizație locală, derivate din epoca bronzului, amestecate cu elemente scitice.[4]) Pârvan împarte cu drept cuvânt epoca La Tène din Dacia numai în trei faze, dintre care faza I cuprinde sec. IV, faza II sec. III și II, iar faza III durează dela 100 până la 50 după Christos.

Vorbind despre Celții în Transilvania, ne gândim în primul rând la prezența lor reală în această provincie. Ori această prezență poate fi documentată mai întâi de toate prin morminte, — deoarece nu cunoaștem încă așezări, — apoi prin obiecte de caracter neîndoios celtice. Dar, multe din aceste obiecte, chiar dacă au origine celtică, au fost folosite și de populația locală. Le găsim în primul rând în La Tène III, adică în sec. I; când nu mai poate fi vorba în Dacia de Celți.

Ne permitem să citâm în această privință un pasagiu mai lung din *Getica* lui Pârvan, în care regretatul savant își exprimă concluziile: „Totuși, în general, cultura celtică se arată mai efectivă în Dacia de abia din La Téne-ul II, dela 300 încoace, adică, firește, dela așezarea în masă a Celților în vecinătatea Daciei, de jur împrejur și chiar, pe ici pe colo (valea Someșului, Maramureșul, Moldova nordică și Basa-

---

[1]) *Die Kelten im Karpathenbecken — Kelták a Kárpátmedencében*, în col. *Dissertationes Pannonicae*, Ser. II, Nr. 18, Budapest, 1942.

[2]) *La Transilvania nell'antichita*, București, 1943, 39—41; apărută și în limba germană. O ediție mai veche în limba franceză.

[3]) Márton, în *Dolgozatok*, IX—X, 1933—34, 126 și 163.

[4]) Vezi lucrarea noastră citată, *Sciții în Transilvania*.

rabia sudică), în Dacia însăşi. Odată însă bine închis cercul celtic împrejurul Daciei, penetraţia celtică e fundamentală. Intreg aspectul culturei din Carpaţi şi dela Dunăre şi Tisa, manifestată prin cele două mari industrii etnografice hotărîtoare, *metalurgia* şi *ceramica*, devine celtic. Un observator superficial al lucrurilor ar fi înclinat să creadă că e vorba şi de o completă celtizare etnografică a Daciei. Dar lucrurile stau cu totul altfel. Marea înflorire a civilizaţiei La Tène în Dacia e în perioada a III-a, deci după a. 100 a. Chr. şi durează mai bine de un secol şi jumătate, până după a 50 p. Chr., când influenţa romană devine precumpănitoare. Dar încă de pe la 200 a Chr. Geţii reuşiseră a se organiza serios politic în Carpaţi. Iar după 100 a. Chr. cade tocmai vremea celei mai formidabile expansiuni pe care au trăit-o vreodată Thracii din Carpaţi: epopeea lui Burebista, „ucigătorul de Celţi". Deci nici poveste de Celţi în Dacia, atunci când Dacia era, în cultura ei, mai profund celtică decât oricând. Este clar astfel că înrâurirea civilizaţiei celtice în Dacia s'a exercitat pe calea lentă şi indirectă a raporturilor îndelungate de vecinătate, mai puţin pacifică la început (sec. V, IV şi III), apoi prietenoasă, de alianţă chiar, şi expediţii comune spre Macedonia şi Iliria romană (sec. II), însfârşit violent duşmană, de anexarea a numeroase teritorii celtice în NV, V şi SV şi de masacrare şi de desfiinţare a triburilor şi statelor celtice din Apusul Daciei. Astfel dară enormul număr de aşezări La Tène presărate pe toată întinderea Daciei, cu puternicele burguri de piatră pe vârful munţilor, aparţin localnicilor. Când vom examina mai jos în amănunte La Tène-ul dacic vom constata apoi că, de fapt, aceşti localnici dăduseră un aspect particular, local, culturii celtice împrumutate aşa de bucuros şi complet, cu excluderea aproape totală chiar a influenţei elenistice aşa de puternice, ce-i venea dela Pont şi din Miazăzi. La Tène-ul getic se altoeşte pe o tradiţie foarte puternică aborigenă a Carpaţilor, nu numai din bronz, ci adesea începând chiar din neolitic." [1])

Ne-am luat libertatea să cităm acest pasagiu cam lung, deoarece el cuprinde punctul de vedere al celui mai important autor, care s'a ocupat cu civilizaţia celtică în Dacia. Acestei concepţii despre o puternică influenţă celtică, se opune astăzi mersul mai nou al ştiinţei, exprimat în următoarele rânduri ale lui I. Nestor, redate pentru mai multă claritate tot în întregime şi în româneşte:

„S'ar putea dovedi întradevăr că — împotriva părerii enunţate de V. Pârvan în *Getica* ale sale — civilizaţia dacică din epoca La Tène nu s'a desvoltat sub influenţa şi abia din cea celtică, ci mai de grabă

[1]) Pârvan, *Getica*, 695—696. De aici înainte citat numai: Pârvan.

ca o apariție paralelă a acestei din urmă, din transmisiuni hallstattiene, sub influență puternică sud-tracică și grecească. Sub presiunea puterică a regatului macedonean, exercitată în deosebi din secolul IV în. de Chr., s'a născut un impuls spre Nord al Tracilor de Sud, în al cărui mers multe elemente de cultură desvoltate în Sud și probabil și părți de populație au fost plantate la Nord de Dunăre. Nici formele vaselor nici pasta deosebită, cenușie, a ceramicei dace, lucrate cu roata, nu trebue derivate din bunuri culturale celtice, ci mai de grabă din de acelea ale Tracilor mult influențați de Greci. Și altfel elementele celtice în civilizația dacică sunt de mică importanță și pot fi foarte ușor considerate ca stratificarea unei influențări, care nu a fost în niciun caz unilaterală".[1])

Dealtfel chiar dacă citim cu atenție Getica lui Pârvan, vedem că deși admite o influență atât de puternică celtică asupra civilizației dace, în analiza pe care o face acestei civilizații, găsește o mulțime de elemente neceltice. Această contrazicere reiese chiar din ultima frază a pasagiului, pe care l-am citat.[2])

Dar înainte de a vorbi despre *influența* celtică, să trecem în revistă, procedând cronologic, *descoperirile* celtice din Transilvania, adică acele descoperiri, care poartă pecetea neîndoelnică a acestui neam. Deoarece am văzut că astfel de descoperiri lipsesc în faza primă a epocii La Tène (A după Reinecke), — afară de cea izolată dela Pecica, — iar în faza ultimă (D după Reinecke, III după Pârvan) nu mai poate fi vorba de Celți în Dacia, nu vom analiza aici decât descoperirile din fazele B și C ale acestei epoci. Vom începe cu cele mai vechi.

Bazându-se în parte pe cele spuse de Reinecke și Pârvan, Nestor stabilește două grupuri de descoperiri celtice în Transilvania. Primul grup, mai vechiu,[3]) răspândit pe valea Mureșului și ale Târnavelor cuprinde descoperirile dela: *Mediaș, Dupușul* (Târnava-Mare), *Hațeg, Sibiu, Toarcla* (Făgăraș), *Silvaș* (Alba), *Sedriaș* (Mureni, Odorhei), *Vorumloc* (Târnava-Mare), *Râșnov* (Brașov), *Brașov-Schei, Cristurul-Secuesc* (Odorhei), *Aiud* și *Sind* (Turda).

Grupul al doilea, mai nou, răspândit în Ardealul de Nord,[4]) este format din descoperirile dela: *Apahida* (Cluj), *Jucul-de-Sus* (Cluj), *Sânt-ioana* (Someș), *Dipșa* (Năsăud) și *Diosâg* (Bihor).

[1]) Nestor în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, 178—179.

[2]) Aceste contraziceri mai mult numai aparente din opera lui Pârvan se explică prin graba cu care a trebuit să o scrie. Se știe că el a vrut să scoată a doua ediție revăzută abia la un an dela apariția primei, dar a fost împiedecat de moartea sa prematură, întâmplată în 1927.

[3]) I. Nestor, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—40, 179—181.

[4]) *Ibidem*, 181—182.

Se pare că toate aceste descoperiri provin din morminte, dar acest lucru nu se mai poate constata la toate. In cele ce urmează le vom descrie pe rând, menţinând, întru cât e posibil, ordinea cronologică. Vom începe cu descoperirile, cărora li s'a putut stabili în mod cert caracterul de morminte.

Cea mai veche descoperire de această natură, aparţinând fazei La Tène B, pare a fi cea dela *Silvaş*[1]) (Alba). Deşi nu se cunosc împrejurările în care au fost găsite, obiectele de aici pot să formeze inventariul unui mormânt bărbătesc. Ele constau din două fragmente din lama unei spade de fier împreună cu *buterola* ei (capătul inferior dela teacă), un coif de fier în formă de calotă cu un buton terminal ornamentat, două vârfuri de lance, un cuţit cu lama lată încovoiată şi cu mânerul întors, o fibulă şi o spadă scurtă, curbă; toate de fier.

Nestor consideră această descoperire drept cel mai vechiu mormânt celtic din Transilvania.[2])

Contimporan cu această descoperire, sau poate ceva mai nou[3]) este mormântul celtic dela Mediaş, descoperit în 1938, pe locul numit „Podeiu".[4]) Aici pare a fi fost un cimitir celtic, în care s'au găsit în mai multe rânduri diferite obiecte. Ultima descoperire, cea din 1938, a scos la iveală un mormânt de incineraţie. Intr'o urnă mare, în formă de carafă, s'au găsit oase arse. Afară de acestea au mai putut fi salvate următoarele obiecte: un alt vas de lut de forma unei carafe turtite, un vas de forma unei situle, o brăţară de bronz cu un capăt subţiat, ce se introducea în celălalt capăt îngroşat, un fragment dintr'o podoabă asemănătoare, fragmentul unui colier de bronz, având un punct îngroşat ca un nod, capătul unui colier tot de bronz. Acesta era gol pentru a primi celălalt capăt. Afară de acestea un inel mare, probabil colier cu capetele încălecate, două fragmente dintr'un inel asemănător şi o brăţară întreagă cu un capăt mai subţire ce se introducea în celălalt capăt. Toate sunt de bronz.

Pe baza inventariului său, a urnei de caracter destul de vechiu şi în special a inelelor de bronz, mormântul dela Mediaş poate fi datat în

---

[1]) M. Roska, *Keltisches Grab aus Siebenbürgen*, în *Prähistorische Zeitschrift*, XVI, 1925, 210—212. Vezi şi repertoriul lui Roska, *Thesaurus antiquitatum* (citat de aici înainte: Roska, *Repertoriu*), 210 cu aproape întreaga literatură.

[2]) I. Nestor, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, 179. Pârvan (*Getica*, 464) îl datase greşit în faza La Tène A (cf. Nestor, *op. cit.*, 179, nota 4) şi îl credea originar mai de grabă din valea Tisei, decât din Ardeal (cf. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschund in Rumänien*, 153, nota 632.

[3]) I. Nestor, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, 179.

[4]) *Ibidem*, 160—163.

faza B a epocii La Tène.[1]) Tot din cimitirul acesta dela Mediaș, par a proveni două descoperiri mai vechi, pe care Nestor le-a identificat în felul următor: In 1860 s'au găsit în împrejurări neclare, dar probabil într'un mormânt de incinerație, două urne, un ulcior și o strachină mică, împreună cu un cuțit caracteristic de fier și o foarfecă în felul celei de tuns oile, tot de fier. Cealaltă descoperire ar cuprinde o aplică sau mâner de bronz, un disc ornamentat și partea laterală a unei zăbale de fier, de formă mai mult tracică. Toate acestea par a face parte dela sfârșitul fazei B și începutul fazei C a epocii La Tène.[2])

Muzeul Brukenthal din Sibiu păstrează o descoperire dintr'un mormânt celtic dela *Toarcla* (Făgăraș), despre care nu știm însă prea multe. Ea a fost pomenită de mai mulți autori, dar nu a fost publicată încă în întregime.[3]) Este vorba de un mormânt care conținea și resturile unui car de luptă, judecând după bucățile din cercuri de butuc, șine de roată etc. Afară de acestea, inventariul acestui mormânt se mai compunea dintr'o urnă, o spadă și o zăbală. Impreună cu un mormânt din jud. Odorhei, descoperirea dela Toarcla ne arată limita cea mai răsăriteană a răspândirii mormintelor cu car celtice.

Mormântul cu car dela *Cristurul-Secuesc* (Odorhei) s'a descoperit în 1902. Muzeul din Cluj păstrează din această descoperire: partea superioară și vârful unei spade de fier, un vârf de lance de fier, bucăți din șine de roată, un cuțit de fier cu mâner de bronz cu ornamente spiralice reliefate și cu cuiu de fier și un inel de bronz, precum și resturile unei strachini „celtice" și ale unei alteia „scito-hallstattiene", după Roska. Afară de aceste lucruri, care s'au păstrat, descoperitorul vorbește despre un vas mai mare, în care ar fi fost alte vase mai mici, precum și despre cenușe și oase arse.[4])

Roska datează acest mormânt în sec. IV, adică în faza B a epocii La Tène, deși el ar trebui datat mai de grabă în faza C, sau cel puțin la începutul ei.[5])

Cam tot în această fază de tranziție între perioada B și C a epocii La Tène trebue datat și mormântul celtic dela *Aiud*,[6]) descoperit în

---

[1]) *Ibidem*, 164.

[2]) *Ibidem*, 172 urm.

[3]) Va apare într'un viitor volum al anuarului *Dacia*. Citâm numai ultima mențiune a lui K. Horedt, care e în măsură să cunoască mai bine descoperirea, în *Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museum*, Sibiu, IX—X, 1944, p. 8.

[4]) M. Roska, *Tombeau celtique de Cristurul-Săcuesc, dép. d'Odorheiu*, în *Dacia*, III—IV, 1927—32, 359—361. Vezi și Roska, *Repertoriu*, 269 și fig. 322, cu literatura.

[5]) Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, 154 și în *Dacia*, VII—VIII, 181.

[6]) Nestor, în *Dacia*, VII—VIII, 181.

1912. Groapa în formă de cazan conținea un bogat inventariu, din care lipsesc însă vasele. Ele au fost probabil sparte în timpul descoperirii. Pe lângă oase arse s'au găsit unelte, arme și piese de harnașament. Ultimele se compun din două cuțite cu lama curbă și cu mâner întors, caracteristic celtice, o lamă de cuțit îngustă scito-hallstattiană, o foarfecă cu vârfurile rupte. Din categoria armelor fac parte un vârf de lance, o spadă îndoită cu teacă de fier și un pumnal de tip scitic, toate de fier. Afară de acestea s'au mai găsit o zăbală de fier, un nasture-buton de bronz și fier, o rozetă de bronz cu fundul de fier, o verigă de fier deschisă, un cârlig și un fragment de fier.[1])

Tot dintr'un mormânt provin desigur o zăbală de fier și un cuțit caracteristic de fier, cu mânerul întors, găsite împreună cu oase de cal și de om la *Sind* (Sândulești, Turda).[2]) Ele fac parte din aceeași fază ca și descoperirile dela Cristurul-Secuesc și Aiud.[3])

Credem că tot așa pot fi datate unul sau mai multe morminte celtice, descoperite de M. Roska pe cunoscuta movilă preistorică „Șanțul-Mare", situată între comunele *Rovine* și *Semlac* din jud. Arad, pe malul drept al Mureșului. Fără a avea informații despre natura descoperirii, credem că este vorba de morminte, în care s'au găsit spade de fier, vârfuri de lance, etc.[4])

Trecem acuma la o categorie de descoperiri, despre care nu avem informații precise. Ele ar putea proveni din morminte, dar acest lucru nu mai poate fi afirmat categoric. Astfel Nestor menționează o fibulă de bronz cu o placă ovală ornamentată la picior, datând din faza B a epocii La Tène. Ea pare a fi fost găsită la *Râșnov* (Brașov) și se păstrează în Muzeul Săsesc dela Brașov.[5]) Roska pomenește dela Râșnov tot o fibulă, dar și o urnă celtică, fără să precizeze natura descoperirii.[6])

Tot în Muzeul dela Brașov se păstrează fragmentul unei brățări cu nodozități ornamentate cu spirale în formă de S. Tipul aparține fazei B a epocii La Tène și este premergătorul brățării cu semi-ovule.[7])

Perioadei B a epocii La Tène îi aparțin și câteva descoperiri menționate de Nestor. Astfel, două brățări de bronz în formă de inel

---

[1]) M. Roska, *Kelta sir. Nagyenyeden*, în *Dolgozatok*—Szeged, V, 1929, 82—86; vezi și *Repertoriu*, 190, cu literatura mai completă.

[2]) Roska, *Repertoriu*, 275. Muzeul Cluj.

[3]) Nestor, *op. cit.*, 181.

[4]) Inedite în Muzeul Palatului Cultural din Arad.

[5]) Nestor, *op. cit.*, 180.

[6]) Roska, *Repertoriu*, 32. Fibula o datează în La Tène mijlociu.

[7]) Nestor, *op. cit*, 180—181.

cu un capăt mai gros, în care se introducea capătul celălalt mai subțire, par a fi fost găsite în jurul *Sibiului*, împreună cu o fibulă de fier.[1]) O fibulă de bronz de tip mai vechiu s'a găsit încă de mult la *Sedriaș* (Mureni, Odorhei),[2]) o altă fibulă din aceeași perioadă, la *Vorumloc* (Târnava-Mare).[3]) Două brățări de bronz, cu un capăt mai subțire, care se introducea în capătul îngroșat, s'au găsit la *Dupușul* lângă Mediaș.[4]) Un colier asemănător, păstrat în Muzeul Național din Budapesta, s'a găsit în jurul *Hațegului*.[5]).

Dela *Mojna* (Târnava-Mare) se cunoaște o spadă și o strachină celtice.[6])

Dar afară de lucrurile menționate de Nestor, care nu citează decât descoperirile mai importante, mai sunt pe lângă cele amintite dela Rovine,[7]) următoarele: dela *Vurpăr* (Sibiu) Horedt pomenește resturile unui mormânt cu car,[8]) fără a da indicații mai precise, care împreună cu cel dela Toarcla, Cristurul-Secuesc și Curtuiuș (Satu-Mare) ridică la patru numărul mormintelor cu car, răspândite în majoritate în Răsăritul Ardealului. Tot Horedt amintește încă o fibulă dela *Guștería* (Sibiu).[9]) In Muzeul din Deva se găsește un cuțit de fier[10]) cu mâner întors, în felul celor descrise mai sus. Un cuțit de aceeași formă se cunoaște dela *Rupea* (Târnava-Mare),[11]) păstrat împreună cu un fragment de cuțit, care nu are indicat precis locul de descoperire, în Muzeul din Sibiu.[12]) O spadă de fier ruptă împreună cu teaca ei, găsită în Ardeal tot fără a avea locul de descoperire, se găsește în același muzeu.[13]) Dela *Craiova* (Alba)[14]) Roska citează două fragmente de

[1]) *Ibidem*, 166.

[2]) *Ibidem*, 179—180. Menționată încă de Reinecke în *Mainzer Festschrift*, 1902, nota 27. Vezi și Roska. *Repertoriu*, 262, care o datează greșit în La Tène mijlociu; etc.

[3]) Nestor, *op. cit.*, 180: C. Gross, în *Archiv des Vereins für siebenb. Landeskunde*, 1876, 62—63; Renecke, *op. cit.*, nota 27. Vezi și Roșka, *Repertoriu*, 186, pentru restul literaturii; vorbește și de o brățară și un obiect ornamentat de bronz.

[4]) Nestor, *op. cit.*, 166 și fig. 4.

[5]) L. Márton, *Die Frühlatènezeit in Ungarn*, 36—37 și pl. IX. 5; Nestor, *op. cit.*, 166; Roska, *Repertoriu*, 105, pomenește și mânerul de bronz al unui cuțit de fier.

[6]) Nestor, *op. cit.*, 173 și Horedt, *op. cit.*, 8.

[7]) Vezi și M. Roska în *Közlemények az Erdélyi Nemzeti Muzeum érem- és régiségtárából*, Cluj, II, 1, 1942, 83, morminte de incinerare.

[8]) K. Horedt, *op. cit.*, 8.

[9]) *Ibidem*.

[10]) Semnalat de d-l I. Nestor.

[11]) Pârvan, *Getica*, fig. 336. Horedt, *op. cit.*, 8.

[12]) Pârvan, *op. cit.*, fig. 336.

[13]) *Ibidem*.

[14]) Roska, *Repertoriu*, 124; vezi și Pârvan, *op. cit.*, 505 și 514 și Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, nota 637. Vezi și *Alsófehérvárm. tört.* Aiud, 1901, 98.

spadă, două vârfuri de lance, un altul fragmentar şi o cataramă, toate de fier, iar dela *Heria* (Alba)[1] o spadă din La Tène-ul timpuriu şi vârfuri de lance. O altă spadă de fier menţionează Roska dela *Orşova.*[2]

In sfârşit mai citäm ca făcând parte din acest grup de descoperiri din Ardealul de Sud, o brăţară de bronz cu trei semi-ovule mari, găsită la *Uroiu* (Hunedoara),[3] lângă Simeria. Ea face parte dintr'o categorie de brăţări cunoscute în La Tène II şi răspândite în toată Europa centrală.[4] Mai multe exemplare au fost găsite, dupăcum vom vedea mai jos, în Ardealul de Nord, exemplarul dela Uroiu fiind singurul până acuma în Sudul acestei provincii. Două din cele trei semi-ovule, care compun brăţara sunt turnate într'una, în timp ce a treia este prinsă de ele printr'un fel de ţâţână şi se închide printr'o limbă care intră într'o cavitate. Spaţiul dintre ovule e ornamentat cu email.[5]

* * *

Trecem acuma la al doilea mare grup de descoperiri celtice din Transilvania răspândite în Ardealul de Nord şi în deosebi în valea Someşului. Dupăcum am amintit, Nestor înglobează în acest grup descoperirile dela Apahida, Jucul de Sus, Sântioana, Dipşa şi Diosâg.[6] Le vom descrie în cele ce urmează, completând lista lor cu descoperiri, care au fost publicate după apariţia lucrării lui Nestor. Vom începe întâiu cu mormintele şi anume cu cele precis identificate, trecând apoi la obiectele izolate şi menţionând la sfârşit descoperirile despre care nu avem informaţii precise.

La *Dipşa* (Năsăud) s'a găsit un mormânt, ale cărui resturi se compun dintr'o urnă de lut ceva mai evoluată decât cea dela Mediaş, ornamentată cu cercuri imprimate; din alte două vase adiacente; o spadă de fier; două lanţuri împletite de atârnat spada; o fibulă de

---

[1] Roska, *Repertoriu*, 104.

[2] *Ibidem*, 214. Citäm ultimele descoperiri sub beneficiu de inventar deoarece, informaţiile lui Roska nu sunt totdeauna riguros exacte.

[3] In Muzeul din Deva. Menţionată în *Hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve*, VI, 1889—1890, 116 şi în G. Téglás, *Hunyadvármegye története*, Budapest, 1902, 13.

[4] J. Déchelette, *Manuel d'archéologie préhistorique*, etc. II, 3e partie, Paris, 1914, 1222—1223.

[5] La *Veţel* (Hunedoara) s'a mai găsit un lanţ de bronz ornamental, format din verigi ce alternează cu plăci decorate cu email roşu, Roska, *Rep.* 302 şi fig. 366. Ar putea să dateze din La Tène II; vezi Déchelette, *op. cit.*, fig. 522, nr. 1 şi pl. XI, nr. 10.

[6] Nestor, în *Dacia*, VII—VIII, 181—182.

bronz cu discul dela picior umplut cu coral și cu ornamente spiralice pe arc și dintr'o brățară cu semi-ove.[1]) Se pare că *în urnă* s'au găsit dinți și oase de om, lucru ce nu s'a mai constatat la celelalte morminte din Ardeal, în care oasele sau cenușa s'au găsit totdeauna *lângă urnă*.[2]) Mormântul dela Dipșa pare a fi ceva mai vechiu[3]) decât cele dela Apahida, putând fi datat probabil pe la începutul fazei C a epocii La Tène.

La începutul veacului XIX arheologul ungur I. Kovács sapă necropola celtică dela *Apahida* (Cluj,[4]) descoperind 21 de morminte de incinerare. Acestea sunt singurele morminte celtice săpate în mod științific pe teritoriul Transilvaniei. Dăm aici o descriere a descoperirilor după relatarea lui Kovács. Mormintele sunt așezate fără nicio regulă, la o adâncime de 80—120 cm. Gropile sunt rotunde, patrate, sau ovale. Caracteristic este faptul că ele conțin pe lângă oase omenești arse, așezate pe pământ, de obicei câte 3 vase, mai rar 4, 2 sau 1 vas, oase de animale nearse, precum și obiecte de bronz sau de fier: arme, unelte, podoabe. Vasele sunt toate făcute din pastă bună și lucrate cu roata. Sunt reprezentate trei forme: o urnă, o ulcică și o strachină.

Mormântul 1 conținea pe lângă un pumn de oase omenești arse, o urnă, o strachină cu oase de animal în ea și o ulcică.

Mormântul 2: puține oase de om arse, o urnă, o strachină spartă, cu oase de porc printre fărâmiturile ei, o ulcică și fragmentele unui alt vas.

Mormântul 3: oase de om și de animale, o urnă, o strachină, o ulcică, o brățară de fier deschisă, o verigă de fier mai mică, probabil dela catarama unei centuri și fragmentul unei fibule de fier, caracteristică pentru La Tène-ul mijlociu, un fel de inel, două fragmente dintr'un cuțit și un cuiu, toate de fier.

Mormântul 4: nu conținea vase, dar în schimb oase omenești mai numeroase decât celelalte, precum și oase de porc și de pui nearse; două fragmente de fier, probabil dintr'o brățară și alte două dintr'o verigă.

Mormântul 5: oase de om și de animale, o fibulă de bronz, două brățări mari de broz, formate din câte patru semi-ovule, fragmente din

---

[1]) *Ibidem*, 181; Horedt, *op. cit*, 8.

[2]) *Ibidem.*

[3]) *Ibidem.*

[4]) I. Kovács, *Az apahidai őskori telep és La-Tène temető*, în *Dolgozatok*, Cluj, II, 1911, 1—56 (ungurește), 57—69 (franțuzește). Vezi și Roska, *Repertoriu*, 25—26, pentru literatura completă.

două brățări de fier, fragmentul unei lame curbe de cuți și trei fragmente dintr'un cuțit mai mare de fier.

Mormântul 6: oase de om, o urnă de formă deosebită, cu gâtul înalt, semănând mai mult a carafă, o strachină cu oase de pui în ea și o ulcică având lângă ea oase de porc.

Mormântul 7: oase de om arse, oase de porc, o urnă mare, cea mai mare dintre toate, o strachină, o ulcică, o spadă de fier cu urme din teaca ei, fragmentul unui vârf de lance, mânerul unui scut și două fibule fragmentare, de tip La Tène mijlociu, toate de fier.

Mormântul 8: oase de om arse, cinci fragmente ceramice, un fragment de fier, probabil dintr'o fibulă și oase de porc.

Mormântul 9: oase de om arse, o urnă, o strachină, o ulcică, fragmentele unui vârf de lance și ale unui mâner de scut, toate de fier, precum și oase de pui și de porc.

Mormântul 10: oase de om arse, o urnă, o strachină, o ulcică, fragmentele a trei fibule de fier și bucăți din craniul unui vier.

Mormântul 11: oase de om arse, oase de animal, o urnă deosebită de celelalte, mai sferică, cu gâtul mai scurt și dintr'o pastă mai rea, precum și 35 fragmente dintr'un lanț de fier.

Mormântul 12: adânc numai de 28 cm., avea câte un rând de pietricele la Nord și la Sud; între ele o urnă mică și o ulcică, probabil mormânt de copil.

Mormântul 13: oase de om arse, oase de pui și de porc; o urnă o strachină și lama mică a unui cuțit de fier.

Mormântul 14: numai oase de om arse și oase de porc.

Mormântul 15: oase de om arse și de animal, o urnă, o strachină și fragmentele unui vas mai mare; fragmete de fibule și o foarfecă de fier cu piatra ei de ascuțit.

Mormântul 16: numai oase de om arse, oase de animal și fragmente ceramice roșcate.

Mormântul 17: pare a fi fost deranjat; s'au găsit oase omenești și de animal, fragmente din urnă și încă din două vase, precum și o verigă de fier, probabil brățară.

Mormântul 18: oase de om arse și oase de animal, fragmentele unei urne, unei strachini și ale unei ulcici.

Mormântul 19: oase de om arse, oase de animal, fragmente de vase și bucăți de fier, probabil dintr'un mâner de scut și dintr'o fibulă.

Mormântul 20: pare a fi fost deranjat; s'a găsit o ulcică.

Mormântul 21: deranjat; numai fragmente ceramice.

In afară de mormintele propriu zise, cimitirul dela Apahida mai conținea niște bănci în formă de cornuri, făcute din pietre mărișoare

așezate una lângă alta. Ele purtau urme de foc, precum și cărbuni de lemn printre ele. Se pare că pe aceste bănci sau mese de piatră se incinerau cadavrele.

Cimitirul dela Apahida cu cele 21 de morminte descoperite, se integrează cu tot inventariul său în faza C a epocii La Tène. El este până acuma cea mai elocventă dovadă a prezenții Celților în Ardeal. Obiectele pe care le conține sunt, fără a fi prea variate, caracteristice pentru civilizația materială a acestui neam.

Nu departe de Apahida, la *Jucul de Sus* (Cluj) s'a găsit în 1911 un mormânt în felul celor dela Apahida. El conținea pe lângă oase de om calcinate, două fragmente dintr'o urnă, ornamentată pe gât cu două linii în val, care se întretaie și dedesubt cu linii oblice punctate, cuprinse între două linii orizontale; o strachină tot în felul celor dela Apahida; un lanț de fier de suspendat spada, împletit, având la un capăt un ochiu, iar la celălalt un cârlig, precum și o brățară de bronz caracteristică, formată din patru semi-ove.[1])

La *Curtuiuș* (Satu-Mare) s'au găsit în condiții, care astăzi nu mai sunt cunoscute, mai multe obiecte celtice, care indică prin numărul lor prezența a mai multe morminte. Acestea sunt după comunicarea lui Roska următoarele: două zăbale cu câte un cerc la capăt; o piesă de harnașament formată dintr'o lamă semicirculară ruptă; două șine de car, șine de roată, o verigă, probabil dela o zăbală; un ochiu de lanț întreg și altul fragmentar; fragmentul unei fibule de tip La Tène II, cu un spațiu rectangular pe arc, care a fost ornamentat probabil cu email; tot o piesă de harnașament în felul celei dintâi, făcută dintr'o lamă circulară cu un braț la mijloc (cataramă?); un fragment de manșon; un mâner rectangular de scut împreună cu un nit; jumătatea unei zăbale cu un cerc la capăt și o spadă lungă de 90,5 cm cu un fragment din teaca ei. Toate obiectele sunt de fier. Judecând după șinele de fier, cel puțin unul dintre morminte a fost un mormânt cu car. Nu se știe dacă au fost și vase sau oase în această descoperire.[2])

Aceste descoperiri se completează prin câteva obiecte, care se găsesc în posesia unui alt colecționar. Este vorba de fragmentele a doua brățări de bronz cu câte patru semi-ove și de agrafa tot de

---

[1]) E. Orosz, *La-Tène sirleletről Felső-Zsukon (Kolozs m.)*, în *Archaeologiai Értesitő*, 1912, 171—172. Vezi și Roska, *Repertoriu*, 92, pentru literatură; el pomenește două brățări, lucru ce nu rezultă din articolul lui Orosz.

[2]) M. Roska, *Az érkörtvélyesi kelta szekértemetkezés*, în *Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárából*, Cluj, II, 1, 1942, 81—84.

bronza unei centuri. Roska crede că brăţările provin dintr'un mormânt de incineraţie şi fac parte tot din numărul obiectelor descrise.[1])

Tot la *Curtuiuş*, dar pe un alt loc, s'au mai găsit trei proeminenţe (umbo) de scut, un mâner de scut, o scoabă, o şină de roată, toate de fier, un cadru de fier în felul celor care întăresc hârleţul, precum şi trei butoni de bronz şi un vas de lut scund, pântecos şi cu gâtul cilindric. Roska le datează în parte în La Tène II, în parte în La Tène III.[2])

La *Bandul de Câmpie* (Mureş), în cimitirul din epoca năvălirilor, s'a găsit şi un mormânt din epoca La Tène. Situat la o adâncime de numai 15 cm., el conţinea un pumn de oase omeneşti arse, fragmentele unei spade, ale unui vârf de lance şi ale unui fel de vas (?), toate de fier şi o fusaiolă de lut. Kovács le aseamănă cu cele dela Apahida şi le datează în La Tène II.[3]) Tot dela Band, dar de pe alt loc, provin şi fragmentele unei brăţări de bronz cu mai multe semi-ove.[4])

A doua categorie de descoperiri, despre care nu avem informaţii dacă provin sau nu din morminte, este caracterizată prin brăţara cu semi-ove, pe care o întâlnim deseori în Ardealul de Nord. Ea era purtată atât pe braţ, cât şi pe picior şi era compusă dintr'un număr variabil de semi-ove. Astfel, la *Diosâg* (Bihor) s'au găsit trei brăţări de acestea, dintre care două cu câte patru semi-ove, iar una cu şase mai mici.[5]) Se pare că numărul mai mare a semi-ovelor indică şi o vechime mai mare, a brăţării, totuşi o brăţară găsită la *Sântioana* (Someş)[6]) este compusă numai din trei semi-ove, dar, prin motivele ornamentale derivate din palmete, pe care le poartă, se clasează într'o fază timpurie a perioadei C.[7]) La *Valea lui Mihai* s'au găsit două brăţări cu câte patru semi-ove, o fibulă din La Tène-ul mijlociu şi fragmentul unui lanţ ornamental, compus din verigi de bronz, care alternează cu plăci rectangulare,[8]) iar dela *Şilindru* (Bihor) Roska citează două fragmente dintr'o brăţară cu semi-ove.[9])

---

[1]) M. Roska, *Ujabb kelta leletek Érkörtvélyesről (Szatmár vm.)* tot în *Közlemények*, II, 2, 1942, 35—37.

[2]) *Ibidem*, 37—38.

[3]) *Dolgozatok*, Cluj, 1913, 277—279. Nestor, *Der Stand*, etc., 154, nota 633. Roska, *Repertoriu*, 175, le datează în La Tène-ul târziu.

[4]) Roska, *Repertoriu*, 175 şi fig. 208.

[5]) *Archaeologiai Értesitő*, 1903, 433. Roska, *Repertoriu*, 41, pomeneşte şi un cuţit celtic dintr'un mormânt cu urnă.

[6]) *Arch. Értesitő*, 1897, 106—107. Roska, *Repertoriu*, 298, vorbeşte de două brăţări (?).

[7]) Nestor, *op. cit.*, 182. Márton, *op. cit.* 41.

[8]) Roska, *Repertoriu*, 82, fig. 101. Lanţul seamănă cu cel dela Veţel.

[9]) *Repertoriu*, 82.

A treia categorie de descoperiri o formează aceea despre care avem informații încă mai puțin precise. Ele sunt pomenite de Roska pe scurt și fără reproduceri. Dela *Cepan* (Năsăud) el amintește resturi dintr'un cimitir distrus, datând din La Tène-ul timpuriu. Ele se găsesc în Muzeul dela Cluj.[1])

Dela *Dezmir* (Cluj) citează o spadă din La Tène-ul mijlociu, fragment de lanț, cuțite, seceri, foarfecă, cântar (?), nasturi, plăci arcuite, toate acestea de fier, precum și fragment de fibulă și brățară de bronz și vase de lut. Aceste din urmă ar proveni dintr'un mormânt de incinerație.[2])

La *Sântion*, lângă Oradea, s'a găsit o spadă de fier din La Tène-ul timpuriu. Aici ar fi fost și morminte cu urne,[3]) ca și la *Otomani* (Bihor).[4]) Tot în Bihor, la *Săcueni*, s'a descoperit un fragment de spadă din La Tène-ul timpuriu, cu buterola ei și cu o strachină de lut. Și aici par a fi fost morminte.[5])

Dacă informațiile lui Roska sunt juste, atunci am avea reprezentată faza B a epocii La Tène și în Ardealul de Nord: la Cepan, Sântioana și Săcueni.

* * *

Acestea ar fi pe scurt descoperirile celtice din Transilvania. Este posibil ca unele să lipsească din prezentarea noastră, totuși credem că aspectul general al problemei nu sufere prin lipsa câtorva descoperiri. După cum am spus, nu ne-am ocupat decât de obiectele celtice din faza B și C a epocii La Tène (sec. IV și sec. III—II în. de Chr.). Faza mai veche A, a La Tène-ului arhaic, nu am găsit-o reprezentată decât într'un singur loc, prin fibula-animal dela Pecica-Rovine. Nu ne-au interesat descoperirile din La Tène III, chiar dacă ele mai au un caracter celtic, deoarece în aceste vremuri (sec. I în. de Chr.), când Dacii ajung la o puternică desvoltare politică, culminând în imperiul lui Burebista „ucigătorul de Celți", nu mai poate fi vorba în Dacia de Celți, ci numai de influențe culturale sau de relații comerciale.

Astfel am omis din prezentarea noastră ceramica bogată din pastă dură, cenușie, de caracter celtic, *dacizată* însă în această perioadă nu numai prin prelucrarea locală a formelor, ci și prin influențe tracice, venite din Sudul Dunării. Nu am pomenit nici lucrurile, care

[1]) *Ibidem*, 58.
[2]) *Ibidem*, 66.
[3]) *Ibidem*, 266.
[4]) *Ibidem*, 215.
[5]) *Ibidem*, 269.

dacă apar în La Tène II, dăinuesc încă şi în perioada următoare, deoarece, găsite izolat, ele nu pot fi încadrate într'o perioadă anumită. Mărgele din pastă de sticlă, obiecte de fier, mai ales vârfuri de lance etc., găsite izolat, au fost omise, ca fiind greu de datat şi aparţinând mai mult ca sigur La Tène-ului târziu. [1])

Concluziile care se degajează din expunerea noastră sunt următoarele: după procedeul lui Nestor am distins şi noi două grupuri de descoperiri celtice în Ardeal, grupul sudic, răspândit pe Valea Mureşului şi a Târnavelor, dar ajungând până la Braşov, şi grupul nordic, răspândit mai ales pe Valea Someşului. Cel dintâi este în aspectul său general mai vechiu decât al doilea, dovedind astfel că Celţii au pătruns mai întâi în Ardeal venind dinspre Vest pe Valea Mureşului, [2]) în timp ce grupul nordic, caracterizat mai ales prin brăţările cu semi-ove, ar fi mai nou, aparţinând în întregime fazei C a epocii La Tène. [3]) Totuşi, am văzut că brăţara cu semi-ove apare şi în Sudul Ardealului, iar Roska citează descoperiri din Ardealul de Nord, care aparţin fazei B. E adevărat însă, că două din acestea provin dintr'o regiune învecinată cu Ungaria, unde pătrunderea celtică poate să fi fost mai timpurie, iar a treia cea dela Cepan (Năsăud), ar treui încă controlată.

In orice caz, în starea actuală a cercetărilor mai putem face încă o distincţie între cele două grupuri.

Examinând natura descoperirilor celtice din Ardeal, am văzut că nu cunoaştem încă aşezări celtice, majoritatea descoperirilor provenind din morminte, despre care nu avem însă decât rareori informaţii mai precise. Este posibil ca şi lucrurile găsite sporadic, fibule, coliere, brăţări, să provină tot din morminte, despre a căror existenţă nu ne-a mai rămas însă nicio indicaţie. Morminte săpate sistematic nu avem decât la Apahida. Toate mormintele celtice din Ardeal par a fi fost morminte de incineraţie. E adevărat că Márton clasează mormintele dela Silvaş, Aiud, Cristurul-Secuesc şi Sind în rândul celor de înhumaţie, dar face aceasta fără niciun motiv serios. [4]) Dimpotrivă, în cazul mormintelor dela Aiud şi Cristurul-Săcuesc se vorbeşte precis despre

[1]) Pieptenii de os dela Ruşi (Sibiu) şi de pe Dealul Turcului (Wietenberg) dela Sighişoara, consideraţi de Horedt în *Extras din Omagiu profesorului Ioan Lupaş*, Sibiu, 1941, 8—9, ca aparţinând La Tène-ului timpuriu, trebue datati tot în La Tène III ca şi ex. dela Poiana (Tecuci), vezi R. şi Ec. Vulpe în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, 343, sau altele (vezi şi J. Schránil, *Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens*, Berlin—Leipzig, 1928, 244).

[2]) Nestor, în *Dacia*, VII—VIII, 179—182.

[3]) *Ibidem*.

[4]) L. Márton, *Die Frühlatènezeit*, 13 şi 15.

oase arse,[1]) iar faptul că în celelalte nu s'au găsit vase nu este o dovadă că ele ar fi fost morminte de inhumație, cu atât mai puțin cu cât vasele de obiceiu au fost sparte de descoperitori.

Totuși nu este exclus să se găsească în viitor și morminte de inhumație, așa cum se găsesc în Ungaria, în același timp cu cele de incinerație.

Se pare că la toate mormintele de incinerație din Ardeal, cenușa era pusă *lângă* urnă, așa ca la Apahida, iar nu *în* urnă. Numai în două cazuri, la Mediaș și la Dipșa, se pare că oasele s'au găsit chiar în urnă.[2])

Am văzut că în patru locuri din Ardeal apare mormântul cu car: la Curtuiuș, în Nord și la Vurpăr, Toarcla și Cristurul-Săcuesc, în Răsărit. Din carele de luptă cu două roți nu s'au păstrat decât fragmente din părțile de fier ale roților. Celții întrebuințau carele de luptă încă din epoca hallstattiană și le-au menținut și în epoca La Tène, poate chiar până în faza sa târzie.[3])

Inventarul general al mormintelor se compune din arme, unelte, piese de harnașament, obiecte de podoabă și din vase de lut. Printre arme găsim în primul rând spada lată de fier celtică, lungă de 70—90 c., cu o limbă la capătul superior, în care se înfigea mânerul. Ea avea de obiceiu și teaca de fier și se punea în mormânt de multe ori îndoită. Am văzut-o în Ardeal la: Silivaș, la Pecica-Rovine, Toarcla, Cristurul-Săcuesc, Aiud, Mojna, Craiova, Heria, Orșova, Dipșa, Apahida, Curtuiuș, Bandul de Câmpie, Dezmir, Sântion și la Săcueni.

Spadă de fier dela Aiud.

Ca și în epoca bronzului și în prima vârstă a fierului, spada formează și în epoca La Tène arma principală a popoarelor europene și în deosebi a Celților.[4])

Pe lângă spada dreaptă celtică găsim în mormântul celtic dela Silivaș și un pumnal scurt cu lama curbă, ascuțită pe partea concavă.

[1]) Roska, în *Dolgozatok*, Szeged, V, 1929 și în *Dacia*, III—IV, 359.

[2]) Nestor, în *Dacia*, VII—VIII, 162 și 181.

[3]) Déchelette, *op. cit.*, 1180, urm.

[4]) Déchelette, *op. cit.*, 1106 și urm. Vezi și H. Hubert, *Les celtes et l'expansion celtique jusqu'à l'époque de La Tène*, Paris, 1932, 108.

Mânerul ei este plat şi era acoperit cu plăsele de lemn. Această armă de influenţă traco-ilirică este prototipul spadelor scurte şi curbe dacice de mai târziu.[1])

Afară de spadă, lancea formează a doua armă principală a Celţilor. O găsim împreună cu spada, depusă în morminte, în număr de două sau de trei. Forma lor variază [2]) şi este adeseori greu de deosebit de cele întrebuinţate în alte epoci.[3]) Am găsit-o în Ardeal în complexuri celtice la: Silivaş, Cristurul-Secuesc, Aiud, Craiova, Heria, Apahida şi Bandul de Câmpie.

Printre armele defensive am văzut coiful apărând într'un singur loc, la Silivaş. Este un coif de tip italic, caracteristic pentru La Tène I.[4]) In ce priveşte scutul, nu avem decât resturi: la Apahida, în mormântul 7, 9 şi 19 s'au găsit mânere de scut, ca şi la Curtuiuş, unde avem unul bine păstrat. El este rectangular, cu capetele mai late şi având mijlocul arcuit pentru a se putea introduce braţul. Era prins de scut cu câte un nit la ambele capete. Tot la Curtuiuş avem şi „umbo" de scut, sau proeminenţe dela mijloc, rotunde la bază şi muflându-se la mijloc ca o calotă. Scuturile Celţilor erau lungi, ovale sau rectangulare. Ele apar în morminte numai în La Tène II şi se menţin şi în La Tène-ul târziu.[5])

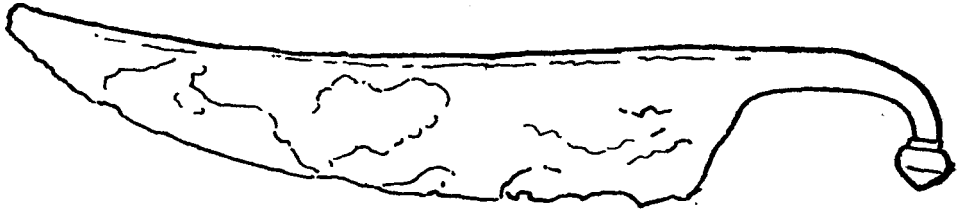

Cuţit de fier dela Aiud.

Dintre unelte citäm cuţitul mare, caracteristic, de fier, cu lama curbă şi cu mânerul întors. Prin forma sa precum şi prin grosimea lamei, el era un cuţit de lovit (Hiebmesser), care putea servi şi ca armă. El apare, asociat cu alte obiecte, la Mediaş, Aiud, Sind şi izolat în mai multe locuri.

---

[1]) Roska în *Prähistorische Zeitschrift*, 1925, 210, o descrie ca seceră. Vezi şi Nestor, în *Dacia*, VII—VIII, 172.

[2]) Déchelette, *op. cit.*, 1144.

[3]) H. Hubert, *op. cit.*, 110.

[4]) Déchelette, *op. cit.*, 1165—1165.

[5]) *Ibidem*, 1167 şi urm.; Hubert, *op. cit.*, 112 urm.

Foarfeca de fier, de forma celor care se întrebuințează azi pentru tuns oile și mai mult pentru grădinărit, apare în La Tène II [1]) și se menține până târziu. In Ardeal am văzut-o la Mediaș, la Aiud, Apahida și la Dezmir.

Dintre piesele de harnașament pomenim numai zăbala caracteristică formată din două verigi legate între ele cu două piese în formă de 8. O găsim la Toarcla, la Aiud împreună cu două piese laterale și la Sind. Zăbala de acest tip apare încă în La Tène I, cele mai vechi fiind încă din bronz [2]) și derivă din zăbala hallstattiană.

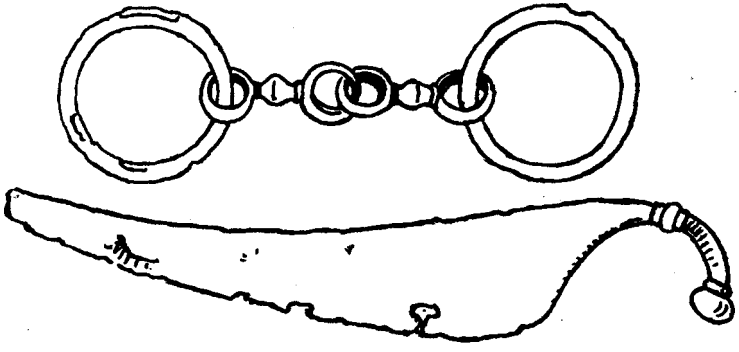

Zăbală și cuțit de fier dela Sind.

Obiectele de podoabă sunt reprezentate în Ardeal prin fibule, coliere și brățări. Fibulele sunt de fier sau de bronz și datează din La Tène I sau din La Tène II. Cele de fier le găsim la Silivaș și Sibiu datând din La Tène-ul timpuriu și la Apahida și Curtuiuș datând din La Tène-ul mijlociu. Fibulele de bronz din La Tène B apar la Dipșa, la Râșnov, unde am văzut un exemplar mare, având o placă ovală, ornamentată, la picior, la Sedriaș și la Vorumloc. Cele din faza C a epocii le-am văzut la Apahida și la Valea lui Mihai.

Colierele de bronz cu un capăt îngroșat în care se introducea capătul celălalt, le-am văzut fragmentare la Mediaș și un ex. întreg la Hațeg.

Brățările sunt de același tip ca aceste coliere, deosebindu-se de ele numai prin dimensiuni. S'au găsit în jurul Sibiului și la Dupușul. Atât colierele, cât și acesta brățări sunt caracteristice pentru faza B.

O brățară deosebită cu nodozități ornamentate am văzut la Brașov. Ea premerge ca formă brățările cu semi-ove, care apar mai ales în

[1]) Déchelette, *op. cit.*, 1280 urm.
[2]) *Ibidem*, 1199.

Ardealul de Nord. Le cunoaştem dela Dipşa, Jucul de Sus, Apahida, Valea lui Mihai, Curtuiuş, Diosâg, Sântioana, Bandul de Câmpie, Şilindru şi dela Uroiu.

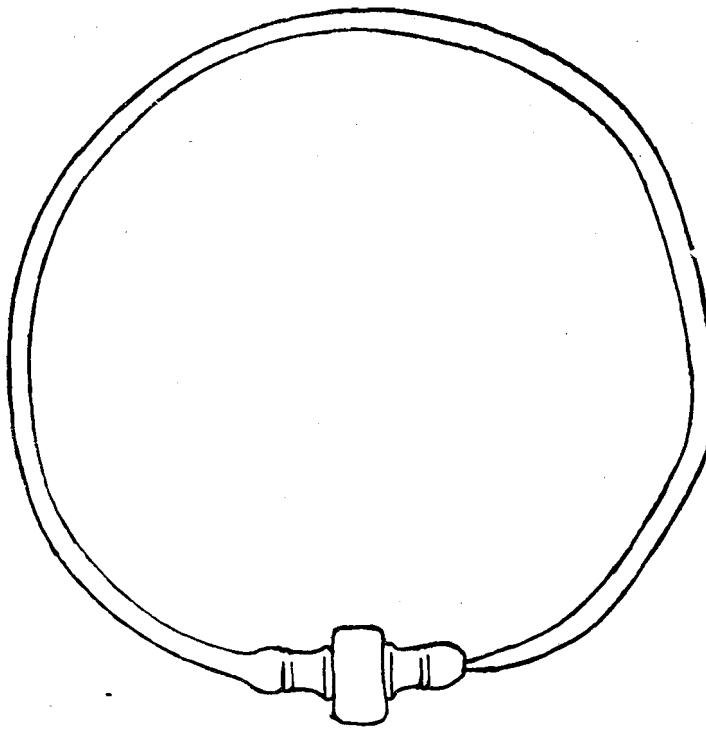

Colier de bronz dela Haţeg.

In ce priveşte ceramica, ea e amintită din mai multe locuri (Mediaş, Toarcla, Cristurul-Secuesc, Râşnov, Dipşa, Mojna, Apahida, Jucul-de Sus, Curtuiuş, Sântion, Otomani, Săcueni, etc.), dar nu o cunoaştem mai bine decât din câteva locuri. Cel mai vechiu vas de lut celtic din Ardeal, descoperit până acuma, este urna dela Mediaş. Ea derivă din forma arhaică a vaselor care seamănă cu o carafă modernă şi se deosebeşte de vasele din La Tène-ul II, reprezentate în cimitirul dela Apahida. Tot vechiu este şi tipul unui al doilea vas dela Mediaş de forma unei carafe turtite precum şi vasul în formă de situlă, pe care nu le găsim în mormintele din La Tène II.[1])

Ca o continuare a formei primului vas dela Mediaş apare urna dela Dipşa, ornamentată cu cercuri imprimate, dar mai ales urnele

1) Nestor, *op. cit.*, 167—168.

dela Apahida. Tipul de carafă tinde tot mai mult spre vasul bitronconic, sau apare chiar în această formă.[1]) Urnele dela Apahida sunt ornamentate uneori cu linii în val, linii în zig-zag, etc. Tot la Apahida apare și strachina caracteristică pentru această fază, de formă mai mult sau mai puțin hemisferică, cu gâtul abia indicat, buza îngroșată, evazată mai tare sau mai puțin.

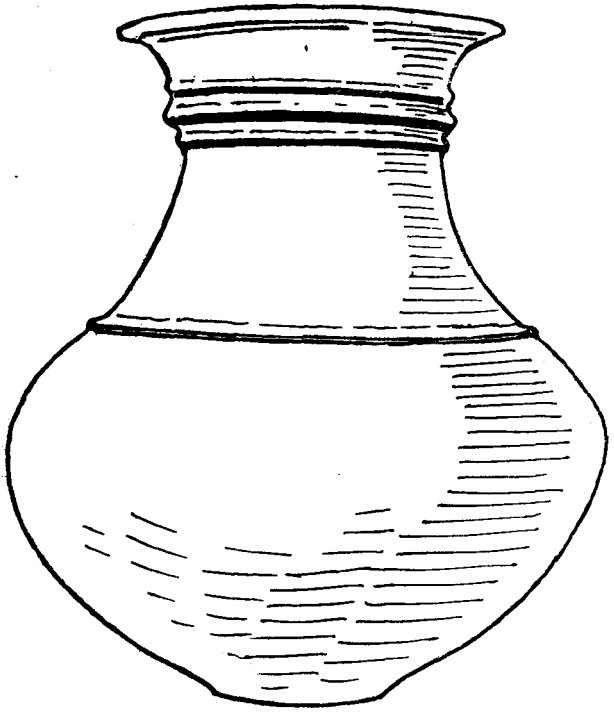

Urnă de lut dela Mediaș.

Acestea sunt în linii mari categoriile de obiecte, care formează inventariul mormintelor sau al descoperirilor celtice de altă natură din Ardeal.

Rezumând deci, vedem că Celții au pătruns în Ardeal pe la sfârșitul sec. IV în. de Chr. prin valea Mureșului, ajungând până la Brașov, unde ei au fost opriți de sigur de munți. Se pare că ei au intrat în Nordul Transilvaniei ceva mai târziu, folosind ca drum valea Someșului. Îi găsim la Apahida, documentați prin necropola de acolo și mai departe până în Năsăud.

[1]) *Ibidem*, 167.

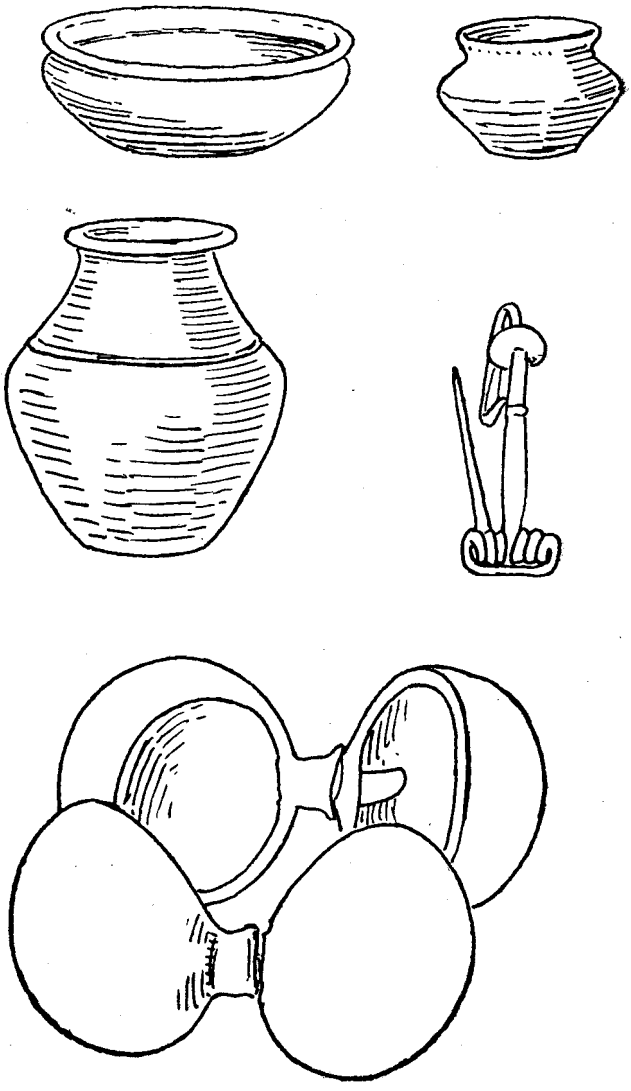

Vase de lut, fibulă şi brăţară de bronz dela Apahida.

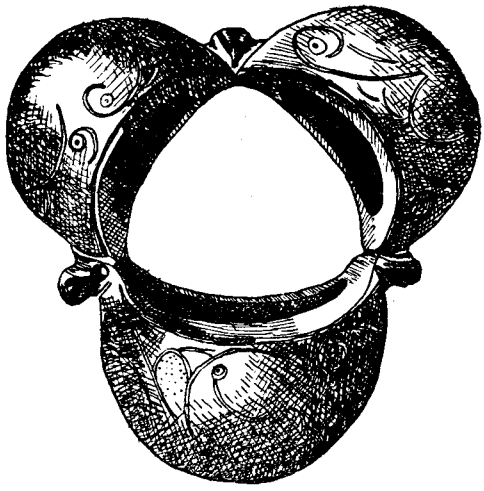

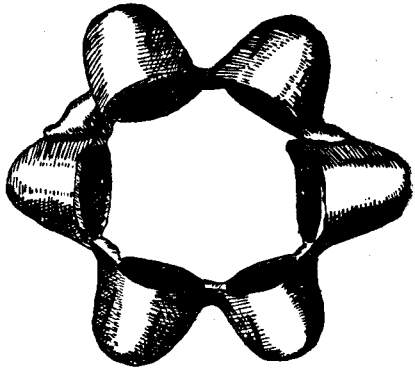

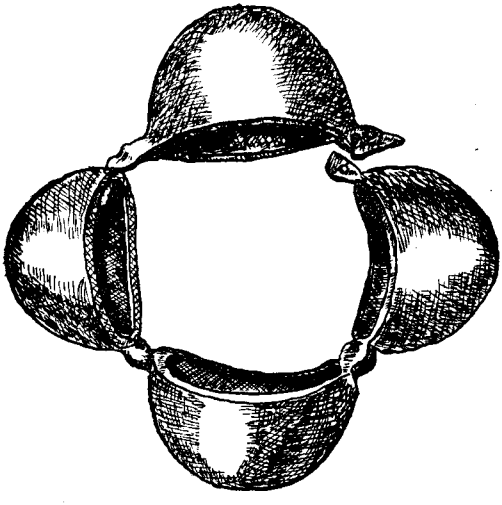

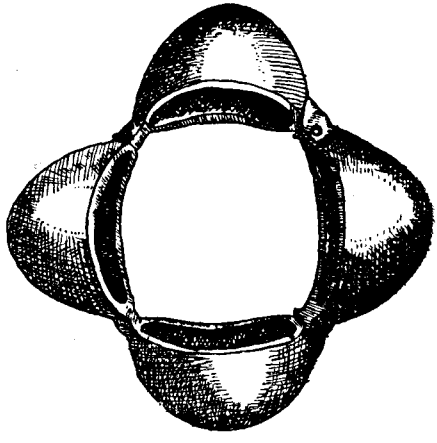

Brățări de bronz dela Sântioana (prima) și Diosâg.

Ei au fost de sigur în număr mic, avantgărzi ale triburilor celtice aşezate în jurul Daciei şi au fost absorbiţi pe cale pacifică de către populaţia indigenă, chiar înainte ca marele rege Burebista să fi nimicit massa celtică.

Proverbul românesc „apa trece, pietrele rămân" ar putea să servească ca motto nu numai întregii noastre istorii, ci şi preistoriei noastre. Năvălitorii de totdeauna, fie că se chemau Cimmerieni, Sciţi, Celţi, sau atâtea neamuri germane, mongole şi slave, au fost distruşi, diluaţi şi desnaţionalizaţi pentru ca până la urmă să dispară în elementul autohton, solid aşezat pe pământul nostru de mii de ani.

Faptul că o convieţuire a mai multor neamuri a fost posibilă de atâtea ori pe pământul Ardealului, se explică în parte şi prin populaţia rară din vremurile de mai mult. Astfel Dacii din Ardeal nu puteau să fi fost în număr mai mare de câteva sute de mii.[1]) Spaţiul era mare; populaţia locală se retrăgea la început în munţi şi în pădurile, care erau mult mai dese ca acuma şi încetul cu încetul contactul se făcea cu năvălitorul pe cale pacifică. Diferitele civilizaţii preistorice se întâlneau, se amestecau, dând naştere la civilizaţii rurale puternice, ce se răspândeau tot mai mult, tinzând să unifice diferitele influenţe, aşa cum au fost civilizaţia celtică şi mai târziu cea romană.

* * *

Inainte de a termina studiul nostru se impune să aruncăm o privire asupra elementelor principale ale civilizaţiei geto-dace şi în primul rând asupra culturii lor materiale, mai bine cunoscute graţie arheologiei, pentru a ne da seama cât de puternică a fost influenţa celtică asupra acestei civilizaţii.

Am văzut la începutul acestui studiu că marele nostru învăţat, Vasile Pârvan, consideră această influenţă ca foarte importantă, totuşi accentuează că „nu Celţii ci Geţii sunt cei cari desvoltă cultura La Tène în Dacia" [2]), sau „civilizaţia Daciei continuă a avea şi în vârsta a II-a a fierului un habitus autochton" [3]).

Un pasagiu mai lung, pe care ne permitem să-l reproducem, exprimă mai bine punctul său de vedere:

„Şi încă un lucru trebue accentuat încă dela început: a atribui cultura La Tène din Dacia unei populaţii celtice, era posibil înainte de

[1]) C. Daicoviciu, *op. cit.*, 63.

[2]) Pârvan. *Getica*, 466.

[3]) *Ibidem.*, 465.

a se cunoaște enormul număr de așezări La Tène presărate pe toată întinderea Daciei; astăzi însă, când nu mai judecăm după câteva obiecte izolate de prin muzee, ci după însăși resturile autentice de pe teren, trebue să înțelegem adevărata stare de lucruri, care e asemănătoare cu aceea din regiunile pur germane din N, intens pătrunse de *forme de cultură*, dar nu și de *populație* celtică. Geții înconjurați, începând din sec. IV, de jur împrejur de neamuri celtice, care nu numai au trecut pe aici, ci s'au așezat statornic pentru a fi apoi treptat-treptat cucerite și getizate, au primit cu aceeași simpatie și chiar într'o mai largă măsură ca pe vremuri fabricatele italice și alpine, acum fabricatele industriei celtice, în care ei vedeau expresia unor tendințe spirituale mult mai înrudite cu cele proprii lor, decât ar fi putut eventual fi produsele industriei grecești. Astfel geometrismul getic se fortifică prin cel celtic și nu e expus la ispitele antropomorphismului și zoomorphismului, naturalist, elenic ori greco-scythic. Dacia își creează ca și în hallstattul I și II, așa în cursul La Tène-ului,un stil artistic-industrial propriu: bazele acestui stil sunt cele tradiționale indigene încă din vârsta bronzului, atât ca forme, cât și ca decor; desfășurările noului stil sunt însă evident expresia unor vremi schimbate și a unor influențe proaspete". [1])

In linii mari Pârvan are fără îndoială dreptate. Totuși nu trebue să acordăm influenței celtice importanța pe care i-o acordă el. Acest lucru se va vedea dealtfel din analiza civilizației dacice, făcută chiar după *Getica*. Se știe că civilizația celtică nu a fost o civilizație originală. Ea a fost o fericită sinteză în care predomină elemente hallstattiene, italice, grecești, venite prin Italia și dela Massalia (Marsilia).

Astfel găsim și în Dacia elemente de cultură vechi autohtone în epoca La Tène, transmise de sigur fără intermediul Celților, tot așa cum găsim și elemente traco-ilire sau grecești, venite direct din Sudul Dunării.

Chiar ceramica cenușie, lucrată cu roata, pe care o găsim în așezările La Tène dela noi și care părea a fi cea mai celtică dintre toate produsele acestei epoci, pare a fi fost influențată mai mult de Tracii din Sudul Dunării, influențați la rândul lor de Greci. [2])

Nici influența orientală, resp. scitică, nu trebue neglijată, așa după cum a arătat dealtfel chiar Pârvan.

---

[1]) *Ibidem.*, 461—462.

[2]) Nestor, *op. cit.*, 179. Vezi pentru cultura dacică C. Daicoviciu, *op. cit.*, 50 urm. Vezi totuși și la Pârvan, *op. cit.*, 479: „... elementele sudice sunt cel puțin tot așa de importante ca acelea celtice în arta fortificației getice și în general în cultura dacică din La Tène..."

Meritul de a cunoaşte, atât cât se poate până acuma, civilizaţia geto-dacă îi revine tot lui Pârvan. Din iniţiativa lui, Muzeul Naţional de Antichităţi, al cărui director a fost, întreprinde după primul războiu mondial săparea mai multor aşezări La Tène din Muntenia şi din Moldova, în care ne apare civilizaţia geto-dacă bogat desvoltată în sec. I înainte de Christos şi cu începuturi încă din La Tène II. Tot la îndemnul lui Pârvan încep săpăturile dela cetăţile dace din jurul Orăştiei, săpături care se continuă astăzi într'un stil atât de mare sub conducerea profesorului Daicoviciu.

Trecând repede în revistă elementele principale din care se compune civilizaţia geto-dacă din epoca La Tène, constatăm următoarele:

Fără a avea informaţii precise asupra formei *locuinţelor* dace,[1] putem presupune că ele variau mai mult sau mai puţin după regiune şi după felul materialului de construcţie, pe care aceasta îl oferea. Este sigur însă că vechiul sistem de construcţie neolitic se menţine şi acuma. Casele se făceau din nuele împletite, din trestii, etc.[2] aşa după cum se mai fac de altfel şi astăzi în unele regiuni mai sărace.

Cele mai impozante monumente geto-dace sunt *cetăţile* fortificate din jurul Orăştiei. Cetăţi de acest fel par a fi răspândite peste tot Ardealul. Ele au mai fost constatate în judeţul Alba, în Ciuc, Trei-Scaune, precum şi în Nord-Vestul Transilvaniei şi în Banatul oriental.[3] In ce priveşte aceste construcţii, Pârvan nu se pronunţă categoric. El constată în tehnica lor influenţe celtice, dar şi romane şi greceşti, spunând în concluzie că „elementele sudice sunt cel puţin tot aşa de importante ca acelea celtice în arta fortificaţiei getice".[4]

In ce priveşte *armamentul*, Dacii nu acceptă armele celtice. Ei nu întrebuinţează nici spada dreaptă celtică, nici coiful, iar în ce priveşte scuturile Dacilor reproduse pe columna lui Traian, Pârvan bănueşte că ele ar fi mai de grabă de influenţă romană, decât celtică.[5] Arma naţională a Dacilor este, după cum se ştie, *sica*, spada scurtă şi curbă, cu totul diferită de cea celtică şi născută din influenţe sudice, trace şi greceşti.[6]

---

[1] Daicoviciu, *op. cit.*, 62. Reproducerile de pe columna lui Traian pot să fie convenţionale, totuşi casele dela munte vor fi fost din bârne de lemn, aşa cum sunt reproduse, vezi Pârvan, *op. cit*, 469.

[2] Pârvan, *op. cit.*, 467 urm.

[3] Daicoviciu, *op. cit.*, 60—61.

[4] Pârvan, *op, cit*, 479. Vezi şi Daicoviciu, *op. cit.*, 56.

[5] *Ibidem*, 517.

[6] *Ibidem*, 509 şi 593. Securile de luptă reprezentate pe columnă. Pârvan le derivă din cele din epoca bronzului, p. 516.

Dar nu numai arma principală a Dacilor, ci însuși *stindardul* lor național este lipsit de influență celtică și se datorește, după cum se pare, unor influențe orientale, probabil iraniene.[1])

Vedem dar că elementele principale ale unei civilizații preistorice: locuințele, fortificațiile și armamentul, au la Daci un caracter, care se datorește numai în mică parte influenței celtice. O altă categorie de monumente din La Tène-ul dacic din Ardeal o formează *obiectele de podoabă*. In timp ce Celții fabrică bijuterii de aur, Dacii își creează o artă a argintului cu totul nouă, în care găsim pe lângă ușoare influențe celtice, elemente hallstattiene locale și elemente scitice.[2])

„In adevăr, după cum în vârsta bronzului și în cea veche a fierului am constatat că regiunea carpatică a desvoltat o artă proprie, absolut diferențiată de cea a grupelor etnografice înconjurătoare, și exercitată fie în materialul metalic comun, al vremii, *bronzul*, fie mai ales în materialul *specific* transilvan, *aurul*, — așa acum vom putea stabili o *artă a argintului*, caracteristic *dacică*, ale cărei forme principale sunt esențial diferite de cele *celtice* contemporane". [3])

Această artă a argintului se manifestă prin crearea a diferitelor feluri de obiecte de podoabă: coliere, brățări, lanțuri ornamentale, etc.[4])

Materiale folosite de Celți cu predilecție pentru ornamentare: emailul,[5]) coralul și chihlimbarul sunt aproape cu totul neglijate de Daci.

Afară de fabricarea armelor, a uneltelor și a podoabelor, principala industrie a oamenilor pre- și protoistorici este *ceramica*. Pe lângă vasele lucrate cu roata, de influență celtică sau sudică, găsim în așezările noastre geto-dace o ceramică mai grosolană, lucrată cu mâna, care ne evocă prin aspectul și prin tehnica ei primitivă vechea ceramică neolitică, a cărei tradiție se menține până în epoca La Tène.[6])

Nu vom insista asupra problemei ceramicei din La Tène-ul nostru târziu. Ea va trebui studiată mai de aproape pentru a se putea distinge în ce măsură au influențat-o diferitele curente. In orice caz, nici această ceramică nu mai este atât de celtică, precum se credea.

Dar dacă cele mai importante componente ale civilizației geto-dace nu sunt decât foarte puțin influențate de cultura celtică, unde este această influență celtică menționată de Pârvan, dar redusă la justa ei valoare de același ilustru savant?

---

[1]) *Ibidem*, 519 urm.

[2]) *Ibidem*, 620.

[3]) *Ibidem*, 530—531.

[4]) Vezi Dorin Popescu, *Objets de parure géto-daces en argent*, în *Dacia*, VII-VIII, 1937—1940, 183—202.

[5]) Pârvan, *op. cit.*, 598

[6]) *Ibidem*, 562.

Ar fi absurd să negăm această influenţă, pe care o găsim pretutindeni, chiar dacă numai într'o mică măsură. Faptul că civilizaţia celtică nu este o civilizaţie unitară, ci mai de grabă o adunare de diferite elemente unite într'un tot armonios, explică şi iluzia unei influenţe celtice atât de puternice în Europa. La o analiză atentă cultura celtică se desface în componentele ei, arătându-şi diferitele feţe, între care de cele mai multe ori cea celtică este cea mai puţin accentuată.

Dintre toate produsele industriei metalurgice din epoca La Tène, uneltele sunt cele mai caracteristice celtice. [1]) Fierul de plug, cosorul de vie, coasa subţire, foarfeca etc., cuceresc cu încetul Europa, fiind preluate şi răspândite şi de civilizaţia romană. Ele sunt produsele cele mai standardizate, cele mai puţin naţionale. Ele nu exprimă niciun gând artistic, nicio interpretare creatoare, ci numai o aplicare utilă, lipsită de fantezie şi de variaţie.

Pentru a încheia, amintim că nici în domeniul culturii spirituale Dacii nu le datorează aproape nimic Celţilor. Fireşte această cultură este prea puţin cunoscută şi ne gândim numai la credinţa lor religioasă. Nici felul de înmormântare, care exprimă în parte şi el un gând religios, Dacii nu l-au luat dela Celţi. Dimpotrivă, s'ar putea, ca aceştia din urmă să fi fost influenţaţi în practicarea *incineraţiei* de către cei dintâi. Se ştie că Celţii practicau în acelaşi timp atât inhumaţia, cât şi incineraţia, aceasta din urmă fiind adoptată de ei mai târziu. Incineraţia era cunoscută în Transilvania mai de mult şi o găsim şi în perioada scitică, premergătoare celei celtice.

Vedem dar încă odată dăinuirea elementelor de cultură străveche. Abia au fost contopiţi Sciţii în massa indigenă că un nou neam apare pe pământul Ardealului, atingându-se încă cu acel ce este pe cale de a se stinge. [2]) Mai trec câteva secole până se pierde urma Celţilor, dar acuma o nouă invazie se anunţă mai puternică şi mai binefăcătoare decât toate. Strălucirea Romei începe să-şi arunce lumina asupra Daciei.

DORIN POPESCU

[1]) *Ibidem*, 593. Ar mai fi de spus câteva cuvinte despre monetele Dacilor. Se ştie că Dacii au imitat diferite tipuri de monete greceşti şi în primul rând tetradrachmele macedonene ale lui Filip II. Aceste monete de argint au fost imitate şi de Celţi. Părerea generală este că Dacii au învăţat fabricarea monetelor dela Celţi, totuşi nu este exclus ca ei să fi luat acest meşteşug direct dela Greci, sau prin intermediul Tracilor. Numeroase tezaure de monete dacice s'au găsit în Ardeal, dar niciunul nu a fost publicat complet. Asupra datării acestor monete părerile sunt împărţite. Vezi Pârvan, *op. cit.*, 598 urm.; K. Pink, *Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn (Dissertationes Pannonicae*, Ser. II. Fasc. 15), 1939 şi Daicoviciu, *op. cit.*, 52—54.

[2]) Pumnal scitic în mormântul celtic dela Aiud (vezi mai sus) şi un vârf de lance celtice în mormântul scitic dela *Murgeşti* (Mureş, vezi Roşka, *Repertoriu*, 206 cu toată literatura).

EMIGRĂRI MARAMUREŞENE ÎN TRANSILVANIA

Prin poziţia centrală a Transilvaniei, împrejmuită de o catenă de munţi, ce încadrează numeroase *depresiuni interne şi pericarpatice*, cunoscute sub numirea de *„ţări"*, i-a înlesnit din timpuri îndepărtate legături strânse cu aceste „ţărişoare". Dacă legăturile istorice, etnice şi economice au fost atât de numeroase cu „Ţara Beiuşului", „Ţara Zărandurilor", „Ţara Haţegului", „Ţara Bârsei", apoi cu Muntenia, Moldova şi Oltenia, — pentru a nu aminti decât câteva dintre cele mai importante, — în schimb deopotrivă de bogate legături a avut Transilvania şi cu „Ţara Maramureşului".

In articolul de faţă ne vom strădui să insistăm asupra problemei emigrărilor şi a raporturilor etnice şi culturale dintre aceste provincii.

* * *

Numeroase căi de comunicaţie şi drumuri istorice ne arată strânsa legătură dintre Transilvania şi Maramureş, deşi ca unitate administrativă colţul acesta românesc a ţinut în trecut pentru scurt timp şi de Ungaria. Acest fapt explică şi uşurinţa emigrărilor spre Transilvania. Migraţia populaţiei din Maramureş în spre Bucovina, Moldova şi mai ales în spre Transilvania era pe de o parte un proces firesc al legăturilor de neam, precum şi din dorinţa de a fi mai bine oameni liberi, decât să suporte jugul strein, iar de altă parte era legat de faptul că ţinutul maramureşan fiind o regiune deluroasă în care pădurile au fost secătuite de exploatarea iraţională, şi cu pământul dat pradă numeroaselor şiroiri de ape, s'a văzut mereu nevoită să ia drumul pribegiei. Aşa s'a deplasat populaţia românească de pe o parte a munţilor pe cealaltă, mişcare ce-a dăinuit veacuri de-a-rândul. Este vrednică de amintit puternica emigrare maramureşană din veacul al XV-lea până într'al XVIII-lea, când din cauza persecuţiilor şi marilor calamităţi ce-au bântuit în această provincie, mulţi maramureşeni au luat drumul pribegiei, fără întoarcere. Intre cele mai însemnate dezastre pomenite

de documentele timpului sunt ravagiile de ciumă dintre anii 1708—1711, iar mai târziu la 1717 năvălirile tătare, precum şi foametea şi sărăcia din 1740. Anii 1786 până la 1800, apoi între 1800, 1815, 1836, 1846 şi 1870 sunt timpurile de o mai intensă emigrare.

Pentru documentarea celor de mai sus este suficient să amintim, că la anul 1776 se găsea în 76 de sate din Bucovina populaţie maramureşană, iar cu 13 ani mai târziu, la 1789, într'un singur an emigrează 1990 de familii, pentru a se stăbili în provinciile româneşti învecinate. Mişcările de populaţie se făceau în raport cu situaţia socială a celor ce plecau. Aşa, iobăgimea se stabilea în mare parte în Moldova sau Bucovina, devenind cu timpul proprietară de pământ, în schimb spre Transilvania, în Ţinuturile Chioarului, Valea Lăpuşului, Ugocea, Sătmar, Someş şi Năsăud emigra mai mult nobilimea. Mulţi dintre aceşti emigranţi maramureşeni au fost întemeietori de sate sau deţineau demnitatea de cneaz. Istoricul Ioan Mihalyi de Apşa pomeneşte la 1598 pe nobilul Stoica Iuga din Maramureş ajuns cneazul comunei Stoiceni din actualul judeţ Someş. La fel comuna Suciu, din acelaşi judeţ, avea în anul 1553 de cneaz pe nobilul Andreica din Vişeu. Documentele maramureşene mai relatează că nepoţii lui Sas Vodă, Draglienii, au stăpânit cetatea şi Ţinutul Chioarului până la 1553, când a trecut în proprietatea Principilor ardeleni. Unele dintre comunele din Transilvania au fost întemeiate ca dubluri de către populaţia maramureşană, după cum satele din Moldova: Fereşti, Dragomireşti, Strâmtura, Budeşti, Călineşti ş. a., sunt tot creaţii ale populaţiei emigrate din Maramureş. In Transilvania comuna Iapa, din judeţul Someş, a fost întemeiată de Maramureşenii plecaţi din comuna cu acelaşi nume din ţinutul de origine. Aşa se explică numeroasele comune din Transilvania sinonime cu cele din Maramureş, constituind o dovadă vie a deplasărilor necontenite de-a-curmezişul lanţului muntos, păstrându-i astfel caracterul românesc. Acest fapt este cu atât mai important dacă ţinem seama că numai în judeţele învecinate cu Maramureşul, în Năsăud, Someş şi Satu-Mare, s'au stabilit în peste 124 de sate nobili maramureşeni, în intervalul de timp din secolul al XV—XIX-lea. Iată comunele principale în care au emigrat Maramureşenii, în Transilvania judeţele Someş, Năsăud, Satu-Mare, Sălaj):

1 Aluniş	9 Beclean	17 Botiza	25 Chioar	33 Coşbuc
2 Apa	10 Bereg	18 Buteasa	26 Chiuza	34 Craifalău
3 Arad	11 Bistriţa	19 Caianul-M.	27 Chiuzbaia	35 Cristur
4 Ardeni	12 Bixad	20 Caianul-Mic	28 Cicârlău	36 Cupşeni
5 Arpaşteu	13 Bogata	21 Carei	29. Ciceu	37 Cuzdrioara
6 Baia-Mare	14 Boiereni	22 Cerneşti	30 Cluj	38 Dej
7 Baia-Sprie	15 Bonţida	23 Certeze	31 Cămârzana	39 Dindeleag
8 Bârgău	16 Bosânta	24 Chichiş	32 Coroieni	40 Diosâg

41 Dobric
42 Dobricel
43 Dobritău
44 Făureşti
45 Fernezei
46 Fiad
47 Finteuş
48 Gardani
49 Gâlgău
50 Gârbău
51 Gherla
52 Girolt
53 Giurgeşti
54 Groşi
55 Hadad
56 Hăşdate
57 Hideaga
58 Iapa
59 Iclod
60 Jimbor
61 Larga
62 Lăpuşul Român
63 Lăpuşul Ung.
64 Lăzăreni
65 Lucăceni
66 Marghita
67 Mălini
68 Mănăştur
69 Mediaşul Aurit
70 Mesteceni
71 Michehaza
72 Mintiul Gherlei
73 Mireş
74 Mireşul Săsesc
75 Mititei
76 Mocira
77 Mocod
78 Mureş
79 Năsăud
80 Negrileşti
81 Nicula
82 Nimigea Rom.
83 Nireşul Săsesc
84 Oradea-Mare
85 Perişori
86 Peteritea
87 Piatra
88 Pintic
89 Pişcolţ
90 Plopiş
91 Poiana Lăpuşului
92 Prilog
93 Râuşor
94 Rebra
95 Remetea
96 Reteag
97 Rogoz
98 Rusul de Jos
99 Rusul de Sus
100 Salva
101 Santău
102 Săsarm
103 Sasfalău
104 Săcălăşeni
105 Sălaj
106 Sălsag
107 Satu-Mare
108 Săghi
109 Sânnicoară
110 Silivaş
111 Sita
112 Stoiceni
113 Strâmba
114 Suciul de Câmpie
115 Suciul de Sus
116 Sudeşti
117 Surduc
118 Şintereag
119 Şomcuta
120 Tărpiu
121 Tăuţii de Jos
122 Târşolţ
123 Telciu
124 Toplita
125 Turda
126 Ugocea
127 Ungureni
128 Ungvar
129 Urişor
130 Valasuţ
131 Valea-Eriului
132 Valea lui Mihai
133 Vama
134 Vamfalău
135 Vezend
136 Vultureni
137 Zagra

Menţionăm aici că prin amploarea acestor emigrări şi roiri de populaţie în Transilvania, ele întrec pe cele făcute de Olteni spre Banat, în secolul al XVII şi XVIII-lea. De altfel sunt şi astăzi cunoscuţi aceşti Maramureşeni stabiliţi în satele din Ardeal sub numele de *„moroşeni"* sau *„gubari"*, numire împrumutată dela sumanul scurt (guba) ce-o poartă.

Numeroasele emigrări din veacurile trecute dovedesc că Maramureşul a fost veacuri de-a-rândul un izvor nesecat de populaţie românească, care a alimentat necontenit provinciile învecinate şi în deosebi Transilvania, întocmai cum populaţia Ţării Bârsei, Făgăraşului sau Depresiunea Sibiului au alimentat cu populaţie Muntenia şi Oltenia.

* * *

Dacă emigrările veacurilor al XV—XVIII-lea au fost atât de intense şi uneori chiar totale, nu mai puţin adevărat este că şi în veacul al XIX—XX-lea întâlnim *emigrări, dar mai mult cu caracter sezonier* şi deci deosebite de cele dintâi, când populaţia maramureşană se stabilea definitiv în provinciile învecinate. Din dorinţa de câştig şi pentru asigurarea existenţei familiilor, mii de Maramureşeni pribegeau pe întinsele plaiuri ale pământului românesc. Cauzele principale ale acestor emigrări trebue căutate în invadarea elementelor alogene în Maramureş, producând o exploatare intensă a populaţiei băştinaşe, iar de altă parte sărăcia, suprapopularea basinului şi în fine o reducere simţitoare a exploatărilor forestiere. La aceasta se mai adaugă prigonirea

nemiloasă şi lipsa de interes a Statului maghiar, care neglija complet problemele sociale ale populaţiei româneşti. Aşa se explică faptul că între anii 1899 până la 1913 au fost siliţi să-şi părăsească pământul ţării lor 11980 muncitori maramureşeni, luând drumul pribegiei, după cum ţăranii români din Transilvania au emigrat, tot din aceleaşi motive, în număr de peste 200,000 suflete, în primul deceniu al veacului al XX-lea spre America. Statistica maghiară din această epocă ne arată că numărul emigrărilor a variat mult, după ani. Faptul reesă din următoarele date: în 1911 din totalul celor emigraţi, numărul Românilor maramureşeni a fost de 82,2%; în 1912 de 76,9%; în 1913 de 82,3%. Mai este de relevat că tot în acest interval de timp au mai emigrat şi în România, pentru exploatări forestiere, în proporţie de 14,2%. Pentru exemplificarea puternicei emigrări este suficient să amintim că, numai în anul 1913 au emigrat 1249 Români maramureşeni în Vechiul Regat, fapt confirmat de Analele Statistice ale României.

Emigrări periodice se continuă şi sub stăpânirea românească, dar spre deosebire de cele din timpul stăpânirii maghiare, ele au fost bine organizate, aşa încât muncitorii erau îndreptaţi spre anumite centre de exploatări forestiere sau industriale. Este vrednic de reţinut că emigrările din timpul stăpânirii româneşti corespund celor din intervalul de înainte de 1918. Ei se îndreptau, în căutarea muncii, spre Transilvania şi Vechiul Regat. Numărul celor emigraţi se cifrează pe intervalul dela 1924—1940 la un total de 68,849 suflete, după cum rezultă din datele oficiului de plasare din Sighet.

Astfel *„butinarii"*, tăetorii de lemne, prin iscusinţa şi priceperea lor, au fost mult căutaţi în exploatările forestiere, fapt confirmat şi de profesorul maghiar Ştefan Szilágyi.

Tot timpul anului se întâlneau caravane întregi de butinari luând drumul pribegiei. Ei plecau din Borşa, Dragomireşti, Leordina, Moiseiu, Repedea, Strâmtura, Vişeu etc., mergând la exploatările forestiree din Munţii Bârsei, Mţii Făgăraşului, Munţii Sebeşului, Mţii Lotrului, Retezat, Parâng, Mţii Vâlcan, Valea Jiului, Petroşeni, din Carpaţii Meridionali, precum şi în localităţile: Făgăraş, Sibiu, Deva, Sebeş-Alba, Zărneşti, Merişor şi Braşov din preajma Carpaţilor. La fel se mai îndreptau spre Munţii Apuseni, la Gilău, Huedin, Someşul Rece, Someşul Cald, Abrud etc. precum şi în Carpaţii Orientali, cu centrele Mţii Călimani, Gurghiu, Topliţa, Lunca Bradului de pe Valea Mureşului, şi în regiunile învecinate Sovata, Praid, Borsec, Bilbor şi Trei-Scaune. Unii din aceşti „butinari" treceau spre Moldova şi Muntenia, mergând până la Râmnicul Vâlcea, Curtea de Argeş, Muscel, Valea Prahovei, Râmnicul-Sărat, Buzău, Bacău, Vaslui, Oituz, Valea Uzului,

Piatra Neamţ, ajungând pentru unele lucrări sezoniere chiar până la Iaşi. Nici Banatul nu a fost strein de aceşti muncitori. Ei cutreerau ani de-a-rândul Lugojul, Reşiţa, Caransebeşul, Băile Herculane, Bârzasca, Oraviţa şi masivul Semenic, Ţărcu, Muntele-Mic şi alte regiuni. In Oltenia ajungeau până la Turnul-Severin, Novaci, Cloşani, Polovraci etc. Cele mai frecventate drumuri ale „butinarilor" erau peste pasurile Gutâi, Ţibleş, Şetref, Rotunda, Prislop, trecând apoi de-a-lungul râurilor mai mari spre regiunile muntoase.

In afară de exploatările de lemne se mai făcea şi o *deplasare sezonală în legătură cu cositul fânului,* când locuitorii maramureşeni din Borşa, Săcel şi Dragomireşti plecau la Coşna, Cârlibaba, Iacobeni, Teşna, Dorna-Cândreni şi Poiana-Stampii din Bucovina. Drumul cutreerat de ei era cel ce leagă V. Borşei cu V. Bistriţei Aurii, trecând peste pasul Prislop.

In sfârşit o altă frântură a populaţiei din satele Săcel, Dragomireşti, Cuhea, Sălişte, Bocicoel, Şieu, Rozavlea, Moiseiu, Borşa, Vişeu, Botiza, Ieud şi Slătioara, începând cu luna Iunie şi până la jumătatea lui Septemvrie cutreerau pentru lucru Câmpia Transilvaniei. Drumul frecventat era cel ce leagă prin trecătoarea Şetref, Valea Vişeului Maramureşan cu Valea Someşului-Mare din Transilvania. Un alt drum duce peste Gutâiu făcând legătură între satele din bazinul Izei cu cele din bazinul Lăpuşului şi al Băii-Mari.

Femeile din comunele amintite plecau mai puţin la prăşitul porumbului şi mai mult la seceriş. Era atât de mare această emigrare sezonală încât în anul 1937 au mers mai mult de 6000 femei la seceriş în Câmpia Transilvaniei, iar în 1938 numărul lor se ridică la 4500, în 1939 la un total de 6500 femei. Regiunile mai frecventate pentru seceriş sunt cuprinse între localităţile Bistriţa, Beclean, Dej, Gherla, Apahida, Cluj, Turda, Ghiriş, Aiud, Alba-Iulia, Blaj, Uioara, Tg. Mureş, Reghinul-Săsesc şi Teaca, înglobând întreagă Câmpia Transilvaniei.

Este interesant de amintit felul cum se exprimă istoricul maghiar Ştefan Szilágyi despre munca acestei populaţii. El spune că, dacă Românii maramureşeni au fost în trecut atât de vestiţi prin vitejia lor, la fel şi în diferitele lor munci sunt neîntrecuţi, fapt afirmat de altfel şi de alţi istorici germani şi maghiari. Pentru raţionalizarea acestor emigrări sezoniere, Statul Român, prin oficiile de plasare, a procedat în mod sistematic; astăzi când sunt sub stăpânire vremelnică maghiară, acest serviciu este complet desorganizat.

Cu toată agonisirea pe această cale a grâului, pentru satisfacerea nevoilor populaţiei se mai importa din Banat, Transilvania, Moldova şi Muntenia câte 1500 vagoane porumb şi 7—8000 vagoane grâu, anual.

De aceea profesorul Szilágyi afirma că Maramureşenii îşi acopereau necesităţile de cereale din judeţul Satu-Mare şi Ardeal, dar nicidecum din Ungaria.

Din aceste fapte rezultă că dacă Maramureşul se încadrează atât de bine din punct de vedere fizic în spaţiul transilvănean, numai puţin adevărat este că la aceleaşi concluzii ne mai duc şi emigrările. Dacă astăzi nu este cu putinţă să se facă aceste deplasări, prin trasarea provizorie şi nedreaptă a unei frontieri fictive, în schimb Maramureşenii suferă cele mai grele consecinţe. Locul făinei de grâu şi de porumb l-a luat ovăsul, mai puţin orzul şi ceea ce-i mai trist coaja de fag şi ulm măcinată cu ovăs, pentru ca măcar astfel să-şi potolească foamea. Mulţi dintre ei iau iarăşi drumul pribegiei, în căutarea existenţei.

* * *

La cele de mai sus adăugăm şi profunda asemănare etnică, culturală şi socială dintre Maramureş şi Transilvania. In privinţa *structurei etnice*, se află aceeaşi massă românească de o parte şi de alta a lanţului carpatic. Românii reprezintă, după datele statistice din 1938, un total de 57,4% faţă de 5,8% al Ungurilor din Maramureş; la fel în Transilvania 57,6% faţă de 29%, al Ungurilor, în care procent nu sunt înglobaţi Românii din Banat şi Crişana.

Nu trebue uitat să amintim aici şi Românii din Rusia Sub-Carpatică, care prin poziţia ei geografică face parte integrantă din unitatea naturală a Maramureşului. Numărul lor se cifra, după datele recensământului Republicei Cehoslovace din 1930, la un total de 14,170 suflete. Răspândirea lor este în imediata vecinătate a frontierei maramureşene, de-a-lungul Tisei, formând compacte masse româneşti. Ei sunt mai numeroşi în comunele Apşa-de-Jos, Apşa-de-Mijloc, Sat-Slatina, Biserica-Albă, Peri, Rahău, Paloş-Remetea, Frăsiniş etc.

Sub raport istorico-social, populaţia acestor provincii este caracterizată printr'o adâncă tradiţe. Maramureşenii se împart şi astăzi în două categorii bine distincte: una a ţăranului de jos, iar alta a ţăranului nobil, având în trecut toate privilegiile nobililor. Este de remarcat că această distincţie nu e de natură materială ci mai mult morală. Titlul de nobil l-au câştigat datorită faptelor vitejeşti făcute în trecut, ceea ce pot dovedi prin diferite diplome, păstrate cu mare sfinţenie din generaţie în generaţie. Populaţia care posedă titlul de nobil poate să fie astăzi chiar foarte săracă, cu toate acestea rareori se fac căsătorii cu ceilalţi consăteni ai lor, care nu posedă acest titlu, chiar dacă ar fi mai bogaţi decât ei, preferând să rămână săraci, dar în schimb nobili.

Puterea nobililor era în trecut foarte mare, aşa încât se aminteşte într'un documnnt din sec. al XV-lea că un voevod maramureşan avea în stăpânirea sa 44 sate. La fel şi alţi nobili ca fraţii Iuga, Bogdan, Danciu, Balea, Bud etc.

Păstrarea conştiinţei de oameni liberi, descinzând din vechi familii de voevozi şi cnezi, cu averi neîmpărţite, aşa numite *„stăpâniri în devălmăşie"*, *„composesorate"* se menţin şi astăzi. La adunările composesoratelor preşedintele se adresează sătenilor prin cuvintele următoare: *„Cinstiţi boieri şi domni de viţă veche"*. Ca amintire a vechei lor tradiţii voevodale de nobili, femeilor nu li se zice *„muiere"*, ca în general în Transilvania, ci *„borese"*, ceea ce echivalează cu titlul de *„boereasă"*, iar copiilor nu li se spune băiat şi fată, ci *„cocon"* şi *„cocoană"*.

Dacă Maramureşenii păstrează organizaţii sociale atât de vechi, nu mai puţin adevărat este că şi în Transilvania s'au păstrat multe organizaţii analoage. Tradiţia de oameni liberi, stăpâni pe bunul lor, este vie în Ţara Năsăudului, Ţara Făgăraşului, Ţara Haţegului şi Ţara Bârsei, pentru a nu aminti decât câteva dintre ele. De aici şi denumirea de *„munteni"* sau *„mărgineni"* în deosebire de *„ţărenii"* din Câmpia Transilvaniei. Ei îşi aveau în trecutul cel mai îndepărtat al neamului nostru organizaţiile lor străvechi, de cnezate şi voevodate. Ba chiar şi în vieaţa socială se deosebesc fundamental de regiunile periferice. Dacă tradiţia nobilitară nu este cunoscută aici, în schimb aceea de oameni liberi, *„ab antiquo"*, a fost recunoscută şi de Unguri.

Delicateţa şi armonia sufletului comun a acestor două provincii se vede în *arta populară*. Portul ţăranului maramurăşan, precum şi a celui transilvănean, lucrat în întregime în casa lui, este plin de farmec şi ales cu mult gust. Este atât de mare asemănarea între unele piese ale portului ţăranului maramureşan şi a celui ouşan sau bihorean, încât arhaismul lui ne aminteşte de pitorescul port dac, sculptat atât de sugestiv în scenele vieţii carpatice de pe Columna lui Traian. Acelaşi suman sau *„gubă"*, aceeaşi cămaşă lungă şi largă, încinsă cu curea; aceeaşi glugă şi în fine aceeaşi opincă (sandala) legată cu aţe de talpa piciorului este comună populaţiei ambelor provincii. Bărbaţii bătrâni mai poartă şi astăzi plete lungi, *„comati"*, fie că sunt din Munţii Apuseni, Maramureş, Ţara Haţegului, „regiunea pe după târg" dela Bistriţa sau depresiunea Sibiului, încât fizionomia lor ne completează şi mai mult asemănarea între strămoşii Daci şi urmaşii lor de azi. La fel femeile, au îmbrăcămintea astfel făcută încât produc admiraţia tuturor vizitatorilor străini. Câteva figuri geometrice şi uneori florate cu multă artă îmbinate, constitue substratul comun al decoraţiilor covoarelor, cămăşilor, opregielor sau zadiilor, ţărancei maramureşene, ouşane, năsăudene sau bucovinene. La acestea

mai adăugăm şi frumoasele sculpturi în lemn, pictură bisericească, unelte agricole şi pastorale, lucrate în întregime de ţăranul român, care constitue substratul comun al provinciilor menţionate.

Ceea ce e mai vechiu decât hrisoavele îngălbenite şi prăfuite este tradiţionalismul populaţiei maramureşene şi al celei transilvănene. Astfel bogăţia folklorică, atât de plastic exprimată în basme, colinde, poezii şi cântece, au aceiaşi eroi comuni. La acestea se mai adaugă şi numeroasele obiceiuri. Din multele obiceiuri străvechi ne vom mulţumi să amintim doar unul. Este tradiţia *„focului viu"*, păstrat cu sfinţenie de bihoreni, ouşani, bucovineni sau maramureşeni. Acest „foc viu", păstrat din generaţie în generaţie constă din frecarea a două lemne atât timp până se aprind. Prin acest foc sfânt va trece turma din Munţii Rodnei, Gutâiului sau Păpădiei maramureşene, când va pleca la munte, căci este oarecum sfânt *„că vine din voia lui Dumnezeu"* cum îmi spunea un ţăran din Borşa şi numai astfel va fi ferită turma de spiritele rele din timpul verii, iar pe ţăranul bihorean îl va vindeca de toate boalele dacă se va spăla cu apă încălzită la acest foc. Şi câte alte tradiţii, credinţe şi superstiţii nu sunt comune acestor două cetăţi, pe care nu le amintim socotind că depăşesc cadrul acestui articol.

În continuare vom arăta şi *legătura spirituală* dintre Maramureş şi Transilvania. Dacă între Moldova şi Maramureş au existat atât de numeroase legături, prin nobilii maramureşeni care au fost ajutaţi cu armate moldovene în contra asupritorilor maghiari şi prin multele pelerinaje făcute la mănăstirea Sf. Ioan din Suceava, iar episcopii maramureşeni erau sfinţiţi de Mitropolitul Moldovei, introducându-se la slujbe cărţile bisericeşti din Moldova, cu atât mai importante au fost şi legăturile culturale şi spirituale cu Transilvania. Sub imboldul acestor legături, un român maramureşan face întâia traducere a Evangheliei, Apostolului şi Psaltirei, dându-i o formă literară curat românească. De asemeni, corespondenţa între nobilii maramureşeni şi vecinii lor din Bistriţa, se făcea în secolul al XVI—XVII-lea în limba română. Tot în acest timp, la 1672, tânărul nobil maramureşan Nicolae de Petrova, menţionează într'un codice versuri româneşti, transcriindu-le cu caractere latine. In secolul al XVII-lea mănăstirea Peri avea o imprimerie de sub teascurile căreia au eşit două lucrări religioase, în limba română, de o importanţă deosebită pentru noi: un Molitvelnic şi o Evanghelie. Mai târziu, în jumătatea a doua a secolului al XVIII-lea, cărţile bisericeşti au fost aduse dela Blaj. Prin emigrările Maramureşene în Transilvania, această provincie a dat Ardealului o pleiadă de personalităţi de mare prestigiu, care au jucat un important rol în viaţa politică şi culturală a acestei provincii. Vom aminti aici numai o parte

şi anume pe *Atanasie Rednic de Giuleşti,* nobil maramureşan care şi-a făcut studiile la Viena şi pe care-l întâlnim între primii profesori ai Liceului românesc din Blaj, inaugurat la 1754. Mai târziu, între anii 1764—1772, ajunse episcop de Blaj. De asemeni *Metropolitul Ioan Vancea* face parte tot din pleiada distinşilor maramureşeni descălecaţi în Transilvania. La fel şi poetul redeşteptării noastre naţionale, *Andrei Mureşan,* apoi vicarul *Grigore Moisil,* unul dintre fondatorii Liceului grăniceresc din Năsăud, academicianul Ioan Mihalyi de Apşa sunt purtătorii spiritualităţii noastre, care şi-au închinat viaţa idealului românesc de pretutindenea. Mai târziu, la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul celui de al XX-lea, în fiecare an, cât timp Maramureşenii au fost sub stăpânire maghiară, numeroşi copii plecau la învăţătură la Năsăud, Beiuş, Braşov şi Sibiu. Pe teren religios există o legătură strânsă între ambele provincii, societăţile culturale îşi continuau misiunea lor de luminarea masselor româneşti, atât în Transilvania cât şi în Maramureş. Faptele etnice, antropografice şi spirituale de mai sus, la care mai adăugăm şi cele antropologice, de mare asemănare fizică între locuitorii *rasei carpatice,* ne duc la constatarea că, regiunile acestea învecinate au avut acelaşi substrat etnic comun, *„constituind temelia cea mai veche a vieţii şi poporului român".*

Concluziuni. Ca urmare a celor expuse mai sus putem afirma: Transilvania prin poziţia sa prezintă caracterul unui nucleu central în jurul căruia se înşiră salbele de depresiuni, născute ca rezultat al frământărilor lanţului Carpatic. Ele au favorizat naşterea celor mai vechi aşezări româneşti sub formă de *„Ţări".*

Dintre Ţările ce străjuesc cetatea Transilvaniei, Maramureşul este una dintre provinciile ce-a avut cele mai strânse legături cu acest bastion, înglobându-se din punct de vedere geopolitic atât de bine în pământul Ardealului. Acest raport de interdependenţă reesă nu numai din legăturile provocate de factorii fizici, dar în acelaşi timp şi de factorii istorici. Aşa se explică descălecările şi emigrările istorice, iar mai târziu stăpânirea lui Mihai Viteazul care înglobează pentru scurt timp toate regiunile româneşti sub conducerea unei singure căpetenii. Peste hotarul natural, din Carpaţi şi până la Tisa, s'a extins acelaşi hotar dacic, mai multe epoci de-a-rândul. La aceşti factori se mai adaugă şi legăturile economice şi spirituale. Începând cu secolul al XIV—XVIII-lea, cele mai numeroase emigrări ale populaţiei maramureşene se îndreptau fie spre Moldova sau spre Transilvania. Mai târziu în secolul al XIX-lea şi XX-lea populaţia maramureşană îşi completează lipsurile economice din lucrările sezoniere din Transilvania şi Vechiul Regat şi nici decum

din Ungaria. La fel şi substratul comun etnic, întreţinea o serie de legături şi mişcări de populaţie între cele două regiuni.

Cum coincidenţa aceasta istorică, economică şi etnică s'a repetat veacuri de-a-rândul, ne duc la concluzia că Transilvania şi Maramureşul fac parte integrantă din blocul Carpatic românesc. Deci Transilvania prin poziţia sa centrală constitue centrul de continuitate, de rezistenţă, de refugiu, de iradiaţie şi de gravitaţie românească, pentru fraţii noştrii de pretutindenea. Această unitate şi individualitate geografică, geopolitică, cu o vieaţă proprie manifestată în laturea politică prin mai multe secole de independenţă, care a dat naştere conştiinţei unităţii de neam cu aceeaşi limbă, obicieuri şi credinţe, mărturia legăturii permanente între Românii de pretutindenea, acest sâmbure al Statului Român, este ştirbit. O treime din teritoriul naţional a trecut până în toamna anului 1940 sub stăpânire streină. Teritoriile pierdute reprezintă 33,8% din suprafaţa iniţială a ţării. Ungurii au răpit prin Transilvania de Nord 14,3% în luna August. La 1 Ianuarie 1941 din suprafaţa iniţială a României, care era de 295.500 kmp. au mai rămas abia un teritoriu de 185.259 kmp. In ceea ce priveşte populaţia Transilvaniei 2,604.000 locuitori şi-au schimbat forţat, în August 1940, supuşenia. Dintre aceştia 1,305.000 (50,1%) sunt Români faţă de 968.000 (37,2%) unguri. Impilaţi, batjocoriţi, înjosiţi, persecutaţi, zăgăzuiţi în manifestările culturale, nimiciţi în vieaţa economică, căci tot valahul este acel care este copleşit de impozite, furaje, tot ei sunt acei care îşi sacrifică vieaţa în marea încleştare a neamurilor sub o comandă streină şi plină de ură faţă de ei.

Şi atunci, noi cei din România liberă, care urmărim zi de zi, clipă de clipă durerea înăbuşită a fraţilor noştri, nu vom înceta atât timp cât mai este un suflu de vieaţă de a lupta pentru desrobirea fraţilor noştri, pentru a ne reface vechile hotare.

Timişoara, la 30 Iunie 1944.

TIBERIU MORARIU

Bibliografie

Dragomir Silviu: Transilvania înainte şi după arbitrajul dela Viena. Sibiu, Tipografia Românească din Cluj, 1943.

Filipaşcu Alexandru: Istoria Maramureşului. Tipografia Universul, Bucureşti, 1940.

Hurmuzaki Eudoxiu: Documente privitoare la Istoria Românilor, Bucureşti, 1887—1897.

Lupaş I: Din trecutul Românilor maramureşeni. In: „Graiul Românesc", An. I. 1927. Bucureşti.

Manuilă Sabin: Evoluţia demografică a oraşelor şi minorităţile etnice din Transilvania. Tipografia Cultura Naţională, Bucureşti, 1929.

Mehedinţi S.: Ce este Transilvania? Imprimeria Naţională, Bucureşti, 1940.

Mehedinţi S. şi Vâlsan G.: România. Imprimeria Socec. Bucureşti, 1929.

Mihalyi de Apşa Ioan: Diplome maramureşene din sec. XIV şi XV. Maramureş—Sighet 1900.

Mihălescu Vintilă: Blocul Carpatic Românesc. Bul. Soc. Rom. Geogr. Tom, LX, 1941. Imprimeria Naţională, Bucureşti, 1942.

Morariu Tiberiu: Maramureşul în organismul etnic şi politic a Ţării Româneşti. In Bul. Soc. Reg. Rom. de Geografie, An. LX, 1941. Imprim. Naţională, Bucureşti, 1942.

Morariu Tiberiu: Die Maramureş. Ein Rumänisches Kerngebiet. Imprim. Naţională, Bucureşti, 1942.

Pop. M.: Românii din Cehoslovacia. In: „Graiul Românesc", An. III, 1929.

Tufescu Victor: Graniţa de Nord a României (Sub tipar).

Vâlsan G.: Transilvania în cadrul unitar al pământului şi Statului Român. In: Transilvania, Banatul, Crişana, Maramureşul 1918—1928, vol. I. Bucureşti, 1929.

ŞTEFAN EMILIAN

(1819–1899)

Intr'un alt articol am încercat să evoc figurile lui Ioan Popp şi Ştefan Micle, doi dascăli ardeleni puţin cunoscuţi, care au pus temelia învăţământului nostru ştiinţific universitar.[1]) Ei fuseseră tovarăşi în vieaţă şi în opera lor de ctitori cu Ştefan Emilian, venit deodată cu ei din Ardeal, dar care le-a supravieţuit mult amândurora. Am găsit însă că trebue să vorbesc separat despre acest al treilea ortac din echipa începutului, din anumite motive. Opera ştiinţifică-didactică a lui Emilian nu este atât de cunoscută, ca a lui Popp şi Micle; în orice caz nu ştiu să fi fost analizată de vreun specialist, ca a celorlalţi doi. In schimb ceea ce cunoaştem mai bine din vieaţa lui Emilian, îl aşează într'o lumină particulară. Se deosebia de colegii săi prin temperamentul şi talentul său artistic, care l-au determinat să-şi exteriorizeze ardoarea naţională în domenii, care rămăseseră în general străine celor doi pustnici ai muncii didactice şi organizatorii dela întâia noastră Universitate.

Principalele documente publicate asupra lui Emilian provin din timpul morţii lui, când *Evenimentul* din Iaşi reproduce discursurile funebre ale lui Xenopol şi Netter.[2]) Amintirea lui se împrospătează din nou în 1925, anul jubilar al liceului din Braşov, unde Emilian fusese profesor dela început. Anuarul publicat de directorul Iosif Blaga,[3]) apoi două note din *Gazeta Transilvaniei* de atunci,[4]) aduc noi şi inte-

---

[1]) Vezi *Transilvania*, Nr. 3, din 1944.

[2]) *Evenimentul*, Nr. 1965, din 21 Noemvrie 1899 (Vezi şi necrologul în n-rul 1963).

[3]) I. Blaga: *Anuarul Liceului ortodox român „Andrei Şaguna"* (LX şi LXI). Anuarul jubilar 1924—25. — Al 75-lea an şcolar. — Braşov, 1925.

[4]) *Figuri Ardelene dispărute* şi *Două documente interesante*. — *Gazeta Transilvaniei*, 3 Iunie, 1925.

resante informaţii, transmise probabil de fiul lui Emilian (Valeriu), pe atunci colonel la Braşov.[1])

Alte date găsim în *Viaţa şi opera pictorului Mişu Popp*,[2]) cumnatul lui Emilian şi în articolul profesorului Myller despre învăţământul matematic dela Universitatea din Iaşi.[3])

Cât priveşte activitatea artistică a lui Emilian, trimitem la o interesantă broşură din 1886[4]) şi la articolele lui *Tiberiu Brediceanu* despre „Romana".[5])

Adaug, cu un sentiment de gratitudine, că am putut obţine informaţii despre Emilian şi pe cale particulară dela d-l director pensionar C. Popp din Sibiu şi mai ales dela d-l Dr. Adrian Cristea din Bucureşti, care a binevoit să-mi trimită un important manuscris, pe care îl utilizez în acest articol al meu.

Socotesc însă, că aceste documente eterogene, cunoscute de mine, trebuesc întregite cu altele, provenite dela elevii lui Emilian ca şi dela rudele care l-au cunoscut — între altele un fiu şi o fiică în viaţă — pentru ca să putem reconstitui cât mai fidel şi mai conturat interesanta personalitate a „venerabilului dascăl", cum îl numeşte Xenopol.

Ştefan Emilian s'a născut în 8 August 1819, la Bonţida, lângă Cluj. A fost crescut însă de un unchiu al său, Vasile Toporea zis Kertész, preot în Ocna-Sibiului, apoi protopop în Sibiu, unde tânărul Emilian a urmat liceul.[6]) Pe când era elev desenase în tuş o „revistă

---

[1]) Vezi I. Blaga, *l. c.*, p. XII.

[2]) C. Comanescu: *Pictorul Mişu Popp* (In „Viaţa şi Opera pictorului Mişu Popp") de C. Comanescu, C. Popp şi V. Vătăşanu. Braşov, 1932.

[3]) A. Myller: *Schiţa desvoltării Învăţământului matematic dela Universitatea din Iaşi (Revista Ştiinţifică „V. Adamachi"*, 1935, XX, Nr. 1, p. 3—9). (După succinta biografie a lui Emilian, autorul ne comunică: *„Alte date biografice în manuscris la Seminarul Matematic Iaşi"*. Am fi recunoscători conducerii Seminarului Matematic din Iaşi, dacă aceste manuscrise, pribege acum pe la Alba-Iulia, ar fi date la tipar cu comentariile competente despre manualele lui Emilian.

[4]) *Istoriculu Renascerei jocurilor (danţurilor) noastre naţionale Romana, Romanulu şi Bătuta, precum şi a muzicei şi a teatrului românescu în Transilvania.* Descrisu de unu martoru ocularu. Iaşii 1886.

[5]) Tiberiu Brediceanu: *Romana.* — Epoca şi istoricul acestui dans. I—IV. — *Gazeta Transilvaniei*, April—Mai 1941.

[6]) Din cauza acestei adopţiuni Emilian e trecut în documente şi cu numele *Şt. Emilian-Kertész (Kertes).* — In *Date istorice privitoare la familiile nobile române* culese de I. Cav. de Puşcariu se vorbeşte de *„Kertész, dintre care protopopul gr. cath. din Sibiu şi fiul său ingineru în Iaşi"*. Se face aluzie, greşit, la Emilian.

Aşa se explică şi de ce în *Istoria şcoalelor centrale române gr. ort. din Braşov* a lui A. Bârseanu se scrie: *„Şt. Emilian — Kertész n. 1819 în Ocna Sibiului)?"* — In „Anuarul" din 1925 al lui Blaga (v. mai înainte) greşala e corectată: „... A crescut însă la Ocna Sibiului la o mătuşe a sa".

a lui Napoleon cel Mare", care a fost expusă împreună cu lucrările absolvenților liceului. Un arhiduce care se găsea pe atunci în Sibiu, fu impresionat de talentul tânărului și i-a obținut numai decât o bursă pentru pictură la Viena.[1])

In capitala Austriei Emilian lucrează și termină între 1841 și 1845 Academia Artelor frumoase, luând premiul întâi pentru arhitectură. A frecventat timp de trei ani și Politehnica.

In 1848 Emilian se găsea în Ardeal și, după *Gazeta Transilvaniei* (1925, l. c.) *„a luat parte la revoluția din 1848 luptând sub steagul lui Avram Iancu"*.

N'am mai găsit confirmarea sau vreo completare a acestei informații. Știm însă din altă parte,[2]) că pictorul Mișu Popp, fugind în Muntenia de urgia ungurească, a întâlnit la Ploești pe Emilian, care fiind *„bănuit de autoritățile din Ardeal pentru atitudinea sa românească în mișcările de acolo, fu nevoit și el să ia calea pribegiei dimpreună cu devotata sa soție, sora pictorului"*. După multe peripeții, pribegii au ajuns la București, unde fuseseră bine primiți grație cunoștințelor lui Emilian.

In toamna anului 1849 îl găsim din nou la Brașov, în plină activitate artistică, despre care vom vorbi mai târziu.

Emilian deschide „un curs benevol de desen și științele tehnice", iar în 1850 e numit profesor de matematici și desen geometric la liceul din Brașov, care se înființase atunci.

Unul din elevii săi era *Titu Maiorescu*. Acesta a plecat însă la Viena după ce terminase primul an de liceu. La despărțire el lasă profesorului său un autograf cu următoarele cuvinte: *„Să ne revedem în pace în România Unită. 27 Septemvrie 1851"*. Se împlinește în curând un veac, de când un elev de 11 ani a scris această nădejde, care încolțise, bănuim, din convorbirile ce le avusese cu impetuosul său dascăl.[3])

Emilian a fost însărcinat cu planul clădirii *„Liceului Andrei Șaguna"* de azi, *„Sionul românesc"*, cum a fost numit de marele Arhiereu însuși. Lucrările de construcție s'au făcut subt conducerea lui.

In 1858 Emilian părăsia Brașovul, fiind chemat de guvernul moldovean ca profesor de desen și geometrie descriptivă la Academia Mihăileană. El predă și la Școala Militară și Tehnică.

---

[1]) Vezi I. Blaga, *l. c.*, p. XII notă.

[2]) C. Comanescu, *l. c.*

[3]) Documentul a fost donat Academiei Române de inginerul Dimitrie Emilian, fiul profesorului (manuscris A. Cristea). El fusese expus în expoziția jubilară a liceului din Brașov la 1925 (V. *Gazeta Trans., l. c.)*.

In Iaşi se întâlneşte cu Ştefan Micle şi cu Ioan Popp, cumnatul său. La înfiinţarea Universităţii (1860) vor fi împreună fondatorii Facultăţii de Ştiinţe.[1]) Emilian este primul profesor universitar român de Geometrie descriptivă.

La inaugurarea universităţii din Iaşi, Emilian a fost însărcinat cu decorarea clădirii şi a sălii festive. Scena şedinţei de inaugurare este redată în basorelieful de pe soclul statuiei lui Kogălniceanu — după o schiţă a lui Emilian. Basorelieful înfăţişează şi pe profesorii ardeleni (manuscris A. Cristea).

El tipăreşte la Iaşi un manual academic: „Cursu practicu de perspectivă liniară" (Tip. Naţională 1886), iar elevul său E. Pangrati, rectorul de mai târziu al universităţii din Bucureşti, îi centrigrafiază Cursul de Geometrie descriptivă.

Dar activitatea didactică şi cea de autor de manuale a lui Emilian nu este atât de bine cunoscută ca în cazul lui Popp şi Micle. Ea va trebui cercetată de specialişti. Ceea ce ştim până acum în această privinţă este deosebit de onorant pentru venerabilul dascăl. Xenopol zicea la mormântul lui: *„Să ne descoperim în faţa unui Român patriot şi omului muncii"*. [3])

Activitatea profesională a arhitectului Emilian este de mâna întâi. Pe lângă Liceul Şaguna, el construeşte vechea fabrică de hârtie din Zârneşti condusă de Gh. Bariţiu, Institutul de anatomie din Iaşi, Biserica lipovenească din Iaşi (proiect aprobat de Sinodul din Moscova), biserica din comuna Bosia—Iaşi precum şi alte multe clădiri particulare. A făcut numeroase hotărnicii şi a început executarea planului oraşului Botoşani, în colaborare cu profesorul M. Ţoni şi Ing. Gh. Duca. Lucrarea a fost întreruptă din cauza unui litigiu cu primăria din Botoşani.

Tot Emilian fusese invitat în 1899 să facă proiectul catedralei din Sibiu. Deşi de 80 de ani, acceptă însărcinarea, dar nu o mai poate executa. In 17 Noemvrie a aceluiaşi an încetează din viaţă. [2])

Tinereţea şi bărbăţia lui Ştefan Emilian s'au desfăşurat într'o epocă de opresiune politică a Românilor ardeleni. Conştiinţa şi solidaritatea naţională a acestora progresa nu prin exerciţiul liber al unor drepturi firesti, ci prin presa sugrumată, prin cărţi, calendare şi prin manifestaţii sociale şi artistice, învăluite într'o atmosferă de viu naţionalism. Casinele române, seratele de muzică şi jocuri naţionale, cu un cult progresiv al costumului naţional, piesele lui Alecsandri, jucate de amatori ş. a. m. d. răscoleau în acele timpuri atât de profund şi

[1]) După organizarea de atunci: Secţia II-a Facultăţii de Filosofie.

[2]) *Evenimentul, l. c.* (după *Gazeta Transilvaniei, l. c.*).

[3]) Vezi *Gazeta Transilvaniei, l. c*, şi manuscris A. Cristea.

de constructiv vieaţa românească din Ardeal, încât astăzi aproape că nu ne vine s'o credem.

Un organism lipsit de lumina ochilor, progresează, dacă e viabil, prin intensificarea celorlalte simţuri. La fel, Românimea de dincoace de Carpaţi, siluită pe tărâm politic, îşi arată viabilitatea şi încearcă să se ridice punând un sens superior şi entusiasm clocotitor în manifestaţii, care apar mai puţin importante în vremuri de libertate. Ele trădau atunci o năvalnică şi unanimă dorinţă de vieaţă naţională liberă şi erau patronate, conduse sau chiar executate de cei mai de seamă intelectuali ai vremii.

Ştefan Emilian a avut un rol important, aşi putea zice istoric, în deslănţuirea şi orientarea unor astfel de manifestaţii. Talentul şi vioiciunea caracterului său îi îngăduiau să fie creator şi executant în acelaşi timp. [1])

Incă în 1849 începe, la iniţiativa şi colaborarea lui Iacob Murăşan, să compună muzica şi figurile dansului „Romana", care a avut o carieră triumfală în societatea cultă din Ardealul veacului trecut. [2]) Ea s'a jucat pentru prima dată la Braşov, în carnavalul anului 1850.

El compune mai târziu alte două „Romane", foarte elogiate de Iacob Murăşan junior.

La sfârşitul anului 1850, Emilian chemă la Braşov doi căluşeri vestiţi din Luna Arieşului (Ion Căluşeru şi Simion Ţicudean), care joacă în faţa publicului şi dela care au învăţat căluşerul tineri de seamă din Braşov: *Ştefan Emilian, Ioan Popp, Dimitrie Teclu, E. Verza, D. Iuga,* etc.

Din figurile căluşerilor, Emilian a ales 12, care i-s'au părut cele mai frumoase şi compune astfel dansul, pe care îl numeşte *„Romanul"*. Emilian şi tovarăşii săi joacă Romanul, la propunerea lui Teclu la proxima nuntă braşoveană în sala Redutei, trezind un entusiasm delirant. Jocul se răspândeşte repede în tot Ardealul.

Emilian compune şi popularizează *Bătuta.* Tot el propagă şi realizează planul teatrului de diletanţi şi compune muzica pentru următoarele vodeviluri: *Muza dela Burdujeni, Piatra din casă, Doi ţărani*

---

1) Nepotul său, d-l *C. Popp,* din Sibiu ne informează, că Emilian cânta foarte bine la pian, vioară, mandolină, armonică şi flaut. In timpul studiilor sale, la Viena, frecventa casa marelui comerciant *Dumba* unde se făcea muzică aleasă.

2) Din broşura citată *(Istoriculu Renaşterei Jocurilor . . . .)* şi din articolele lui *T. Brediceanu* (vezi mai înainte) colaborarea lui Emilian la compunerea Romanei reese neîndoios. D-l *C. Popp* din Sibiu, nepot al lui Emilian, îşi aminteşte de cuvintele unchiului său, prin care susţinea că este autorul principal al Romanei.

şi cinci cârlani, Carantina, etc. Din muzica acestor vodeviluri compune „Cuadrilul Diletanţiloru", iar mai târziu „Cuadrilul Reuniunei femeiloru române". A colectat şi pus pe note melodii poporale din Munţii Apuseni, de pe Crişuri, din Bihor.

In curs de doi ani *„câţiva tineri şi profesori braşoveni"* au dat vreo 20 de reprezentaţii, regisate şi jucate cu totul select.[1])

In 1853 au jucat la Braşov „Iorgu dela Sadagura". Un afiş al reprezentaţiei se păstrează la Teatrul Naţional din Bucureşti, donat de fiul lui Emilian (Ing. D. Emilian; manuscris A. Cristea).[2])

Piesele au început apoi să se joace şi în celelalte oraşe ardelene. Ba în urma mişcării animate de Emilian s'au înfiinţat societăţi şi reuniuni de cântări, care dădeau concerte şi reprezentaţii teatrale în folosul şcolilor, al bisericilor, pentru ajutorarea şcolarilor, pentru fonduri de pensiuni.

La 1858, când Emilian pleacă la Iaşi, freamătul pentru asemenea manifestări artistice naţionale se generalizează în întreg Ardealul.

Emilian venea mereu în Ardealul tinereţii sale interesându-se de soarta acestor manifestări şi entuziasmând tineretul pentru ele.

Mai ştim că la Iaşi, Emilian ţinea o casă ospitalieră în special pentru artişti şi literaţi. *„În casa lui au găsit prietenie şi sprijin material şi moral în vremuri grele literaţi ca Ion Creangă, poeţi ca Mihail Eminescu, N. Beldiceanu, Miron Pompiliu, apoi baritonul Popovici-Bayreuth* ş. a., precum şi numeroşi studenţi ardeleni".[3])

Omul talentat şi plin de avânt care a fost Ştefan Emilian, reprezenta deci printre colegii lui o direcţie de muncă proprie, alături de activitatea universitară şi ştiinţifică-literară comună. El lărgea în acest fel câmpul spiritual al dascălilor ardeleni din Iaşii veacului trecut, înmulţind posibilităţile lor de acţiune. Am fi chiar în drept să ne punem întrebarea: în ce măsură a isbutit personalitatea dinamică a lui Ştefan Emilian, să se afirme în cenaclul lor şi să le influenţeze acţiunea culturală?

Un răspuns mulţumitor s'ar putea da numai în cadrul unui studiu istoric, care să încerce reconstituirea vieţii spirituale care alcătuia esenţa cenaclului de Ardeleni din capitala Moldovei. Nu este greu să ne în-

[1]) *„Pe timpul băilor, veneau dela Vâlcele oaspeţi veniţi de pe la Bucureşti, care oaspeţi şi-au dat verdictul în favorul micei trupe, zicând: că mai bine joacă diletanţii aceştia, decât diletanţii din Bucureşti"*, citim la p. 13 în broşura citată despre *Istoricul Renaşterii Jocurilor,* etc.

[2]) In 1925 afişul fusese expus la expoziţia jubilară a liceului din Braşov.

[3]) Citat combinat din *Gazeta Transilvaniei* (3 Iunie 1925) şi din manuscrisul A. Cristea.

chipuim, că acești oameni, plecați cu toții din același ținut cu un accentuat particularism, înrudiți prin tradiție și educație comună, conștienți de aceeași înaltă misiune, alcătuiau un cerc intim în care se depănau amintiri, se aprindeau discuții, se vânturau planuri și sugestii, se luau hotărîri.

Studiul acestei comuniuni active merită truda cercetărilor, nu atât pentru a măguli o curată mândrie a unei provincii, cât mai ales pentru a cunoaște și a retrăi un eroic proces de altoire și osmoză spirituală între Ardeal și Moldova petrecut la nașterea și întâia desvoltare a învățământului nostru universitar.

EMIL POP

DIN RĂSUNETUL PROCESULUI MEMORANDIST IN MASELE POPULARE

Timp de o jumătate de veac s'a scris mult asupra acestui important moment din trecutul Românilor transilvani. Aproape totdeauna s'au repetat însă aceleaşi lucruri, uneori sub altă formă sau dându-li-se o nouă interpretare. S'a înfăţişat până acum procesul Memorandului numai încât îi privea pe membrii comitetului naţional, traşi înaintea curţii cu juraţi din Cluj, cu toate că se repeta mereu că aceştia n'au fost decât mandatarii poporului, că ei n'au acţionat decât la îndemnul şi pentru binele acestuia. S'a ignorat aproape cu totul răsunetul pe care l-a stârnit procesul în sufletul poporului român din Transilvania care, întradevăr cu această ocaziune, a dovedit odată mai mult că între el şi conducătorii săi exista o legătură indestructibilă, că acei conducători şi-au identificat deplin sbuciumările cu ale poporului din mijlocul căruia s'au ridicat. Ignorarea elementului popular cu ocaziunea înfăţişerii procesului memorandist s'a datorit lipsei de documentare asupra acestuia în operile din care istoriografii şi-au cules informaţiunile la studierea acestui proces. Istoricii de până acum nu s'au dus la un izvor foarte preţios şi nebănuit de bogat, nu numai pentru momentul respectiv, dar pentru întreg veacul al XIX-lea din trecutul transilvan, la ziarele contemporane, fără consultarea cărora o istorie completă a poporului român din Transilvania — şi chiar de dincolo de Munţi — în veacul trecut nu se poate scrie.

Cercetând ziarele româneşti contemporane procesului memorandist, câte se găsesc la Sibiu — cele ungureşti lipsesc cu totul — am reuşit să culeg ştiri foarte preţioase privitoare la răsunetul ce l-a stârnit procesul celor 25 de reprezentanţi ai Românilor în masele poporului dela sate. Ştirile acestea merită să fie cunoscute de un cât mai mare număr de Români, deoarece felul cum a înţeles să-şi manifeste adeziunea şi

să participe poporul dela sate din toate colţurile Transilvaniei la procesul conducătorilor lui, constitue unul din cele mai impresionante şi totodată unul din cele mai importante capitole din sbuciumatul nostru trecut, dovedind atât prietenilor, cât mai ales duşmanilor, că într'o asemenea stare de spirit nu numai că încercările lor de desnaţionalizare erau sortite să rămână fără niciun rezultat, dar că ceasul izbânzii poporului român se apropia cu paşi repezi.[1])

Lupta ţăranilor români din Transilvania pe teren politic începuse veacuri înainte, ea se intensifică însă după anul epocal 1848 când şi-au dat seama că prin numărul şi importanţa lor nu mai puteau fi consideraţi o cantitate neglijabilă în afacerile publice ale ţării şi că, vrând-nevrând, oficialitatea va trebui să ţină seamă de ei. Cu ocaziunea condamnării lui Aurel C. Popovici, autorul principal al *Replicei*, adrese de aderenţă îi sosesc din mai multe sate, iscălite de mai multe zeci de ţărani români. Simion Bratu din Tilişca scria cu această ocaziune lui Aurel C. Popovici următoarele: „Şi voi martirii românismului nu vă temeţi de temniţele ungureşti, de unde are să vină libertatea poporului român, că toată românimea din Europa vă admiră curajul ce aveţi; nu desperaţi, că şi noi câteva milioane de Români vă urmăm".[2]) Astfel de adrese trimit Românii din Igriş, iscălită de 44 persoane, cei din Turda iscălită de 17 persoane.[3]) Unii dintre ţărani manifestau o atitudine de-a-dreptul ameninţătoare, revoluţionară, la adresa oficialităţii care asuprea poporul şi-i condamna conducătorii. De aceea chiar şi unii dintre ei au fost traşi în faţa judecăţii, cum a fost acelaşi Simion Bratu din Tilişca[4]) care cu această ocaziune avea îndrăzneala să afirme următoarele: „Să nu cugete nimeni că numai câţiva inteligenţi sunt nemulţumiţi cu stăpânirea actuală, ci întreg poporul român este nemulţumit, că eu sunt din popor şi eu văd mai bine decât domnii de sus cât e de nemulţumit poporul. Mai ales de când cu demonstraţiunile dela Turda, Arad şi Oradea Mare, aşa a intrat în poporul român un simţ naţional încât nu va fi putere în lume care să-l desfacă de programul partidului naţional..." Intrebat ce l-a îndemnat să adere la procesul intentat lui A. C. Popovici, Simion Bratu răspunde: „Pentrucă

[1]) Cf. Şt. Pascu, *Istoria Transilvaniei*. Blaj, 1944, p. 254.

[2]) *Foaia Poporului*, 1894, II, Nr. 12 din 3/15 Aprilie.

[3]) *Ibidem*, Nr. 14 din 7/29 Aprilie şi *Tribuna*, 1894, XI, Nr. 73 din 12/24 Aprilie.

[4]) S. Bratu a fost condamnat la 20 zile, I. Munteanu şi Aurel Lazăr la câte 6 săptămâni, I. Băbuţiu la 30 de zile, Gh. Lupu la 14 zile, Nichita Suia şi M. Bungărzean la 2 luni, I. Baciu, C. Pop, A. Anca, E. Mureşan, Tr. Deac, T. Moldovan, I. Timaru, I. Bârseanu şi I. Mureşanu au fost condamnaţi cu această ocaziune la câte 3 luni. Cf. V. Gionea, *Procesele politice de presă ale Românilor din Transilvania*. Braşov, 1944, p. 22.

văzându-se (condamnaţii) îmbărbătaţi şi de oameni din popor, suferă mai cu tărie... Eu sunt Român şi vreau să mor Român şi îmi iubesc patria, naţiunea şi limba cu care m'am născut. Pentrucă tot omul care nu-şi iubeşte naţiunea şi limba lui, acela e un renegat şi un mizerabil şi acela nu va fi fericit nici în acest veac, nici în cel viitor, iar cine îşi iubeşte naţiunea şi limba până în sfârşit, acela va fi fericit".[1])

Mintea luminată, curajul şi iubirea de neam şi de limbă a lui S. Bratu se găsea la mulţi dintre ţăranii români din Transilvania dela sfârşitul veacului trecut şi aceştia făceau dovada deplină ori de câte ori li se prezenta ocaziunea. Nu există adunare în acea vreme, cu orice scop s'ar fi convocat: să discute proiectul de lege privitor la căsătoria civilă, chestiuni de ordin bisericesc, şcolar sau economic, la care să nu se adune popor numeros şi să nu discute probleme de ordin naţional. Astfel la o adunare convocată la Alba-Iulia pentru ziua de 5 Aprilie 1894, cu scopul de a discuta probleme de ordin bisericesc, se adună peste 3000 de ţărani din împrejurimi, cu toate că adunarea fusese oprită în ultimul moment.[2]) Câţi s'ar fi adunat dacă ea s'ar fi ţinut îşi poate închipui oricine. Proiectându-se ridicarea unui monument lui Avram Iancu, ţăranii sunt cei mai zeloşi în a-şi da obolul şi a face propagandă în acest scop, prin viu graiu sau prin liste de subscripţiuni. Aşa într'un asemenea apel, Nicolae Lăzărescu, econom în Şiria Aradului spunea celorlalţi ţărani între altele: „Fraţilor ţărani! Precum eroul nostru a ştiut să jertfească totul pentru naţiune, aşa şi noi trebue să jertfim o parte din prisosul nostru pentru el, pentru podobirea mormântului lui".[3])

Toate aceste mişcări şi răbufniri izolate nu erau decât preludiul aceleia ce peste o lună şi ceva va cuprinde întreagă ţara transilvană dela un capăt la altul şi care va răscoli masele populare până în cele mai ascunse unghiuri ale ţării, luând proporţii ameninţătoare pentru şubreda alcătuire dualistă. Şi a fost atât de spontană această mişcare tumultoasă a maselor, încât cuvintele prefectului de pe Târnave din 1848, Vasile Moldovan că „însuşi Creatorul lucrează în inimile naţiunilor la epoci mari,[4]) referindu-se la entusiasmul poporului român ma-

---

[1]) *Tribuna* Nr. 64 din 24 Martie—5 Aprilie şi *Foaia Poporului*, Nr. 12 din 3/15 Aprilie.

[2]) Cf. *Tribuna*, Nr. 73 din 12—24 Aprilie. Apelul prin care era chemat poporul la adunarea din Alba-Iulia, iscălit de Matei Nicola ca preşedinte şi de prot. Nicolae Ivan ca secretar, este publicat, împreună cu un apel al *Foii*, pe întreagă pagina primă. Cf. *Foaia Poporului* Nr. 10 din 1 Aprilie—20 Martie.

[3]) *Foaia Poporului*, Nr. 12 din 3/15 Aprilie.

[4]) V. Moldovan, *Memorii din anii 1848—49*. Braşov, 1895, p. 21.

nifestat în anii 1848—49, se pot aplica cu deplină justificare şi pentru primăvara anului 1894. In toate satele şi oraşele transilvane ţăranii se pregăteau să dea răspunsul cuvenit oficialităţii şoviniste. Adunări şi adrese de protestare de un caracter aproape revoluţionar au loc peste tot. Pretutindeni unde se simţea vreo mişcare, vreo adunare, reprezentanţii ţăranilor nu lipseau, ţinând să-şi spună răspicat cuvântul pentru a fi auzit de aceia care voiau cu tot dinadinsul să separe cauza conducătorilor de aceea a poporului. Este cum nu se poate mai frumoasă şi mai semnificativă — dovedindu-se încăodată că ţăranul român din Transilvania pe lângă sentimentele sale de curat patriotism era dăruit cu o minte şi cu o judecată ce ar face cinste celui mai civilizat popor din lume — scrisoarea pe care o trimite *Foii Poporului* în preajma sărbătorilor Sf. Paşti, Ioan Doda, plugar de pe valea Mureşului — probabil valea Mureşului bănăţean căci aici este frecvent numele de Doda — în care spune: „Trăim în adevăr nu numai în săptămâna Patimilor marelui luptător pentru dreptate, Fiul lui Dumnezeu, ci totodată şi în veacul patimilor neînfricatului luptător pentru dreptate neam românesc din Ţara ungurească.

„Dat era în judecată, în săptămâna aceasta, Cel mai mare binevoitor al lumii, al omenirii, Fiul lui Dumnezeu, dată e în judecată în săptămâna aceasta cel mai mare binevoitor al acestei patrii, al acestei ţări, Poporul Român întreg.

„Osândit a fost de pătimaşii şi nedrepţii judecători jidovi şi răstignit Fiul lui Dumnezeu în ziua de Vineri, în Vinerea Mare, osândit va fi şi neamul nostru român zece zile mai târziu, de judecătorii unguri, binevoitori lui întocmai precum Jidovii lui Christos.

„Dragii mei fraţi, cărturari şi săteni!

„In zilele acestor sfinte sărbători, prin veselia voastră şi prin clipele voastre de fericire, nu uitaţi a vă aduce aminte şi de marii voştri bărbaţi naţionali, care peste o săptămână vor avea să stee în faţa juzilor maghiari, siguri de o aspră judecată, siguri de o aspră osândă, siguri că îşi vor pierde libertatea şi siguri că îşi vor pierde averile multe-puţine câte le au, întorcându-se dela Cluj acasă săraci.

„In veselia şi în fericirea voastră gândiţi-vă şi la ei, ca să-i ajutăm întru purtarea grelelor cheltuieli şi să-i mângâiem în sufletul lor...

„Porniţi, ajutaţi, ca să arătăm duşmanilor că şi noi mult putem, dacă voim şi ne punem la lucru..." [1])

Cât de puţin psihologi şi cât de rău cunoscători ai realităţilor erau stăpânitorii de atunci şi cât de mult şi-au greşit aceştia calculele,

[1]) *Foaia Poporului*, Nr. 14 din 17/29 Aprilie.

se invederează dintr'un articol apărut la începutul lunii Mai în ziarul clujan *Ellenzék*. „Niciodată — se spunea în acest ziar — nu s'a dat prilej mai bun decât prin procesul Memorandului de a se arăta cât de mult se umflă, cât de mult vorbesc numai în numele lor şi a câtorva sute de sprijinitori aceşti domni, care vorbesc în numele poporului român". Cea mai bună desminţire şi cel mai aspru răspuns l-au avut Ungurii din partea aceluiaşi popor român, din partea ţărănimii române care cu acest prilej s'a dovedit mai identificată ca oricând cu acţiunea conducătorilor săi.

Aşa, înainte să fi părăsit membrii comitetului naţional Sibiul, pentru a lua drumul Clujului, Golgota românească, cum îl numea poporul român — numele este adoptat şi de un ziar ce a apărut cu această ocaziune la Bucureşti, *Golgota* — se ţinu la Sibiu o adunare, urmată de un banchet, la care participă numeros public, compus din intelectuali, meseriaşi şi ţărani. Ca de obiceiu, se ţinură cuvântări de mărire şi de îmbărbătare a celor care peste puţin trebuiau să stea pe banca acuzaţilor la Cluj. Între acestea a fost şi a d-şoarei Agneta Cristea — astăzi văd. Măcelariu — care predă preşedintelui, Dr. Ioan Raţiu o frumoasă cunună din frunze de stejar, cu petale în culorile naţionale şi cu inscripţiunea: *Totul pentru naţiune.* In mijlocul acelei mari însufleţiri se ridică ţăranul din Poiana Sibiului, Ilie Oprean, şi într'o scurtă dar simţită cuvântare, expune suferinţele poporului român din Transilvania, încheind astfel: „Astăzi d-l Raţiu cu partidul naţional nu zice numai „Deşteaptă-te Române" — referindu-se la anul 1848 — ci deşteptaţi-vă toate popoarele subjugate din Austria".[1])

A doua zi membrii partidului câţi se găseau la Sibiu au luat drumul Clujului. Calea parcursă de ei dela Sibiu la Cluj, a fost o adevărată cale triumfală. La Sibiu poporul din împrejurimi se adunase în număr de mai multe mii, în frunte cu preoţii şi cu învăţătorii satelor, manifestând entusiast pentru cei ce plecau, iar femeile cu braţele încărcate cu flori le aşterneau calea. La plecarea trenului, un freamăt prevestitor a umplut gara, iar *Răsunetul* lui Andrei Mureşianu cu strofa:

„Murim mai bine în luptă cu glorie deplină,
Decât să fim sclavi iarăşi în vechiul nost pământ..."

răsuna din toate piepturile. La Ocna Sibiului, deşi ploaia curgea şiroaie, bărbaţi, femei şi copii cu satele întregi au ieşit în calea trenului cu buchete de flori şi cununi. Zărind pe membrii comitetului naţional au izbucnit în strigăte frenetice, iar femeile cu lacrimi în ochi aruncau

[1]) *Tribuna*, Nr. 82 din 23 Aprilie—5 Mai.

flori în compartimele lor. La Loamneş însufleţirea a fost şi mai mare. Aici preotul în fruntea satului a ieşit întru întâmpinarea trenului, în timp ce clopotele din turnul bisericii sunau a sărbătoare. „E indescriptibilă mişcarea ce am văzut aici — scria corespondentul *Tribunii.* Când trenul s'a oprit, aclamări orcanice au întâmpinat pe membrii comitetului ieşiţi la fereastră, iar cupeul în care se găsea d-l Dr. Raţiu a fost inundat de flori". Un învăţător a pronunţat cuvintele: „Memorandul este jalba poporului român, procesul ce vi se face este procesul naţiunii". Când s'a pus în mişcare trenul s'au văzut sute de ochi lăcrimând şi sute de ţărani cu capetele aplecate făcând emoţionaţi semnul sfintei cruci.[1]) La Şeica Mare şi la Calvasăr alte mii de ţărani au întâmpinat trenul. Deşi jandarmii i-au ieşit înainte, poporul n'a putut fi împiedecat a-şi manifesta adeziunea faţă de acuzaţi prin aclamări şi sute de buchete de flori. Acelaşi lucru s'a întâmplat în haltele următoare dela Agârbiciu şi Frâua (Axente Sever). Din Ocna şi până la Copşa, peste tot la plecarea trenului miile de ţărani au cântat *Răsunetul.*

Cea mai impresionantă manifestaţiune a fost la Copşa. Aici nu numai românimea din localitate, ci şi din împrejurimi s'a adunat în număr de vreo 10.000, în frunte cu 40—50 de preoţi. Nefiindu-le permis să intre în gară, s'au înşirat de-a-lungul şoselei şi au trimis o deputaţiune ca să roage pe membrii comitetului naţional să coboare la dânşii. Sosind în mijlocul lor, o adevărată furtună de strigăte „să trăiască" şi o adevărată ploaie de flori i-au întâmpinat pe aceştia. Ţăranii bătrâni cu lacrămi în ochi se îmbulzeau să sărute mâna preşedintelui partidului. Reîntorşi în gară, membrii partidului naţional au trebuit să se reîntoarcă din nou în mijlocul mulţimii, deoarece noi cete de ţărani sosiră şi voiau să-i vadă. „Cu florile aduse aici şi până aici de popor, fără nicio exagerare s'ar putea umplea un vagon" — scria corespondentul *Tribunei.*[2]) Dela o vreme iureşul mulţimii a disconsiderat porunca jandarmilor şi a intrat ca un puvoiu în curtea dinaintea restaurantului gării şi a încins acolo hore vesele şi jocuri căluşereşti.

Din Copşa a fost expediată următoarea telegramă lui Eugen Brote, expatriat în „Ţară". „Zece mii de Români, ieşiţi întru întâmpinarea acuzaţilor plecaţi la Cluj, salută pe membrii expatriaţi ai comitetului central şi vă asigură că şi din depărtare ai noştri sunteţi şi ai voştri suntem".[3]) La plecarea trenului din Copşa, strigăte frenetice de „să

[1]) *Tribuna,* Nr. 82 din 24 Aprilie—5 Mai.
[2]) *Tribuna,* Nr. 82 din 24 Aprilie—5 Mai.
[3]) *Ibidem.*

trăiască" ieşeau din toate piepturile şi cu o mare însufleţire s'a intonat *Răsunetul,* repeţind de zeci de ori versurile:

Murim mai bine 'n luptă cu glorie deplină
Decât să fim sclavi iarăşi în vechiul nost pământ.

Ca şi dela Sibiu la Copşa, aşa şi dela Copşa la Cluj, acuzaţii au fost primiţi în toate gările de entuziaste manifestaţiuni populare. Dela Copşa până la Blaj mulţimea era înşirată cordon de-a-lungul liniei ferate. In toate gările trenul era întâmpinat de mulţimea poporului român în haine de sărbătoare cu flori şi cununi. La Micăsasa, Hususău şi Mănărade, acuzaţii au fost primiţi cu aclamaţiuni entuziaste. La Blaj aclamaţiunile au atins punctul culminant. Gara orăşelului nu mai cuprindea mulţimea adunată din împrejurimi, care la apariţiunea trenului, din mii de piepturi, aclamând pe acuzaţi, a asaltat vagoanele. Câţi au putut s'au urcat în tren ca să însoţească pe acuzaţi până la Teiuş.[1])

La Crăciunel şi la Bucerdea aceeaşi însufleţire. La Cisteiu mai multe sute de ţărani au întâmpinat trenul cu flori. Acelaşi lucru s'a întâmplat şi la Mihalţ. La Teiuş s'au repetat scenele dela Copşa şi Blaj, poporul care se ridica la peste 2000 de persoane, cerând acuzaţilor să coboare în mijlocul lui. Insufleţirea poporului, când Dr-ul Raţiu a ajuns în mijlocul mulţimii nu se poate descrie. Maghiarii au rămas încremeniţi în faţa acestei manifestaţiuni. Nu departe de gara Teiuş, pe un câmp deschis altă mulţime de peste 2000 de persoane aştepta trecerea trenului. Femeile îngenunchiate îşi făceau cruce, însoţind pe cei care plecau de rugi fierbinţi, în timp ce bărbaţi strigau între lacrimi: „să ajute Dumnezeu dreptăţii". Mişcătoare a fost manifestaţiunea poporului român la Aiud, unde autorităţile împiedecând intrarea poporului român în gară, acesta în număr de vreo 1000 de persoane, îşi manifesta din câmp întreagă adeziunea lui sufletească, în timp ce jandarmii se dedau la barbarii faţă de popor. Dela Uioara la Cucerdea (Războieni) trenul a trecut prin mijlocul mulţimii entuziasmate. La Ghiriş poporul era înghesuit înafara gării, nepermiţându-i-se intrarea în gară.

---

[1]) I. Agârbiceanu, martor ocular în *Licean odinioară,* descrie astfel manifestaţiunea dela Blaj: „Cetele nesfârşite ale ţăranilor de pe sate în port de sărbătoare umpleau toate coastele, de o parte şi de alta a văii Târnavei Mari, de-a-lungul liniei ferate. In apropiere de linie, pe şes, nu-i lăsară jandarmii să pătrundă. In Blaj însă elevii răsbiră alergând dintr'un loc în altul alungaţi de jandarmi, până la linie şi aclamară cu însufleţire pe memorandişti...

Din manifestaţia dela procesul Memorandului rămaseră inscripţii cu var până în anii de mai târziu, pe gardurile de lângă linia ferată: „Trăiască Dr. Ion Raţiu", „Trăiască Dr. Vasile Lucaciu", „Trăiască Memorandiştii".

La Cara, la Apahida şi la Someşeni, la apropierea trenului poporul entuziast cânta *Deşteaptă-te Române.*[1]).

Corespondentul Tribunei, sintetizează descrierea călătoriei acuzaţilor dela Sibiu la Cluj astfel: „După o călătorie triumfală, întâmpinaţi în tot parcursul, la toate gările şi haltele de mulţimea poporului român, adunat cu mic cu mare, bătrâni, bărbaţi, juni, tineri, fete, fetiţe, cu toţii în vestmânt de sărbătoare, aclamaţi pretutindeni de mii de glasuri, încărcaţi de flori, de buchete şi de coroane, oferite în toate staţiunile de deputaţiunile fetelor române, în auzul aproape neîntrerupt al imnului „Deşteaptă-te Române", membrii comitetului naţional, porniţi din Sibiu în frunte cu venerabilul preşedinte d-l Dr. Ioan Raţiu, au intrat în gara Cluj, la orele 6 p. m." [2])

De manifestaţiuni entuziaste au fost însoţiţi la plecarea din Bistriţa spre Cluj şi acuzaţii Gherasim Domide şi Gavril Tripon, cu care ocaziune s'au adunat mai multe mii de ţărani din judeţ, cu o mulţime de cununi şi buchete.[3]) La plecarea sa spre Cluj, Gheorghe Pop de Băseşti, în toate comunele pe unde a trecut a fost obiectul unor manifestaţiuni însufleţite, fiind întâmpinat de popor cu preoţii în frunte, femeile având braţele pline de flori.[4]) Aceeaşi manifestaţiune plină de însufleţire i s'a făcut lui Mihail Veliciu la plecarea sa din Chişineu-Criş.

La sosirea trenului ce aducea pe membrii comitetului, peronul gării din Cluj era înţesat de lume, alături de intelectualii români din oraş, fiind de faţă mare mulţime de popor din satele învecinate. La oprirea trenului, un frenetic „să trăiască" a izbucnit din toate pieptu-rile. La apariţia acuzaţilor, mulţimea însufleţită a intonat din *Răsunet,* strofa: *Preoţi cu crucea 'n frunte,* în timp ce un buchet uriaş de flori naturale i-a fost oferit preşedintelui I. Raţiu. Intre aclamaţiunile neîntrerupte, membrii comitetului şi mulţimea ce li s'a ataşat aproape la toate gările, au pornit într'un lung convoiu spre oraş.

Clujul ia îndată un aspect cu totul nou, îşi schimbă dintr'odată faţa. Mulţimea poporului curgea din toate părţile spre Golgota românismului, iar prin cele patru intrări ale oraşului mulţimea se revărsa necontenit. Spre Cluj mergea acum românimea: intelectuali, ţărani din toate părţile. Dela Braşov sosesc 26 de vagoane pline cu Români, n'a fost comună din judeţ de unde să nu plece delegaţi, iar entuziasmul la gară cu această ocaziune era de nedescris — pentru înlesnirea călă-

[1]) *Tribuna,* Nr. 83 din 24 Aprilie—6 Mai.
[2]) *Tribuna,* Nr. 84 din 26 Aprilie — 8 Mai.
[3]) *Tribuna,* Nr. 83 din 24 Aprilie — 6 Mai.
[4]) *Tribuna,* Nr. 82 din 23 Aprilie — 5 Mai.

toriei cărora se colectase suma de peste 1000 de fiorini; [1]) la Sibiu li s'au adăugat alţi peste 1000 de Români; la Teiuş alţi 5000 de Români au venit să sporească numărul celorlalţi. Trenul dela Arad a adus peste două mii de ţărani fruntaşi, preoţi şi învăţători mai ales din părţile Timişoarei şi a Oraviţei. [2]) A sosit popor chiar şi din apropierea Tisei. Numai din Hunedoara, mai multe sate s'au prezentat în corpore în frunte cu vrednicul preot Suciu, numărul ţăranilor fiind mai mare de 2000. Mulţi au plecat pe jos, mai ales dintre Moţi, care şi-au încărcat merindea pe 200 de cai. [3]) In ziua de 8 Mai sosesc alţi 4—5000 de Români din Sibiu, Sălişte, Sighişoara, Arad, Chişineu, Bistriţa, Abrud, Câmpeni etc. [4])

Astfel putea raporta corespondentul *Gazetei Transilvaniei* la 8 Mai că „de ieri Clujul şi-a schimbat faţa. Cu toate trenurile şi pe toate intrările Clujului veneau Românii din toate părţile ţării, cete, cete. Aproape toate satele din Transilvania sunt reprezentate astăzi la Cluj, Banatul-Timişana, Crişana, Maramureşul, Sălajul, Valea Bistriţei, Munţii Apuseni, cu un cuvânt toate colţurile locuite de Români şi-au trimis reprezentanţii săi la Cluj".

In ziua de 8 Mai se aflau în Cluj peste 30.000 de Români — ziarul maghiar Ellenzék dă cifra de 40.000. [5]) — Desdedimineaţă se vedeau pe străzile oraşului zeci de mii de ţărani români care dela hotelul „Hungaria", unde erau găzduiţi acuzaţii, până la Redută, unde se desbătea procesul, formau o mare de oameni de amândouă părţile străzii, manifestând pentru acuzaţi. Ca vuietul unei furtuni se înălţau spre cer strigătele de „vivat" şi „să trăiască" ieşite din pieptul a peste 30.000 de oameni. Cei mai bătrâni spuneau că o manifestaţiune atât de grandioasă nu s'a văzut decât pe „Câmpul Libertăţii" la 1848. [6]) După desbaterile din ziua aceea, poporul şi conducătorii săi s'au adunat în grădina Bánffy (Parcul oraşului) unde cu o însufleţire ce întrece imaginaţia omenească — spune corespondentul *Tribunei* — ca dintr'un piept

---

[1]) *Gazeta Transilvaniei* din 1894, Nr. 91 din 26 Aprilie — 8 Mai. In raportul pref. de Braşov se dă suma de 2000 de florini. Cf. Zenovie Pâclişanu, *Guvernele ungureşti şi mişcarea memorandistă a Românilor din Ardeal* în *Rev. Fundaţiilor Regale*, I. 1934, part. 2, p. 96.

[2]) *Dreptatea* din 1894, An. I, Nr. 91 din 25 Aprilie — 7 Mai şi Nr. 93 din 26 Apr. — 8 Mai.

[3]) *Tribuna*, Nr. 84 din 26 Aprilie—8 Mai.

[4]) *Ibidem*, Nr. 89 din 1—13 Mai şi *Gazeta Transilvaniei* Nr. 91 din 26 Aprilie — 8 Mai.

[5]) R. Patiţia în *Amintirile lui, Transilvania*, 1944, Nr. 4—5, p. 288, dă cifra de 25.000.

[6]) *Gazeta Transilvaniei*, Nr. 94 din 29 Aprilie — 11 Mai.

au dat expresiune conştiinţei lor naţionale, dorinţei de libertate, de cultură şi de civilizaţiune, dovedind în mod unanim că-şi cunosc conducătorii şi că sunt una cu ei şi în bine şi în rău. „Să fi fost cineva de piatră, era cu neputinţă să nu-l treacă fiori de emoţiune la vederea entuziasmului de care era însufleţit poporul adunat",[1]) spune acelaşi corespondent. Aceşti ţărani adunaţi în grădina Bánffy, au lansat un apel *„Către poporul român"* şi l-au distribuit celor prezenţi. In acest manifest, printre altele se spunea: „De aceea, în aceste zile grele, noi, poporul român, care suntem adunaţi în Cluj la această pertractare şi cei ce împiedecaţi fiind n'au putut lua parte la ea, cu toţii, într'un singur simţământ şi un singur glas, să declarăm în auzul lumii întregi următoarele: 1. Memorandul este al nostru, al poporului românesc şi comitetul naţional din încredinţarea noastră l-a redactat şi l-a aşternut la M. Sa şi l-a împărţit la popor; 2. Poporul român cere sus şi tare autonomia Transilvaniei, ca noi poporul român să fim stăpâni pe soarta noastră; 3. Hotărîm în unanimitate, ca numai decât să meargă din mijlocul nostru o deputaţie la M. Sa, la Viena, şi să-i spună M. Sale că nu mai putem trăi de necazurile multe ce ni le face această ocârmuire vitregă şi nu mai voim să suferim starea înjositoare ce ni-au creat-o duşmanii şi 4. Şi dacă duşmanii M. Sale şi ai noştri, vor împiedeca iară ca durerile şi cererile noastre să nu le putem descoperi înaintea M. Sale, tot poporul român din oraşe şi din sate să stăm gata ca un singur om şi să ne înţelegem noi între noi şi să aşteptăm momentul apropiat când M. Sa ne va chema ca să ne consfătuim în numele lui Dumnezeu şi al drepturilor noastre ce avem a face ca să scăpăm ţara de relele şi primejdiile ce o ameninţă.

Să trăiască Comitetul naţional!
Jos asupritorii noştri"![2])

Au ales dintre ei trei reprezentanţi în persoana venerabililor bătrâni Nicolae Herlea din Vinerea (Hunedoara), Teodor Onişor din Blaj şi Gavrilă Trifu din Chiuzbaia (Satu-Mare), cu scopul de a merge la Viena ca să arate Impăratului cum sunt trataţi Românii şi conducătorii lor. După o cuvântare a Doctorului Ioan Raţiu, ţinu o preafrumoasă alocuţiune, plină de cele mai frumoase sentimente naţionale Moş Herlea. Intervenind poliţiştii care turburară entuziasta manifestaţiune, poporul era gata să-i sfâşie, dacă nu intervenea părintele Vasile Lucaciu.[3])

---

[1]) *Tribuna*, Nr. 84 din 26 Aprilie — 8 Mai şi Nr. 85 din 27 Aprilie — 9 Mai.

[2]) Cf. Z. Pâclişanu, *Guvernele ungureşti şi mişcarea memorandistă a Românilor din Ardeal şi Ungaria* în *Rev. Fund. Reg.* I, 1934, part. 3, p. 121—122.

[3]) *Gazeta Transilvaniei*, Nr. 93 din 28 Aprilie — 10 Mai.

In fiecare zi noui cete de Români soseau la Cluj. Oficialitatea alarmată de această stare de spirit, după manifestaţiunea din grădina Bánffy a început să maltrateze poporul, atât pe acela ce se găsea adunat în oraş, cât şi din provincie, să nu permită intrarea în oraş nouilor veniţi, mai ales Moţilor care în număr de mai multe sute au fost opriţi în satele din apropiere, să confişte Românilor tot ce aveau asupra lor şi să-i silească să părăsească oraşul. Ziarele maghiare încep să dea alarma asupra intenţiunilor revoluţionare ale poporului român şi să ceară măsuri de siguranţă pe seama maghiarimii ameninţate. Intr'adevăr starea spiritelor era peste măsură de nervoasă. Cei adunaţi la Cluj spuneau că au venit aici, deoarece au citit în „foi" ce li se pregăteşte conducătorilor lor, declarând că preferă să fie închişi cu toţii decât să fie osândit comitetul care a făcut şi a înaintat Memorandul din încredinţarea poporului.[1])

Spre dovedirea acestui lucru fură trimişi şi ţăranii Nicolae Herlea, Teodor Onişor şi Gavrilă Trifu la Viena. Ajunşi în Burgul imperial, aceştia au încercat să obţină audienţă la bătrânul împărat Francisc Iosif căruia aveau să-i înfăţişeze plângerile poporului român din Transilvania. Dar cum persoana sacro-sanctă a Impăratului nu putea fi deranjată cu astfel de lucruri, bieţii reprezentanţi ai ţărănimii noastre au fost nevoiţi să se mulţumească a lăsa pe masa şefului de cabinet următoarea plângere:

„Maiestatea Voastră Cesară şi regească!

„Grele timpuri au ajuns Românii, credinciosul popor din Transilvania. Reprezentanţii aleşi ai naţiunii noastre, care au aşternut în anul 1892 la treptele tronului un Memorand, sunt traşi astăzi pentru acest act de lealitate înaintea barei judecătoreşti ca orice alţi criminali ordinari. Ceea ce aceşti merituoşi bărbaţi au făcut este numai rezultatul unei hotăriri puternice a celor 3 milioane de Români.

„Noi în numele mandatarilor noştri adunaţi în Cluj la 7 l. c. cerem scut împotriva acestui fapt silnic al guvernului unguresc şi contra rusinii ce acela, prin procesul Memorandului, o aruncă asupra noastră.

Viena, 12 Mai 1894.

Ai Maiestăţii Voastre cei mai credincioşi supuşi: *Teodor Onişor, Nicolae Herlea, Gavrilă Trifu*".[2])

[1]) *Tribuna*, Nr. 88 din 30 Aprilie — 12 Mai.

[2]) *Gazeta Transilvaniei*, Nr. 99 din 5—17 Mai şi *Tribuna*, Nr. 95 din 8—20 Mai şi Z. Pâclişanu, *Guvernele ungureşti şi mişcarea memorandistă a Românilor din Ardeal* în *Rev. Fundaţiilor Regale*, I. 1934, part. 2, p. 342.

Pentru ca să nu creadă — ceea ce ar fi fost mai greu — şi să nu se interpreteze că numai cei adunaţi la Cluj erau solidari cu acuzaţii, dar mai ales pentru a dovedi acuzaţilor că întreg poporul român este cu ei, în timp ce se desbătea procesul în sala Redutei, în toată ţara poporul se întruneşte în adunări protestatare. Astfel de adunări au loc în jud. Braşov, la Zărneşti, în jud. Caraş la Doman, Moldova Nouă şi Maidan, unde se face un Te Deum şi se aprind luminări, încheindu-se cu manifestaţiuni de „să trăiască naţiunea română";[1]) în jud. Cluj la Ghiriş unde se adună locuitorii din satele vecine; în jud. Hunedoara la Vinerea, Cugir şi Jibot cu ocaziunea întoarcerii la Moş Herlea;[2]) în jud. Bistriţa-Năsăud la Sângeorgiu[3]) în jud. Sibiu la Apoldul inferior, la Sibiu şi la Gurarîu au loc mari manifestaţiuni cu ocaziunea zilei de 3/15 Mai;[4]) în jud. Târnava Mare la Şeica Mică manifestaţiunea se sfârşeşte cu hotărîrea celor adunaţi de a merge cu toţi la Cluj, însă sunt împiedecaţi de jandarmi;[5]) în jud. Timiş la Grebenaţi, unde după o cuvântare înflăcărată a preotului, poporul entuziasmat aclamă: „Dumnezeu să ajute dreptăţii; trăiască conducătorii noştri", jurând că până va bate inima în el nu va lăsa ca duşmanii să-l nimicească[6]) şi la Lipova, unde din 4000 de locuitori câţi avea orăşelul erau de faţă 3000, participând la Te Deum-ul la care au fost pomeniţi memorandiştii şi A. Iancu; în jud. Turda la Inclasel se adunase popor şi din satele vecine, numărul participanţilor ridicându-se la peste 4000, iar la intrebarea pretorului cum de s'a putut însufleţi poporul român aşa de tare i s'a răspuns: „de aci puteţi vedea că poporul este una cu inteligenţii săi". Dar cele mai multe şi mai entuziaste manifestaţiuni au loc în jud. Târnava Mică unde trăiau mai vii în amintirea poporului adunările dela Blaj din anul 1848, la Micăsasa, Soroştin, Ţapul, Tăuni, Chisar, Lunca, Lodroman, Cenade şi Hususău unde se adună poporul din 7—8 sate, pentru a da şi mai multă greutate protestului său, culminând cu aceea dela Blaj din 3/15 Mai.[7]) Să nu se creadă însă că s'au făcut numai manifestaţiunile pomenite. Vor fi fost şi altele multe, însă n'au fost înregistrate de ziarele contemporane sau a fost oprită de cenzură publicarea lor.

Cei care nu s'au putut întruni pentru a-şi manifesta public sentimentele de solidaritate şi identitatea de simţire cu cei acuzaţi, au

[1]) *Tribuna*, Nr. 89 din 1—13 Mai.
[2]) *Ibidem*, Nr. 92 din 5—17 Mai.
[3]) *Ibidem*, Nr. 93 din 6—18 Mai.
[4]) *Tribuna*, Nr. 89 din 1—13 Mai şi Nr. 95 din 8—20 Mai.
[5]) *Tribuna*, Nr. 89.
[6]) *Ibidem*.
[7]) *Tribuna*, Nr. 89 din 1—13 Mai, Nr. 92 din 5—17 Iulie şi Nr. 95.

căutat să le facă cunoscute acestea prin adrese de aderenţă. In ziarele contemporane au fost publicate peste 360 astfel de adrese sosite la redacţiunile lor, înafară de nenumărate altele reţinute la oficiile poştale. Din toate judeţele Transilvaniei afară de cele trei judeţe din Secuime, s'au trimis astfel de adrese iscălite de ţărani şi ţărance, numărul semnatarilor ajungând uneori la peste 600. In toate acele adrese se accentua şi se mărturisea sus şi tare ca să ajungă şi la urechile nedrepţilor judecători că Memorandul este fătul întregului popor român din Transilvania şi nu numai al membrilor comitetului naţional şi că poporul român se solidarizează cu toată fiinţa lui cu acuzaţii.

Astfel poporul român din Săliştea Sibiului într'o adresă din 23 Aprilie—3 Mai, iscălită de 414 persoane, între care 265 femei, declară sărbătoreşte încă odată Memorandul de al său, consimte cu toţi paşii întreprinşi până acuma de comitetul naţional şi pretinde ca pentru acest Memorand numai el, poporul român, să fie judecat şi nimeni altul.[1]) Românii din Braşov într'o adresă din aceeaşi zi, iscălită de 400 de persoane, declarau răspicat: „Vrem numai să ştiţi că loviturile ce vi se aplică vouă falnicilor stejari, sunt lovituri pe care întreg codrul le resimte. Voi staţi neînfrânţi, iar codrul vâjâie. Codrul vostru, poporul nostru, nu vă lasă"[2]). Femeile române din Poiana Sibiului spuneau în adresa lor de aderenţă din 23 Aprilie—5 Mai, iscălită de 115 persoane: „Noi femeile române din Poiana, comitatul Sibiului, ne-am hotărît a înştiinţa pe fruntaşii noştri că inima şi sufletul nostru sunt la ei şi cu ei şi la bărbaţii şi la copilaşii noştri le vom şopti acum şi totdeauna ca să-i cinstească pe adevăraţii apostoli ai mântuirii neamului românesc.[3]) Românii din Valea Lupşei în adresa lor din 23 Aprilie,

[1]) *Tribuna*, Nr. 84 din 26 Aprilie—8 Mai.

[2]) *Gazeta Transilvaniei*, Nr. 92 din 29 Aprilie — 11 Mai şi *Tribuna*, Nr. 87 din 29 Aprilie — 11 Mai. Dela Braşov mai sosesc adrese de aderenţă din partea femeilor române, iscălită de 460 de persoane, din partea domnişoarelor române, iscălită de 265 de persoane şi o alta din partea cetăţenilor din Braşov, după cum trimit o astfel de adresă şi Românii din Bran şi jur. Cf. *Gazeta Transilvaniei*, Nr. 91 din 26 Aprilie — 8 Mai şi *Tribuna*, Nr. 103 din 18—30 Mai.

[3]) *Tribuna*, Nr. 98 din 2—12 Mai. Din jud. Sibiu se mai trimit astfel de adrese din partea Românilor din Tilişca, iscălită de 271 persoane între care şi 92 de femei, dela meseriaşii români din Sibiu, iscălită de 56 de persoane, o altă adresă din Sibiu, iscălită de peste 100 de persoane, dela femeile române din Sibiu, iscălită de 34 de persoane, dela fetele române din Sibiu şi jur, iscălită de 50 de persoane, dela Românii din suburbia Iosefină din Sibiu, iscălită de 56 de persoane între care 21 de femei, dela Românii din Săcel, iscălită de 118 persoane între care 40 de femei, dela Românii din Gurarîu, iscălită de 120 de persoane, dela Românii din Sad, iscălită de 117 persoane, dela Românii din Boiţa, iscălită de 328 persoane între care 114 femei, dela Românii din Alămor, iscălită de 230 de persoane între care 84 de femei,

iscălită de 40 de persoane, într'o dârză declaraţiune aşa cum era caracterul lor de Moţi, scriau: „Noi poporul român din Valea Lupşei ne grăbim a striga în faţa lumii întregi că una suntem cu voi în simţăminte, în gânduri şi în aspiraţiuni. Procesul ce vi s'a făcut vouă, nouă ni s'a făcut. Amuţească deci toate acele voci care cearcă o despărechere între noi poporul şi domnii noştri conducători. Pe calea apucată înainte, căci noi având cunoştinţă deplină despre dreptatea sfintei noastre cauze, cu voi suntem. Inimile noastre cu voi sunt şi vor rămâne până la ultima suflare".[1]) Românii din comuna Neagra (Arad) cereau în adresa lor din 30 Aprilie—12 Mai, iscălită de peste 200 de persoane, în frunte cu preotul şi învăţătorul satului: „Spuneţi lumii şi noi vom adeveri că aţi lucrat ca încrezuţii noştri; spuneţi lumii că plângerile înaintate de voi M. S. sunt plângerile noastre, durerile scrise în acele plângeri sunt durerile noastre, iar trăgându-vă pe voi la răspundere, răspunderea cade asupra noastră, asupra împuterniciţilor voştri, asupra poporului român".[2]) Românii din Sălcud (Târnava Mică), declarau la 15 Mai: „Poporul român din comuna Sălcud,

---

etc. Românii din suburbia Iosefină spuneau în adresa lor din 21 Mai: „Alăturea suntem cu voi cu trup şi suflet şi nici zăvoarele temniţei nu vor putea să ne despartă de voi. Voi sunteţi conducătorii noştri şi noi pe voi vă urmăm în zile grele de luptă naţională", iar cei din Alămor declarau în adresa lor din 5 Mai: „Subscrişii locuitori din Alămor, bărbaţi, femei, bătrâni şi tineri ne alăturăm cu trupul şi cu sufletul vouă, spunând întregii lumi că Memorandul nu e al vostru numai ci al întreg poporului român din Ardeal şi Ungaria; judecata ce vi se face vouă este şi va fi a întreg poporului român". Cf. *Tribuna*, Nr. 84 din 26 Aprilie — 8 Mai, Nr. 85 din 27 Aprilie — 9 Mai, Nr. 88 din 30 Aprilie — 12 Mai, Nr. 92 din 5—17 Mai, Nr. 93 din 16—18 Mai, Nr. 97 din 11—23 Mai şi Nr. 98 din 12—24 Mai.

[1]) *Tribuna*, Nr. 98 din 2—14 Mai. O adresă identică trimit şi Românii din Lupşa-Hădărău. Din jud. Turda se mai primesc astfel de adrese dela Românii din Certeje, iscălită de 90 de persoane între care 18 femei, dela Românii din Velcheriu, iscălită de 23 de persoane. Aceştia din urmă spuneau în adresa lor trimisă în ziua Invierii: „Tot pasul vostru, toată lucrarea voastră este a noastră, a poporului pe care-l reprezentaţi... Să iee odată la cunoştinţă (Ungurii) că poporul român este neîndreptăţit şi că clenodiile sale scumpe erezite (moştenite) dela străbuni, morţi numai le dăm". Cf. *Tribuna*, Nr. 84 din 26 Aprilie — 8 Mai, Nr. 85 din 27 Aprilie — 9 Mai, Nr. 94 din 7—19 Mai şi Nr. 102 din 17—29 Mai.

[2]) *Tribuna*, Nr. 83 din 25 Aprilie — 7 Mai. Din jud. Arad se mai primesc astfel de adrese dela Românii din Bodeşti, iscălită de 15 persoane, dela cei din Zazand, iscălită de 21 de persoane între care 7 femei, dela cei din Nădab, iscălită de 78 de persoane, dela cei din Măderat, dela cei din Siclău, iscălită de 31 de persoane, dela cei din Socodor, etc. Cei din Bodeşti spuneau: „Voi ai noştri sunteţi, noi suntem ai voştri, voi pe noi ne reprezentaţi şi dacă veţi şi suferi pentru sfânta noastră cauză, vă mărturisim că suferinţa voastră asupra noastră se resfrânge". Cf. *Tribuna*, Nr. 84 din 26 Aprilie — 8 Mai, Nr. 89 din 1—13 Mai, Nr. 92 din 5—18 Mai şi Nr. 102 din 17—29 Mai.

bărbaţi, femei, tineri, bătrâni, mari şi mici salută cu entuziasm pe stegarii poporului român care cu fruntea ridicată stau pe banca acuzaţilor la Golgota. Cugetul şi inima lui e aproape de voi, căci pentru ei luptaţi; suferinţele voastre sunt ale lui, pe toate căile vă urmează şi declară că procesul Memorandului e procesul lor; judecaţi fiind luptătorii noştri, judecată va fi toată suflarea românească".[1])

Pentru a sfârşi aceste câteva spicuiri ce ni s'a părut mai caracteristice, din sutele de adrese sosite din toate unghiurile ţării, vom mai lăsa să urmeze încă una, aceea a poporului român din Obreja (Caraş), iscălită de 116 persoane între care şi 44 femei, caracteristică pentru felul cum ştia poporul român să-şi oglindească în versuri improvizate starea sufletească:

Să nu gândiţi că singuri staţi în judecată,
Suntem şi noi acolo, chiar cu voi de-odată
Cuvintele rostite din pieptul vost român
Voi le-aţi dus acolo din al nostru sân.
La osânda cè duşmanul sigur pe voi pune
Cu drag lua-vom parte cu întreaga-ne naţiune.
Trăiască luptătorii, cari luptă şi-au luptat;
Să trăiască ţara, dreptatea şi Regele Impărat.[2])

Nici Românii din celelalte judeţe ale ţării transilvane n'au rămas mai prejos. Astfel de adrese se primesc din mai multe comune ale jud. Alba,[3])

---

[1]) *Tribuna*, Nr. 93 din 6—18 Mai. Din jud. Târnava Mică se mai primesc adrese de aderenţă dela Românii din Blaj (femeile meseriaşilor, meseriaşii şi sodalii români) dela cei din Chirileu, iscălită de 20 de persoane, dela cei din Boziaş şi dela Românii din Târnava Mică. Cf. *Tribuna*, Nr. 85 din 27 Aprilie — 9 Mai, Nr. 89 din 1—13 Mai, Nr. 98 din 12—24 Mai.

[2]) *Tribuna*, Nr. 93 din 6—18 Mai. Din jud. Caraş mai trimit adrese de aderenţă Românii din Maidan, din Gherlişte, din Bozovici, iscălită de 21 de persoane. Cf. *Tribuna*, Nr. 92 din 5—17 Mai şi Nr. 102 din 17—29 Mai.

[3]) Din jud. Alba se primesc adrese din partea Românilor din Ighiel, dela Românii din Cergăul Mare, iscălită de 20 de persoane, dela cei din Craiva, iscălită de 29 de persoane, dela cei din Abrud, dela cei din Mogoş, iscălită de 80 de persoane, dela cei din Cioara, iscălită de 600 de persoane: bărbaţi, bătrâni, juni, tineri, femei, fete şi copii, dela cei din Zlatna, etc. Românii din Ighiel spuneau în adresa lor din 30 Aprilie—12 Mai: „Poporul român din com. Ighiel declară înaintea lumii civilizate că plângerile subternute în Memorandum sunt plângerile poporului român". Cei din Zlatna, scriau la 7 Mai: „Am trimis şi delegaţii noştri spre a ruşina pe aceia care susţin că voi sunteţi izolaţi de corpul mare naţional şi luptaţi numai principiile voastre, spre a dovedi că una suntem, că toate dorinţele voastre sunt ale noastre". Cf. *Tribuna*, Nr. 89 din 1—13 Mai, Nr. 93 din 5—18 Mai, Nr. 97 din 11—23 Mai, Nr. 98 din 11—24 Mai, Nr. 102 din 17—29 Mai şi Nr. 103 din 18—30 Mai.

ale judeţului Bihor,[1]) ale judeţului Bistriţa-Năsăud,[2]) ale judeţului Cluj,[3]) ale judeţului Făgăraş,[4]) ale judeţului Hunedoara,[5]) ale judeţului Sălaj,[6]) ale judeţului Severin,[7]) ale judeţului Satu-Mare,[8]) ale

[1]) Din jud. Bihor se primesc adrese dela Românii din com. Horodnicenii de jos şi dela cei din Almaş. Cf. *Tribuna*, Nr. 89 din 1—13 Mai.

[2]) Din jud. Bistriţa-Năsăud se primesc adrese din com. Feldru, Sfornea, Bichigiu, iscălită de 52 de persoane, din Nepos, iscălită de 188 de persoane, între care 56 de femei, din Salva, iscălită de 64 de persoane, din Ilva Mare. Cei din Salva scriau la 7 Mai: „Comuna Salva îşi ţine de sfântă datorinţă a declara sus şi tare, că membrii comitetului naţional au lucrat în numele nostru". Cf. *Tribuna*, Nr. 85 din 27 Aprilie — 9 Mai, Nr. 89 din 1—13 Mai, Nr. 92 din 5—17 Mai, Nr. 97 din 11—23 Mai.

[3]) Din jud. Cluj trimit adrese de adeziune Românii din com. Feleac şi cei din com. Giula. Cei din com. Giula scriau la 15 Mai: „Urgia vrăşmaşilor să nu vă intimideze, de osândă să nu aveţi teamă şi de întunerecul temniţelor să nu vă înfricaţi, căci cu voi stă la judecată şi cu voi va sta la osândă întreg poporul românesc". Cf. *Tribuna*, Nr. 89 din 1—13 Mai şi 97 din 11—23 Mai.

[4]) Dela femeile române din Ţara Făgăraşului şi dela Românii din Ţara Făgăraşului. Cf. *Tribuna*, Nr. 97 din 11—23 Mai.

[5]) Din jud. Hunedoara trimit adrese de adeziune Românii din Deva, cei din Varmaga, cei din Luncoiul de jos, cei din Scroafa, iscălită de 36 de persoane, cei din Bucium-Şasa, iscălită de 120 de persoane, între care 33 de femei, cei din Bucium-Isbita, cei din Haţeg, iscălită de 54 de persoane între care 15 femei, cei din Hunedoara, Romăncele din Hunedoara, cei din Orăştie, fetele române din Orăştie, iscălită de 13 persoane, cei din Valea-Brad, iscălită de 25 de persoane, cei din Livezeni, etc. Românii din Deva spuneau în adresa lor de aderenţă: „Poporul român bărbaţi, femei, tineri, bătrâni, mici şi mari din opidul Deva cu trup şi suflet declară că procesul Memorandului e procesul lor; judecându-se şi osândindu-se reprezentanţii legitimi ai noştri judecaţi şi osândiţi vom fi noi poporul". Românii din Bucium-Şasa spuneau în adresa lor din 7 Mai: „Memorandul este cea mai sinceră expresiune a voinţei şi a dorinţei poporului român. Şi procesul Memorandului nu este numai al vostru, ci este procesul poporului român întreg... voi sunteţi sufletul care dă vieaţă întregului popor român, pentru aceea nu va fi putere în lume care să ne desprată de voi". Cf. *Tribuna*, Nr. 85 din 27 Aprilie—9 Mai, Nr. 88 din 30 Aprilie—12 Mai, Nr. 89 din 1—13 Mai, Nr. 90 din 3—15 Mai, Nr. 94 din 7—19 Mai şi Nr. 102 din 17—29 Mai.

[6]) Dela Românii din Orteleac, iscălită de 52 de persoane. Cf. *Tribuna*, Nr. 90 din 3—15 Mai.

[7]) Dela Românii din Caransebeş, care spuneau: „Impărtăşiţi fraţilor tribunalului şi procurorului că gravaminele cuprinse în Memorandum sunt ale poporului român întreg şi judecata ne va lovi deopotrivă fără deosebire pe toţi". Cf. *Dreptatea*, Nr. 94 din 27 Aprilie—9 Mai.

[8]) Din jud. Satu Mare trimit adrese Românii din Finteşul Mare, cei din Şomcuta Mare, iscălită de 24 de persoane, cei din Siseşti, iscălită de 176 de persoane. Aceştia din urmă spuneau în adresa lor: „Acel Memorand e şi al nostru în toate proiectele sale... Procesul pornit împotriva comitetului naţional este o prigonire împotriva întregului popor român şi îi rugăm pe fruntaşii noştri conducători ca fără de frică să păşască înainte în lupta sfântă pentru dobândirea dreptului poporului român şi-i încredinţăm că noi pururea una suntem cu ei". Cf. *Tribuna*, Nr. 89 din 1—13 Mai şi Nr. 94 din 7—19 Mai.

județului Someș,[1]) ale județului Târnava-Mare[2]) și ale județului Timiș.[3])

Intoarcerea acuzaților dela Cluj în orașele lor, a constituit motive noui pe seama poporului pentru ași manifesta simțămintele sale de solidaritate cu aceștia și de a dovedi lumii dorința și voința sa nestrămutată la o vieață de libertate într'o țară unde libertatea era în temnițe. Drumul condamnaților dela Cluj a fost același drum triumfal ca și la plecare. Cu toate că nu se știa dinainte ziua întoarcerii, toate gările erau înțesate de lume. Țăranii îmbrăcați în haine de sărbătoare, cu flori în mână, așteptau sosirea trenului, la ivirea căruia poporul intona imnul său național, cântecul redeșteptării, iar fameile și fetele aruncau flori în vagoanele în care se găseau condamnații, în timp ce în sat sunau clopotele bisericilor a sărbătoare. In gara din Sibiu peste 3000 de persoane așteptau sosirea trenului, la oprirea căruia un puternic strigăt de „să trăiască" și „bine ați venit" a răsunat ca dintr'un piept din piepturile celor 3000 de Români. La banchetul oferit condamnaților, primul cuvânt rostit a fost al țăranului din Porcești, Zaharia Grecu, care tălmăci în cuvinte simțite sentimentele de iubire de neam ce încălzeau sufletul țăranului român și solidaritatea cu conducătorii săi.[4]) La Alba-Iulia, cu ocaziunea întoarcerii advocatului Rubin Patița, la fel gara era înțesată de lume, — peste 3000 persoane — în majoritate țărani români din împrejurimi, care au manifestat călduros la adresa celui sosit.[5]) Aceeași manifestațiune i s'a făcut lui Mihail Veliciu în

---

[1]) Din județul Someș se trimit adrese din partea Românilor din Losna Mare, din partea acelora din Ileanda Mare și dela cei din Lăpușul unguresc. Cf. *Tribuna*, Nr. 89 din 1—13 Mai, Nr. 97 din 11—23 Mai și Nr. 98 din 12—24 Mai.

[2]) Din jud. Târnava Mare trimit adrese de aderență femeile române din Dârlos, Românii din Șeica mare și cei din Sighișoara. Cf. *Gazeta Transilvaniei*, Nr. 92 din 27 Aprilie—9 Mai și *Tribuna*, Nr. 89 din 1—13 Mai.

[3]) Din jud. Timiș se primesc adrese de adeziune dela Românii din com. Guilvăs, iscălită de 17 persoane, dela cei din Vinga și jur, dela cei din Grebenați, dela cei din Sacud, dela cei din Sânniclaul Mare, iscălită de 300 de persoane, dela cei din Gaiul Mic, dela cei din Tolvadia, iscălită de 40 de persoane, două dela cei din Biserica Albă: una din partea femeilor iscălită de 26 de persoane și alta din partea bărbaților iscălită de 29 de persoane, două dela cei din Cenad: una din partea femeilor iscălită de 75 de persoane și alta din partea bărbaților iscălită de 112 persoane. Cf. *Tribuna*, Nr. 88 din 30 Aprilie—12 Mai, Nr. 89 din 1—13 Mai, Nr. 92 din 5—17 Mai, Nr. 96 din 1—22 Mai, Nr. 102 din 17—29 Mai și Nr. 103 din 18—30 Mai.

[4]) *Tribuna*, Nr. 102 din 17—29 Mai.

[5]) *Ibidem*, Nr. 104 din 19—31. Despre manifestațiunile dela Alba-Iulia și despre maltratările poporului în această ocaziune vezi R. Patița, *Amintirii din timpul Memorandului* în *Transilvania*, 1944, Nr. 4—5, p. 292—297.

drumul dela Arad la Chişineu.[1]) Lângă Ludoşul de Mureş, la Inclăzel, întorcându-se Vasile Suciu şi Romul Orbean, preşedintele şi secretarul cercului, dela Cluj, au fost întâmpinaţi de o mare mulţime de oameni care au manifestat puternic pentru condamnaţi, iar reprezentanţii poporului: Vasile Vodă, din partea bărbaţilor, Anisia Creţu din partea femeilor, Simion Mureşan din partea tinerilor, Anca Şopterean, din partea fetelor şi Letiţia Inclăzel din partea elevilor, ţin cuvântări de bineventare.

Dacă autorităţile şi ziarele româneşti contemporane nu îndrăsneau să împărtăşească această stare de spirit revoluţionar ce domnea la poporul român de pretutindeni în acea vreme, deoarece aceasta ar fi servit oficialităţii maghiare ca justificare pentru a lua măsuri şi mai drastice împotriva poporului şi a conducătorilor săi, ziarele şi oficialităţile maghiare în schimb se făceau interpretele, chiar dacă exagerau întrucâtva lucrurile, a atmosferei încărcate ce domnea în Trarsilvania. Astfel la 25 Aprilie—7 Mai, prefectul jud. Alba, informa Min. de Interne că după ştirile primite din Blaj, scopul conducătorilor este ca prin mase impunătoare de ţărani să se organizeze manifestaţiuni, la Blaj observându-se chiar o febrilă agitaţiune, ţesându-se cele mai fantastice planuri. La 9—29 Mai, acelaşi prefect scria că, mişcarea valahă din acel judeţ a crescut într'atâta, iar prin condamnarea acuzaţilor poate lua o direcţiune periculoasă, căci ea a pătruns în cele mai largi şi în cele mai de jos cercuri ale poporului; masele fanatizate pot fi oricând mobilizate de conducători, care pot dispune de ele cum vor; situaţiunea maghiarimii din judeţ devine pe zi ce trece mai grea, în urma spaimei de neînchipuit pe care i-o inspiră atitudinea ameninţătoare a „valahimii", căci masele fanatisate se pot deda la violenţe şi la nesupunere faţă de autorităţi, după condamnarea acuzaţilor urmând să aibă loc mari manifestaţiuni. In urma acestor constatări, prefectul propune unele măsuri ce trebuesc luate: 1. Să i se pună la dispoziţiune forţa armată necesară reprimării mişcărilor; 2. Să se intervină la direcţiunea liceului din Blaj a opri pe elevii care poartă tricolorul României, iau parte activă la opera de agitaţiune a poporului şi prin intonarea cântecelor naţionale contribue la aţâţarea sentimentelor naţionale ale poporului, a-i opri dela orice manifestaţiuni, în caz contrar se vor lua măsuri împotriva liceului; 3. „Intru cât se poate afirma că în agitaţiunile actuale, preoţii uniţi au o parte cu mult mai mare decât cei ortodocşi, ba mai mult chiar, firele mişcării sunt în mânile unor membrii ai consistorului din Blaj, e necesar ca scaunul mitropolitan din Blaj să fie ocupat de o persoană energică şi de încredere în ce priveşte sentimentele sale

[1]) *Ibidem*, Nr. 111 din 29 Mai—10 Iunie.

patriotice, dat fiind că vicarul Ion M. Moldovan nu numai că nu e dispus a înfrâna agitaţiunea fără frâu a preoţimii, ci poate fi socotit ca şeful invizibil şi conducătorul secret al întregii mişcări". 4. Dublarea jandarmilor din Teiuş, Blaj, Ocna-Sibiului şi Aiud. Raportul prefectului era însoţit de două rapoarte ale prim-pretorului din Blaj şi de unul al celui din Ighiu. Cel dintâi spunea că vizitând pe vicarul I. M. Moldovan, acesta i-a spus că numai datorită intelectualilor poporul este destul de liniştit şi că a fost arestat în comuna Mănărade un oarecare Costea care a umblat din casă în casă, făcând recensământul tuturor Românilor peste 16 ani, pentru a cunoaşte în caz de război numărul acestora. Al doilea raporta că în comuna Galtiu populaţia a ţinut în noaptea de 5 Mai o adunare în casa preotului unit Iosif Şerban, hotărând să se răscoale şi să omoare pe toţi „nevalahii" dacă autorii memorandului vor fi condamnaţi. Pregătitorii răscoalei sunt preoţii din Galtiu, Coşlar şi Oiejdea.

In acelaşi sens este şi raportul prefectului jud. Târnava-Mică, acuzând pe preoţi şi în rândul întâi pe cei uniţi, ca răspunzători de întreaga situaţiune şi de urmările ei, cerând a fi luate unele măsuri de prevenire: 1 Să fie urmărită corespondenţa trimisă de acuzaţii din Cluj, de Comitetul naţional din Sibiu şi de *„Tribuna"* învăţătorilor şi preoţilor; 2. Să se facă percheziţii la domiciliul agitatorilor cunoscuţi şi 3. Să fie angajaţi spioni în rândurile Românilor.

Asemănătoare şi stăpânite de spaima unei apropiate răscoale sunt şi rapoartele celorlalţi prefecţi din Transilvania, precum şi cele ale gen. Török Ferencz inspectorul general al jandarmeriei ungureşti, luându-se măsuri energice de reprimare a mişcărilor şi de împiedecare a legăturilor cu fraţii de dincolo de Carpaţi, ziarele şi revistele cărora nu mai puteau pătrunde în Transilvania.

Aşa ziarul *Hazánk* din 5 Mai scria că Moţii care erau informaţi că Dr-ul Ioan Raţiu, noul principe al Valahilor, n'a' putut fi încoronat din pricina Maghiarilor, sunt de tot fanatizaţi, iar cei sosiţi la Cluj au apărut pe străzile oraşului cu bâte mari şi cu buzdugane ghintuite cu cuie şi fiecare avea ascuns în curea cuţite mari şi iatagane.[1]) Ziarul *Magyar Hirlap* din aceeaşi vreme prezenta situaţiunea în culori şi mai întunecate, spunând că Ungurii sunt foarte supăraţi pe Români, deoarece peste tot se lăţise în oraş vestea că un conflict sângeros între Valahi şi Maghiari este aproape inevitabil.[2]) Cu ocaziunea manifestaţiunii dela Blaj din 3/15 Mai, ziarul

[1]) *Gazeta Tvansilvaniei*, Nr. 93 din 28 Aprilie—10 Mai.
[2]) *Gazeta Transilvaniei*, Nr. 94 din 29 Aprilie—11 Mai.

maghiar *Kolozsvár* într'o telegramă din 15 Mai dată din Blaj spunea că agitaţiunea între Români era aşa de mare încât se băteau copiii pe stradă, iar Ungurii erau ameninţaţi că vor fi omoriţi cu toţii.[1]) Ziarul *Ellenzék* din 18 Mai avea informaţiuni şi mai precise şi anume că la Ormeniş (jud. Turda) şi în satele vecine, Românii ţin câte 2—3 adunări pe săptămână, iar Moţii nici nu tăgăduiesc că se pregătesc de lucruri mari. Aşteaptă numai sfârşitul procesului dela Cluj pentru ca apoi la 3 Iunie să deslănţuie revoluţiunea.[2]) Mai ştiau aceste ziare că în Munţii Apuseni erau adunaţi peste 20.000 de Români înarmaţi.[3]) Acelaşi ziar *Ellenzék* cu şase zile mai târziu scria într'un articol întitulat: Muncă de subminare, că în urma îndrumărilor date de episcopii români, preoţii aţâţă mereu poporul împotriva ideii de stat; se înţeleg la adunări şi la petreceri, ba învăţătorii au copiat cu copiii de şcoală scrieri revoluţionare. Din Zlatna toţi Maghiarii s'au refugiat. Patru episcopi şi anume acela din Oradea, Gherla, Blaj şi Lugoj, au dat ordine să se aranjeze meetinguri de protest în diecezele lor... Ţinuta Valahilor e hotărît ameninţătoare. Comitatele Hunedoara, Alba Inferioară şi Sibiu, stau în legătură întru conducerea mişcării. Locul de întâlnire e la Institutul de credit şi economii „Iulia" din Alba-Iulia. In oraşul acesta s'a început agitaţiunea valahă şi agitatori fără suflet aţâţă masele paşnice. Ei ţin noaptea adunări prin biserici şi dimpreună cu preoţii fanatizează poporul. Răul creşte, iar valurile agitaţiunii trec şi peste Muntele Craiului... Azi şi în Ciongrad se simte puternic munca de subminare valahă. In părţile Hălmagiului şi a Cinteiului (jud. Arad) fierberea a luat proporţii aşa de mari, încât ne putem aştepta la ce e mai rău... Valahii aşteaptă ora răzbunării.[4]) Corespondentul ziarului *Pesti Naplo* scria la 29 Mai că a auzit ţărani români ameninţând; le-a văzut ochii injectaţi de sânge; i-a auzit strigând către jandarmi că nici pe copiii care sug nu o să-i ierte.[5]) In sfârşit, în această ordine de idei este preţioasă şi mărturia ziarului *Hazánk* din 21 Mai care scria că din părţile transilvane mereu sosesc ştiri alarmante despre ţinuta Românilor. Mai spunea că Românii din Transilvania dela 1848 nicicând n'au fost în mai mare nelinişte ca acum. Astăzi liniştea Transilvaniei atârnă numai dela dorinţa comitetului naţional român — declară ziarul.[6])

---

[1]) *Tribuna*, Nr. 95 din 8—20 Mai.
[2]) *Tribuna*, Nr. 97 din 11—23 Mai.
[3]) *Ibidem*, Nr. 92 din 5—17 Mai.
[4]) *Gazeta Transilvaniei*, Nr. 109 din 17—29 Mai.
[5]) *Tribuna*, Nr. 104 din 19—31 Mai.
[6]) *Ibidem*, Nr. 100 din 14—26 Mai.

Intradevăr liniştea ţării atârna în împrejurările acelea numai de voinţa comitetului naţional. Căci spiritele erau în deajuns de pregătite şi înfierbântate pentru a deslănţui o furtună revoluţionară ca cea dela 1848. Flacăra răscoalei ardea în piepturile tuturor Românilor dintre Carpaţi şi Tisa care aşteptau numai un semn pentru a porni la luptă. Mai ales Moţii, acei oameni dârzi şi hotărîţi erau într'o stare de supra tensiune nervoasă, iar dacă s'ar fi aflat cineva care să arunce scânteia, dacă s'ar fi aflat un alt Iancu, care să spună ca la 1847 că nu cu argumente filosofice şi umanitare vor putea fi învinşi tiranii, ci numai cu lancea lui Horia, aceştia nu ar fi pregetat un moment să pună mâna pe acea lance ca şi cu două veacuri şi mai bine înainte. Dar membrii comitetului erau cu toţii oameni mai în vârstă, mai ponderaţi, care au căutat să împiedece deslănţuirea unei furtuni şi nu să o provoace. Nici amestecul Regelui Carol I al României nu este exclus la împiedecarea izbucnirii unei revoluţiuni cu această ocaziune, fapt pentru care s'a simţit „obligat moralmente" să intervină la Impăratul Francisc Iosif pentru eliberarea condamnaţilor. Numai astfel s'a evitat repetarea anilor 1784—85 şi 1848—49 la 1894.

ŞTEFAN PASCU

DISPREȚUIȚII »CIOBANI VALAHI«

Îmi răsună și azi încă în urechi, nu mai puțin viu ca în anii de elev în școala Statului milenar cu crucea strâmbă pe coroana regească, disprețul pe care-l asociau dascălii noștri, aproape totdeauna, amintirii numelui de „cioban" și „mocan", uneori în aluziuni prea străvezii ca să nu le simțim, alteori neîncapsulate în bulinul eufemismului, anume ca să ne simțim umiliți cei de-un neam cu ei, dacă nu chiar descendenți ai lor din prima generație.

Vor fi urmărit odraslele herghelegiilor de pe Pustă, cum urmăresc și azi — căci năravul n'a dispărut — ca, prin acest dispreț să se distanțeze pe ei de „semisălbaticii" noștri înaintași, și ca, prin umilirea lor, și implicit a noastră, să ne simțim mândri că ne acceptă între ei — toți, până la unul: țăndări de *aristocrați?*... Se prea poate.

Rezultatul a fost însă opus celui scontat, cu toată poezia în care învăluiau pe „bojtár"-ii lor, în opoziție cu ignoranța primitivismului în care viețuesc creatorii „Mioriței" noastre.

Că acești oieri valahi — „oláh csobán", cum îl numiau, alarmate, ziarele din Budapesta, prin 1905, și pe întreprinzătorul rășinărean Nicoalae Vidrighin, care îndrăsnise să cumpere între alte moșii și pe a unui nemeș ungur din Ocna Sibiului — nu erau așa de „înapoiați", „ignoranți", „primitivi", „semisălbatici", cum căutau „civilizatorii" sud-estului european să-i înfățișeze — deci nici de disprețuit — o dovedesc, împotriva tuturor bârfelilor dectractorilor lor, atâți reprezentanți ai celor care s'au îndeletnicit și se îndeletnicesc cu păstoritul oilor.

N'am intenția de a-mi dovedi afirmația, pentru cei care au încă nevoie de astfel de dovezi, cu figuri de „ciobani" cum a fost d. p. îndeobște cunoscutul *Badea Cârțan* — cu pasiunea lui de a-și cunoaște trecutul Neamului, națiile înrudite și țările locuite de aceste nații, cu râvna neogoită de a-și lumina, prin răspândirea cărții românești, pe semenii săi țărani — nici cu alții, mai puțin cunoscuți, din alte părți

ale pământului locuit de Români. Mă mărginesc la o singură comună — la Săliștea de lângă Sibiu — limitându-mă și aci doar la câteva figuri de oieri care ies din linia comunului colectiv prin ceea ce știm despre ei, prin amintirea lor păstrată de urmași sau de acte oficiale.

Mă gândesc la un *Dumitru Ghibu*, despre care fostul stareț al mânăstirei Suruceni din Basarabia, mai apoi episcop al Cetății Albe, Dionisie Erhan, scria în 1918 în „România Nouă" din Chișinău, sub titlul: „Un apostol necunoscut al Basarabiei" — rezum din memorie — că de câte ori se înapoia din Ardeal, întotdeauna revenea, pe lângă marfa pe care o ducea acolo (mai ales articole de fier necesare gospodăriei), și cu cărți românești — calendare, gazete, în deosebi, însă, cărți religioase — strecurate, el știa cum, prin vămile de atunci, cărți pe care le desfăcea apoi pe la mânăstiri și târguri. — Va să zică, un fost oier valah difuzor de carte românească — de hrană sufletească — printre frații săi lipsiți de bucuria ei, mai vitregiți de soartă decât cei dela care venea acest dar.

Mă mai gândesc la un *Mitiu (Dumitru) Răcuciu* (mort la 1884, în vârstă de 75 de ani), fost membru al „Fundației Șaguna" — oierul care se bucura de multă considerație din partea mitropolitului Șaguna — ca și la consătenii săi *Dumitru Popa, Dumitru Herția, Oprea Milea* care, la 1840, împreună cu „titorul" (epitropul) bisericii *Mitiu (Dumitru) Borcia*, conduși de fiul acestuia, cu același nume, protopop namesnic (locțiitor), plecară la Viena cu căruța, ca să ceară și să obțină cum au și obținut,[1]) dreptul vămii târgului pe seama bisericii și a școalei confesionale, — oieri care, ceva mai târziu, ca delegați ai comunelor din Scaunul Săliștei, fac al doilea drum spre capitala austriacă pentru câștigarea pădurilor și regaliilor deținute până atunci de Sași.

Tot așa îmi stăruie în minte oierul *Stan Răcuciu*, tatăl lui Dumitru, care împrumută fostului membru al guvernului provizoriu din anul 1848 și al Divanului ad-hoc generalului *Gh. Magheru* 14.000 Lei vechi și a cărui casă din Săliște deveni adăpost familiei acestuia pentru zilele de restriște.

Ființe *„primitive"*, demne de dispreț... cei care pot număra printre ai lor pe *Cneazul*[2]) oier *Dumitru*, trimis, în anul 1508, din

1) Pe diploma cu nr. 4410/840, prin care se asigură acest drept Săliștenilor — diplomă de o rară frumusețe, păstrată până azi împreună cu întactul ei sigiliu — sub iscălitura împăratului Ferdinand I, figurează și semnătura lui *Alexius Nopcsa*. Se crede, și nu fără îndreptățire, că succesul obținut de delegația sălișteană se datorește în bună parte acestui nobil de origine Român, în care, la vederea mândrilor țărani sălișteni, se va fi trezit glasul sângelui.

2) Primarul, judele.

partea oraşului Sibiu, în misiune diplomatică la Radu cel Mare şi la Craiovescu Banul Craiovei, cerut de aceştia, ca foarte priceput, şi pentru alte însărcinări diplomatice care se vor mai ivi?

Fiinţe *ignorante*, demne de dispreţ, un *Oprea Alemănuţ*, despre care văduva sa mamă spune în testamentul din anul 1651, păstrat în traducere germană în Arhiva săsească din Sibiu, că averea rămasă se împarte numai între fiul Stanciu şi cele două fiice ale sale, al doilea fiu, Oprea, primind-şi partea sa de moştenire când a plecat în Moldova să înveţe carte „(Schrift zu lernen")?...

Deci, un băiat de oier trece în altă ţară, ca să înveţe *carte*. Semnificativ pentru rasa asta *„primitivă"*, *„ignorantă"*, nu?...

Fiinţe *semisălbatice*, „ciobanii" care, în 1674 când s'a clădit cea mai veche biserică de piatră din comună (azi dărâmată) — smulsă cu forţă armată dela sânul bisericii strămoşeşti — îşi afirmau, spre veşnică pomenire, pe un părete al lăcaşului dumnezeiesc ridicat cu ajutorul lor, mândria de oieri numindu-se *boierii* „Scaunului Săliţte".

Fiinţe *înapoiate*, oierii — „ciobani" care au dat pe un *Oprea Miclăuş*, cel ce în Aprilie 1752, împreună cu preoţii *Moise Măcenic* din Sibiel şi *Ioaneş Vârvorea* din Galeş, n'au pregetat, fără să ia în seamă greutăţile de atunci ale unui drum atât de lung, să facă de vreo patru ori drumul la Viena, spre a protesta la Curtea Imperială împotriva siluirilor şi nedreptăţilor deslănţuite asupra celor ce n'au voit să primească Unirea cu „legea nemţească" (catolicismul) şi care pe urma protestului, din „graţie prea înaltă" au fost aruncaţi în cea mai temută închisoare austriacă, în fortăreaţa dela Kufstein, unde, după vreo 30 de ani de adevărat mucenicesti suferinţe, s'au stins ca martiri ai neşovăitoarei lor credinţe?

Când Iosif al II, sesizat de „lăcrămaţia" de eliberare înaintată de una dintre soţiile rămase cu sufletul cernit de suferinţe, a ordonat cercetarea cazului, ei n'au mai fost găsiţi, — plecaseră în „lumea dreptilor".

Tovarăşii lor de acasă, nu mai puţin conştienţi de drepturile sufletului omenesc, spuneau cu mândrie, dar şi cu dârzenie:

„Înţelegem că nu putem fi slobozi cu trupul; cu sufletul însă, vrem şi trebue să fim!"[1])

Ce *elită sufletească* aceşti „ciobani" dispreţuiţi! Care naţie de pe lume nu s'ar mândri cu astfel de „ignoranţi", „primitivi", semisălbatici?!..."

1) Informaţiile despre figurile aparţinătoare sec. XVI şi XVII le datoresc eruditului şi asiduului răscolitor şi luminător al trecutului nostru, d-lui profesor Ioan Lupaş.

Ian să fi făcut parte acești „ciobani" din neamul lui Bendeguz, nu din cel al lui Doja, Horia, Miclăuș, ce surle și chimvale i-ar fi întovărășit în manifestările lor, ce atribute sonore li s'ar fi acordat spre a invedera calitățile păturii sociale căreia aparțineau!

Ceea ce m'a determinat să evoc aceste figuri, amintindu-mi de bârfelile și disprețul concetățenilor sau foștilor concetățeni ai „ciobanilor" noștri, a fost descoperirea între „hârțoagele" familiei a unui inventar și a unei cărticele cu scoarțele scorojite, roase de dintele vremii și de mânile care de atâtea ori le vor fi deschis și închis.

Inventarul, făcut la 19 Febr. 1868 de notarul comunei Săliște, D. Florian, și încheiat cu o „avere curată" de *30.815 floreni și 86 cr. v. a.* (Faceți socoteala, cât ar reprezenta azi această avere!) privește avutul bunicului meu după mamă *Petru Roșca Căpitanul,*[1]) mort de holeră în anul 1866, în vârstă de abia 45 de ani și care la Ismail, unde-și avea târlele, herghelia și moșia, se impusese și își câștigase într'atâta încrederea autorităților militare, încât aproviziona el armata din acea regiune.

Va să zică, încă o figură care nu se lasă micșorată, nici umilită de aerele de superioritate ale lui „Fală goală, traistă ușoară", sfidând disprețul prin rostul unei vieți care le-ar putea servi de pildă multor urmași ai hăitașilor și pogănicilor de pe Pustă.

Cărțulia are 56 de file, dintre care 20 cuprind copia, cu frumoase caractere cirilice, a calendarului pe o sută de ani.

In pg. 1 se poate încă descifra: „Această bucoavnă este alui Alleman Popovits[2]) din Săliște ano 1812 Septemvrie 10 zile cumpărată cu 4 Dutce bani buni".

Copistul calendarului e posesorul cărțuliei, care spune în introducere:

Calendariu
acumu

Intâi rumănescu, alcătuit de pe cel sirbescu, așezat pe limbă rumâneașcă, ca pentru o sută de ani să slujească. Că și cel slovenescu întracestu chipu au fost fiind de un mare astrologu la Kiiovu scosu de un mare dohtoru muscal sau tălmăcit întracestași chip, precum acuma sau izvodit și precum în izvod am aflat acuma în stambă noao sau dat Februarie în 20 zile 1733. Iară dipe acela am luat copie la anul 1812 Noemvrie 26 zile eu Aleman P. V. din Săliște.

[1]) I se spunea „Căpitanul" pentru anumite *calități* ale lui, căci nu fusese *căpitan.*
[2]) Fost preot în Săliște.

Intru numele lui Is. Hs. când sau început această carte au fostu
dela Hs până acum 1812
dela zidirea lumi(i) 7320 de ani
dela potop 4999
dela stricarea Sodomului 3816.

In pag. 2:

Inceputul a patru monarhii adecă Babilonul... 4368. Persiea... Greciea... Romaniea...

Dela eşirea Israilteanilor...
dela izvodirea puşcilor cu meşteşugul lui Gherman monahul...
decândui tipografiea...

Dela venirea Romanilor în Daţiea	1706
Dela începaperea crăiii ungureşti	812
Dela chemarea Sasilor în Ardeal	670
Dela închinarea ţări(i) Ardealului întăie împăratu(lui) Leopoldu	113
Dela începaperea călindarului cel nou	112
Dela zidirea şanţului la Belgrad	97
Dela închinarea Bănatului Curţi(i) austriceşti)	94
Dela începaperea miliţi(ei) de graniţă în ţara Ardealului	49
Dela ridicarea Ardealului în marele prinţipatu . . .	46
Dela începutul toleranţii în ţara nemţească	31
Dela începaperea răzmiriţi(i) Curţi(i) austriceşti cu curtea otomană	24
Dela începaperea răzmiriţi(i) între Austriea şi Galiea .	21

In pag. 3, copistul continuă:

„La aceşti ani ce scrie întraceastă tablă la toţi iaste planeta Saturnusu şi spune precum va fi în fieşte care anu după cum arată înnainte".

Urmează diferitele constelaţiuni cu prevestirea vremii din fiecare lună, eclipsele de soare şi lună, îndatoririle plugarului etc., transcrise, după cum spune la sfârşitul paginilor calendaristice, din „calendariul prin osteneala dascălului *Petcu Şoanul dela Braşov*".

In pp. 40 şi 42 scrie şi semnează trei notiţe privitoare la naşterea a trei copii ai săi diaconul *Emilian Moga*, pe a cărui văduvă o luase bunicul în căsătorie în a. 1836.

Restul paginilor cuprind însemnări de ale acestui bunic al meu după tată Stan Banciu[1]), privitoare la anumite evenimente familiare: naşteri — dintre care două, a celor doi fraţi mai mari, sunt scrise de

[1]) Cum a ajuns acest calendar în posesia lui, nu ştiu.

tatăl meu, una datând din anul 1863 și alta din 1865, singurele însemnări scrise cu caractere latine — căsătorii, decese, cheltuieli cu băieții la școală, cu nunțile, judecățile, sumele încasate sau datorate de unii cumpărători, dupăce-și deschisese prăvălie și câteva rugăciuni.

De curiozitate, spre a se vedea cum purta acest „cioban" socoteală de tot banul cheltuit, lăsăm să urmeze câte o mostră din fiecare fel de cheltuieli, înșirate de el subt titlul: *„Foae pentru a ținea aminte de când mam însurat"*: Stan Banciu.

Cheltuieli cu băieții dați la învățătură și cu o „judecată":

„Anu 1836 Ianuarie 26 zile. Ce am cheltuit cu băieți pentru învățătura lor pe la școli și pe haine și ce am cheltuit pentru judecată țâe (?) minte.

Pentru Ioan la anu 1832 un peptariu cu . . . . . 3 zloți
pe cizme . . . . . zloți 4 + 30x
pe cămeșe de bumbac . . . . . 3 zloți + 30x
eară o cămeșe de jolju . . . . . 4 zloți
eară niște călțuni de peale . . . . . 3 zloți + 40x
pe cioareci . . . . . 2 zloți
pălărie . . . . . 1 zloți + 30x

Pentru băeatu Ion la 1836:
la gazdă . . . . . 10 zloți în bani și un stânjin de lemne
ear 10 zloți profesorului
4 zloți și lui tot pe 15 zile
1 zlot pentru cheltuiala hârtiei, cerneală, covrigi, ce au vrut el
Odată un mătrăcălău[1]) de grumazu . . . . . 6 duce[2])
Iam luat odată pe laibăru el[3]) vânăt flanelu, cu cusut cu tot . . . . . 7 zloți
Odată pe călțuni (i) ei[4]) de pele . . . . . 4 zloți
potcoavele . . . . . 18 crețari
Odată 4 zloți pe o cămeșe de jolj
Odată 4 zloți pe cioareci țigări[5]) . . . . . 3 zloți
în Iunie 29 zile.
1836 la August pălărie cu . . . . . 4 duce
La Octomvrie 28, cioareci țigări 3 coți 3 zloți 30x
Tot atunci țundră 5 coți, câte 12 duce cotu.

---

1) șal.
2) dutce (1 dutcă=4 creițari).
3) cel.
4) cei.
5) țigări (din lână țigae).

La Noemvrie 20 zile pe tălpuit(ul) călţunilor 30 x talpa, 16 x cusută
La dascălu un punt [1]) de peşte cinşte
1837 Pe căciulă . . . . . 66 x
Ianuarie, pe hârtie . . . . . 20 x
cioareci la Crăciun . . . . . 5 zloţi
călţuni de lână la Crăciun . . . . . 21 x
plivas [2]) . . . . . 12 x
cerneală de . . . . . 15 x

* * *

Pentru Mâia (=Maria) cheltueala hainelor
1836 Pe oie . . . . . 4 zloţi
Odată pe cizme . . . . . 3 zloţi 20 x
pe călţuni de pele . . . . . 3 zloţi
pe 2 sovonele [3]) . . . . . 3 zloţi
pe şurţu . . . . . 8 duce 3 creţari
pe brâu . . . . . 6 duce, un cop şi jumătate 18 duce
La Octomvrie, călţuni de lână . . . . 1/2 cop şi 6 duce
La Noemvrie, la ţâgan pe călţunaşi 8 zloţi 2 duce
La *1837* Ianuarie, pe curăle . . . . . 18 duce

* * *

In pg. 88 se mai găsesc următoarele însemnări:

7 ii	. . . . .	40 f. (?)
5 cămăşi	. . . . .	80 f.
1 masă lungă	. . . . .	10
2 mese de pânză	. . . . .	10
1 masă de lână	. . . . .	12
16 chindeaoă [4])	. . . . .	50
25 mâneşterguri	. . . . .	10 f. (?)
60 coţi de pânză	. . . . .	50
25 salba	. . . . .	25
1 ţântă	. . . . .	50
5 pahio(a)le	. . . . .	25

[1]) Funt
[2]) Plaivas (< germ. Bleiweiss).
[3]) Invălitoarea de cap, din borangic alb, purtată de femeile mai în vârstă. Cea purtată de fete şi de nevestele tinere, se numeşte *pahiol*.
[4]) Ştergar (< ung. kendő).

1 rochie, 1 brâu
2 p. cizme 25
papuci . . . . . 6 f.
şurţă, perini, căpătâe . . . . . .
2 cojoace noaă
2 cheptare înfundate de pele
1 cheptariu vechi
1 sovonele (fără indicarea preţurilor)
1 cârpă denvălit 2

* * *

Cheltueli la nuntă:

Lemne 8
Grâu 50
Carne de oae 20
Carne (de) vită 15
Morcoi 1) 4
Curechiu 4
Orzu 5
Slănină 15
Rachiu 19
Vin 45
Ţiganului 9
Mazăre 2
Sare, ceapă 3
Grâu de pogăci 4
Lumini de său, ceară 5
Glăji, blide sparte 5
Ladă zăhar 15
Ţolu dela târg 25

Din pg. 100:

„Şi eu pentru moara dela (indescifrabil) am dat cheltueală 6 zloţi la anu 1836. Şi de luat am luat odată 3 copuri de cucuruz şi de grâu 5 copuri şi aldată 6 copuri cucuruz şi 7 copuri grâu".

* * *

Cheltuelile avute cu o judecată:

„Intâi când sa pornit judecata am dat lu Domnu Miclăuş 10 zloţi hârtie, a doilea 5 zloţi camcinşte, a treia 2 sfanţi eară camcinşte, a

1) Morcovi.

patra la Domnu scriitoriu 3 sfanţi, o zâs că arvună, a cincea oară 5 sfanţi tot la scriitoriu.

Altădată un galbin împărătesc eară camcinşte lu Miclăuş. Aldată de trei ori câte o păreche de găini, părechea câte 9 duce. Aldată nişte peşte cu 5 duce dat lu Miclăuş, şi la Domnu I(n)şpeactor eară 3 părechi de găini câte 9 duce părechea.

Odată la Curte 6 punţi de carne, câte 9 creţari fac 54 de creţari.
Odată 4 punţi carne, eară câte 9 creţari
Aldată eară 3 punţi
Odată ear 6 punţi
Aldată eară 3 pun. brânză, câte 18 creţari
Aldată eară 5 punţi brânză
Aldată mere de 3 du(ce)
Aldată eară mere de o dutcă
Aldată eară 4 punţi brânză
Aldată eară 8 (indescifrabil) 12 creţari
De 2 câte 1 arm de care, câte 2 pepeni unu, şi pentru scosu Delibăratului 3 măriesi argint în luna lui Noemvrie 20 1836
Aldată pere de 4 duce şi eară oao de 2 duce
Şi eară la Bobotează scriitorului 3 zloţi şi 30x au făcut cu (indescifrabil) ...

In 26 Ianuarie 1837 lui Miclăuş 5 zloţi.

La Februarie 26 zile pe scosu cărţilor dela Sfat am dat 12 creţari de bani buni.

La 30 Avgustu 1837 am datu lui Miclăuş 50 de zloţi pentru osteneală cu fitanţă. Şi pentru scosu Delibăratului dela Sfatu eară am datu 51 creţari de argintu la Domnu notarăşu în Avgust 30 zile 1837.

La judele când neamu împăcat, ia 3 juraţi 15 duce şi un copu de vin 40 de criţari.

La notarăşu 12 creţari.

Astăzi la 4 Noemvrie 1837 când am împrumutatu bani(i) dela Borcea am pusu un copu de vin 48 x şi 12 x la notarăş pentru zapis.

Şi eară când neamu judecatu pentru hainele Mâi(i) Bucâ lu Cărăşină am cheltuit cu (?) Comana 18 zloţi şi popi(i) am datu 30 de zloţi şi Bucâ [1]) 15 zloţi şi la juraţi 1 zlotu şi la notarăşu 12 x.

Pentru peatră la stâlp 3 sfanţi argint.

La facerea biciului (sic!) arânzi sâmbătă 3 zloţi şi 6 x. La facerea biciului dela Când(e)a Apolzan am datu la juraţi 1 zlot şi notară(şului) 12 x. La scriitoriu 10 zloţi şi la juraţi 2 copuri vin 2 sfanţi şi pentru copie 3 sfanţi.

1) Lui Bucur.

Când sau biciuluit [1]) venitu moșiilor am datu 3 juraţi 15 duce și la notarășu 15 duce. La casă la grajdu eu am datu 4 sfanţi pe 12. 16 perechi de laţi câte 5 x argitu ștucu.[2])

* * *

Din pagina 73

Istoria 6
de Samson judecătoriu

Samson era împărtășit de o putere preste seamă și aceasta putere îi venia lui numai din peri(i) capului său. Acest Samson au iubit o muere din fetele celea de alt neam și mai vârtos că fără voia părinţilor săi. El mergând odată pre cale întâmpină un leu pe care prinzându-l el îl rupse cu mânile lui.

* * *

Din pag. 69—71.

Istoriea 41
de venirea lui Hs la Ierusalim
Matei: cap: 21. Marcu 11. Luca 19. Ioan 12.

Când sau apropiat Is. de Ierusalim a trimis pre doi ucenici(i) lui zicândule lor ducevăţ(i) în satul cel din potriva voastră și îndată veţ afla o asină legată și un mânz împreună cu dânsa și aceasta toată sau făcutu ca să să împlinească graiul proorocului ce zice „Spuneţ featei Sionului: Iată Impăratul vine blând și șezând pre asină și pre mânz fiul celei de sub jug (?). Așa dar ducându-să ucenici(i) făcură după porunca lui Is. și aduseră și pre asină și pre mânz și puseră deasupra lor îmbrăcămintele sale și puseră pre Is. preste dânsele, iar cei mai mulţ așternea hainele lor pre cale și uni(i) tăea ramuri din copaci și le așternea pre cale și atât aceia care merjea înainte cât și cei ce venea pre urmă toţi striga zicând Osana fiul lui David să trăiască, fiul lui David bine este cuvântat cel ce vine întru numele Domnului Osana întru cel dintru înălţime. Ear uni(i) dintre Farisei zise lui Is.: Invăţătoriule ceartă pre ucenici(i) tăi ca să nu mai strige așa. Iar Is. le-a răspuns: Dacă aceștiea vor tăcea, petrile vor striga. Așa dar intrând Is. în cetate toată cetatea s'a clătit zicând: cine easte acesta, ear mulţimea striga: acesta este I. C. prorocul cel din Nazaret al Galilei(i)".

* * *

[1]) Preţuit, estimat, evaluat (< ung).
[2]) Bucata (germ. Stück).

Pentru cei ce se trudesc să cunoască vieaţa înaintaşilor şi în amănuntele lor gospodăreşti şi în necazurile conexe cu viaţa, ca şi anumite obiceiuri ale „pământului", nu ale Naţiei — cum era d. p. *captatio benevolentiae* în daraverile pe la oficii, care în vremea aceea se numia „cam cinste", nu *bacşiş*, nici *mită*, nici *şperţ* (de al căror păcat mulţi cred încă şi azi că Ardealul era nemolipsit) — chiar pentru filologi, care pot da în aceste însemnări de termeni ieşiţi din uz (ca *mătrăcălău*, care înlocuia *şalul* turcesc de azi) sau de termeni alteraţi de graiul ţinutului (ca „punt", „ţigări", „plivas"), — pentru aceştia, zic, îşi au de sigur importanţa lor aceste însemnări de cheltuieli. De aceea le-am şi dat la tipar.

De mai mare importanţă sunt, însă, însemnările privitoare la locurile pe *unde* a umblat şi *cum* i-a umblat, ca şi notările de date şi evenimente istorice: o pasiune care ar face cinste şi unei odrasle cu blazon nobiliar, nu unui „cioban" dela sate.

Iată această parte a însemnărilor:

Pentru ţinearea minţii
de când mam prins eu la oi, în ce an şi în ce
vreame şi cum am petrecut şi cum mam folosit

Că la anu 1827 în Noemvrie 11 zile am plecat eu deacasă cu Oprea Mutu şi am mers în Holerca (Lolerca ?) de am ernat. Şi o fost earna foarte tare friguroasă şi zăpada mare. Dară o fost biuşug de bucate şi de fân şi vitele bune o eşit din earnă. Şi primăvara timpurie şi bună.

Şi la anu 1828 o venit muscali(i) în Ţara rumânească de sau bătut cu turci(i) primăvara. Şi vara aceea am vărat întrun munte Moliţa şi am fost strungariu şi am căpătat 2 oi de sâmbrie şi o fost vara ceea foarte săcetoasă şi bucatele scumpe, cu 12 părale ocaoa de mălaiu şi nu se găsea. Şi toată ţara au fost mâncată de lăcuşte.[1]) Şi earna au fost timpurie şi am ernat earna până la Crăciun la raeaoa Brăili(i). Şi am trecut Dunărea pe gheaţă şi au dat ghiforu de leam prăpădit în Valea Grecilor.

---

[1]) Palatalizarea spirantei dentale *s* în *ş* şi *z* în *j* în grupurile de sunete: *sti, spi, schi, sni, smi* (> *sn'*), *sbi, zbi* (> *sghi, zghi*) şi, cu unele excepţii, în cele care au vocala *e* în loc de *i*, e o caracteristică a graiului ţinutului. D. p. mânăştire, puştiu, şpirt, şchinare, şchic, Paraşchivă, şchimbăcios, şchilod, deşchid, a trăjni, a plejni, şn'eură (*jn'eură*), şn'irdă (= smirnă), a işghi (> *ijghi*), a şghici (> *jghici*), a deşghina (> *dejghina*) a deşn'erda, (< *dejn'erda*). La fel cu vocala *e*: cinşte, şteag, dragoşte eşte. — Face parte dintre excepţii: a spinteca.

Şi la anul 1829 au fost primăvara timpurie şi foarte bună şi mănoasă şi am primăvărat în lunca Călmăţuiului la zăvoae. Şi în anul acela au murit vitelea cele mari de n'au rămas. Şi mai pe vară au început a muri şi oamenii de ciumă şi atâţia au murit cât puţinei rămăşease pe unelea locuri. Şi bucatele atâta sau făcut de multe cât nu le mai lua pământu. Şi în vara aceea am vărat în Vivoda şi în Boarcăşu eară toamna au fost foarte ploioasă şi earna foarte timpurie şi zăpadă multă şi ghiaţă foarte rea şi am ernat în lăptu.... la Satu Nou şi am făcut cheltueală mare, 5 lei de oae, uni(i) şi 9 Lei. Şi cârlani(i) eam ernat în salce. Şi au murit mai toţi. Şi primăvara au fost târzâe şi şi vara am venit eară în Boarcăşu.

La anu 1830 am vărat în Boarcăş în 2 veri dupolaltă şi neau fost bine. Eu am fost baciu cu Oaşu lu Lupaşu. Şi toamna au fost câmpu uscat. Şi toamna am tomnat pe Călmăţui, când cu Mitiţu Marcu Şi au ţânut până la Bobotează tot bine şi locu negru, am ernat bine. Şi primăvara la anu 1831 am primăvărat la Căzăneşti pe Ialomiţă şi primăvara au fost bună numai au cam murit oile de earbă pe la uni(i) şi am venit la munte în Otic, atuncea am făcut răbă... la lereşti(?) Şi vara au fost bine de vite dară la ţară au fost moarte foarte mare, holeră întră oameni. Şi am plecat cioban cu Stăncicu şi am ernat în Ţara turcească la Măsurata şi ne-au fost oile vărsate şi au fost bine şi primăvara la anu 1832 am venit la munte în Meza şi au fost vara cu potoapele, zăpezî multe pe munte şi earna am trecut în Ţara turcească. Şi m(am) băgat la un turc Sali(?) paşa şi am ernat bine. Şi primăvara începu să mişte harapu să vie la Dunăre şi n'au venit. Şi primăvara la anu 1833 a(m) trecut Dunărea cu Mutu. Şi m'am ales de mam dus la cumnatu şi am venit în munte în Valea Sâmbetâi şi foarte rău o a(m) dus, am păgubit mult şi ernat în Ţara turcească cu Adam şi cu Dan Ghib şi au fost earna foarte bună.

Şi pimăvara la 1834 am rămas în Ţara turcească de am vărat acolo cu Nicolae Burlacu şi neau fost foarte bine. Şi au fost vara foarte săcetoasă cât nu sau (sic) pomenit acest rând de oameni că au săcat crăcile Dunări(i) unele de tot şi sau făcut foamet(e) foarte mare că venisă ocaoa de mălaiu cu 60 parale către Moldova. Da în Valahia cu 24 până în 30 de părale oca şi eu am venit toamna acasă şi apoi mam dus de am ernat la Câmpulung şi au fost earna foarte bună şi mam dus primăvara cu călugări(i) Creţului în Ţara turcească şi am primăvărat la anu 1835 la Şibla au fost primăvara bună şi atunci miam vândut eu oile şi am venit cu bani (indescifrabil) de am umblat cu fratele Dumitru (pagina roasă, şirele care urmează indescifrabile).

Ultimele şire;

Earna la anu 1836 Ianuarie 16 zile mam însurat. Şi (în această earnă) atâta degerase cât nu sau pomenit şi earna lungă tăman dela Octomvre. Dela vinerea mare vitele pe fân până la....

Din paginile 103—104:

La anu 1834 vinu multu şi bunu, foarte..., vadra cu 14 duce.

La anu 1835 vinu mult şi eftin, 30 x vadra.

La anu 1836 am venit cu frate meu Nicolae acasă şi mam însurat. Şi la 1836 vinu bunu sau făcut.

La 3 Aprilie 1837 au venit Deta în Sibiu. Dumitru Bloţu jude.

La 1837 am scosu bani(i) judeaţălor şi au fost vara foarte săcetoasă şi berechet de bucate şi earna foarte rea, sau prăpădit oilea tare în ţară de foame, şorecime multă.

Eară vara la 1837 spre 1838 a fost atâta călbază cât nu sau pomenit întraceaste 2 ţări Ardeal şi Valahia, bucatele nu sau copt, cucuruzu şi prunele şi struguri(i) răi, acri, vadra 36 x

La 24 Martie 1838 am petrecut pe prinţu pe drumul cel mare de sau dus din Sibiiu Dumitru Bloţu jude.

Din pagina 41:

Anul 1769. Au venit Muscali(i) în Ţara românească şi în Moldova întâiu şi au stăpânit 5 ani.

Al 2-lea venire la anul 1788, au stăpânit 4 ani,

Al 3-lea venire la anul 1806 şi au stăpânit 6 ani.

Al 4-lea au venit după Ipsilante şi Tudor a: 1829. Anul 1575, au robit tătari(i) Ţara de Jos".

In faţa unor „ciobani" cu astfel de preocupări, megalomanii lor dispreţuitori oare câţi nu *bojtări,* ci reprezentanţi ai diplomelor scrise pe piele de câne ori ai biletelor de vizită cu coroană sau alt blazon nemeşesc ar putea pune în linie de bătaie?

Pe „ciobanul valah" nu-l poate umili niciun dispreţ, cum nu se pot umili pasiunile nobile de pasiunea chefurilor, femeilor, cailor sau a cartoforilor.

AX. BANCIU

MĂRTURISIRILE POPII UNGUR

Când eram încă la Cluj, prin vara anului 1940, prietenul meu ing. Ioan Ungur, secretarul școlii de conductori tehnici, descendent al unei vechi familii de preoți luptători pentru cauza Transilvaniei românești, mi-a pus la dispoziție un caet conținând însemnările unui străbunic al său popa Ungur din Măgura, privind evenimentele din 1848.

Am parcurs scrisul preotului de lege veche cu mult interes, nădăjduind să-l transcriu în întregime și să-l public cu un comentariu, pentru ca să nu se piardă acest isvor important privind evenimentele de acum aproape un veac. Intâmplările ce au urmat spre sfârșitul verii anului 1940, refugierea și temnițele, ne-au împiedecat să ne ducem la îndeplinire gândul. Caetul a fost predat nepotului preotului cronicar, fără să fi transcris decât câteva file pe care le reproducem mai jos pentru valoarea lor documentară.

* * *

Inalții împărați Maria Teresia, Francisc Ferdinand, Francisc Iosif al II-lea, toți au pus silință mare a face ceva ușurare amărâților oameni proști și iobagi care în 848 de ani au fost subjugați de domni, slujindu-i fără nicio plată; încă în loc de plată i-a bătut cu bâta și cu nuiele fiind mai nebăgați în seamă decât niște vite. Care nu putea sluji pe placul domnului, îl gonea de pe moșie și din casă, înlocuindu-l cu alt om. Tot pământul și pădurile, ba zicea Domnul că și cerul de deasupra casei și moșiei lui, este al lui. Domnii erau scutiți de porție (dare către stat) și de a-și da băieți în armată. Ei stăpâneau toate locurile bune, iar proștii ce nu le trebuia la domni. La lucru se duceau bărbații și femeile cu copii mici. Dacă nu le plăcea la Domni cum lucrau, îi bătea ca pe vite și nu le da de mâncare. Tiranie și barbarie ca aceasta, încă nu s'a mai auzit între creștini.

Poți dar afla, iubite cetitorule, cu câtă ușurință se îmbogățeau acei Domni mișei, storcând toată vlaga din bietul om sărac.

Câte un Domn avea trei-șase iobagi; altul 30, 40, 100, 300, 600, o mie și mai mulți, cari serveau la o curte, așa că mulți dintre ei nici nu știau ce să facă cu binele. Zideau curți minunate, făceau baluri, mergeau la case de dezmierdări trupești, dând la câte o curvă

zece mii de zloţi, bani câştigaţi prin sudoarea iobagilor. La un băiat al unui baron, la botezul lui i-a dăruit soacră, groff Giulayné, optzeci iobagi, cu câte şase boi unul.

In anul 1848, soseşte ceasul cel binecuvântat de Dumnezeu. Iarna se ţinu la Viena, la înălţatul împărat Ferdinand, o mare adunare prin care se hotărî *Libertatea, Egalitatea* şi *Fraternitatea,* cu un cuvânt *Libertatea,* ca tot omul să fie liber... *Frăţietatea,* adică de aici înainte nu numai oamenii proşti, ţăranii, ci şi domni ca grofii, baronii şi nemeşii, pentru binele comun, să facă armată, să dea dare către stat, să poarte alături cu toţii toate greutăţile publice şi dările statului şi ţării.

Această sfântă şi dreaptă hotărâre s'a făcut numai pentru *Ţara ungurească şi Ardeal.* Deci întru acestea, în 1848, luna Aprile în 3, înălţatul împărat Ferdinand a pus pe fereastra Curţii flamura steagului de mătase scris cu litere de aur: Libertate, Egalitate şi Frăţietate.

Dar înţelesul acestora, domnii unguri, fiind puterea de stăpânire în mâinile lor, îl împiedică de a-l şti proştii, ţărănimea. Ungurii sub o politică adânc ascunsă, cer dela împăratul Ferdinand pentru ambele ţări: Ţara ungurească şi Ardeal o Dietă, prin care să aducă o hotărâre prin care să dobândească Minister unguresc, adică Neatârnare (independenţă).

In urmă toate acestea le dobândesc dela bunul şi blândul împărat Ferdinand şi se publică Dieta la Pesta, unde se adună deputaţii din amândouă ţărişoarele acestea. Din partea Românilor au fost: Episcopul Lemeny cu 16 deputaţi români lângă sine, iar Ungurii fiind 70 deputaţi, 6 dintre ei saşi. Adunarea deputaţilor unguri nu lasă să aibă drept de naţionalitate nici o altă naţiune decât cea ungurească, căci a lor este ţara şi nici decum a românilor. Deci aleg miniştrii unguri, în număr de 12, toţi numai unguri, iar deputaţii români le stă împotrivă.

Dar înzădar. Ungurii îşi pun ministru preşedinte pre Koşut Laioş, el împreună cu ceilalţi miniştri lucrau şi dau drepturi numai la unguri şi în partea lor.

Văzând bieţii români deputaţi aceasta, s'au dus drept la Viena, iar episcopul Lemeny s'a întors în Ardeal aşezându-se în Cluj.

Focul şi primejdia se înmulţesc. Ungurii îşi fac bani de hârtie de 6 creiţari, de 30 creiţari, 1 florin, 5 florini, etc., bancnote roşii, scrise pe dinafară cu această pedeapsă: „Falsificatorul acestor bancnote se va pedepsi cu 15 ani închisoare". Până la cel mai mic, purtau în pălărie pamblici roşii, semn de foc, de sânge. Cuprind toate magazinele împărăteşti, tunurile, praful, comorile cu bani. Silesc pe români a primi flamura lor la biserici cât şi la casele lor şi a ţine cu ei. Robii din închisori îi liberează şi le dă arme în mâini. Gonesc armata împăratului din tot locul. Pe unii îi cuprind de partea lor, alţii fug din ţară; fuge şi guvernatorul groff Teleghi Iosef, şi nu rămâne nici o putere împărătească în ţară, numai Comanda Generală din Sibiu. Aceasta pune 7 români care să domnească şi să cârmuiască ţara. Ungurii la aceasta nu se supun; ei stau contra lor, iar românii pornesc din Sibiu şi se împrăştie prin ţară, unde adună şi ei armata lor, feciori români.

Ca generali mai mari dintre români erau: Axentie din Câmpie, fiu de preot, Butean şi Iancu din Abrud şi alţii mulţi. Aproape de Cluj erau tribunii: Miaoş din Jud şi doi clerici: Baternai şi Simionici. Simţindu-i ungurii clujeni că aceştia strâng feciori de români, fără veste au năvălit asupra lor şi i-au prins.

Pe Baternai şi Simion i-au dus legaţi într'o căsuţă de lângă Cluj, unde înspre Someşeni i-au spânzurat. Tot la fel au făcut şi cu protopopul din Cătina, pe Turcu. L-au legat în Cluj de stâlp, în mijlocul curţii la casa oraşului, bătându-l toată noaptea pe ploaie cu furtună şi zăpadă, iar dimineaţa l-au dus din sus de Cluj şi l-au spânzurat. El fără frică, cu gura lui, striga către unguri că: — *„Ce vreţi voi nu va fi chiar de veţi crăpa de necaz. Nu va ajuta Dumnezeu să faceţi pe împăratul de râs şi pe români să fie de partea voastră"*. Atunci l-au ridicat sus şi a murit cu bărbăţie românească.

Auzind şi văzând bieţii români ce se petrece, se îmbărbătară, îşi făcură şi câştigară arme după putinţă. Ungurii fiind mai cu putere, adună şi iau clopotele dela bisericile româneşti şi fac tunuri din ele. Ei se laudă că nu va rămâne pui de român pe pământ, iar românii la fel că nu va rămâne pui de ungur pe pământ. Intră o pizmă groasnică şi înfricoşată între unguri şi români, aşa încât oriunde se întâlnesc se omoară îndată. In vremea asta aud sârbii din Ţara ungurească şi sub comanda generalului lor Ielaşici se răscoală contra lor şi ţi-i bate cumplit. Sârbii prind unguri cu femei cu copii cu tot ca robi, pe bărbaţii unguri îi omoară fără milă; pe femei le chinuesc grozav, trăgându-le aţe prin ţâţe, iar pe copiii unguri îi răstignesc în uşile bisericilor ungureşti şi pe urmă puşcă în ei ca la ţintă.

Văzând ungurii această batjocură nemaiauzită, fiind comandant al Ardealului la Unguri Kosut, dă un ordin să adune toţi grănicerii şi toţi secuii, între care erau şi mulţi români, şi se duc în Ţara ungurească să ţină front alături de unguri. Românii nu vor să se lupte cu confraţii lor sârbi, cu care erau de o lege cu românii. Oare câţi dintre români pun armele jos, iar ungurii îi leagă şi-i înfrică că de nu se supun, pe toţi îi vor împuşca.

Nu peste mult s'a auzit că la Năsăud stă o mare putere împărătească, armată multă, sub comanda generalului Urban. Indată se face o veste ca toţi românii să meargă la generalul Urban să-şi aducă pajura împărătească, că de nu, se va porni toată ţara cu armata lui şi unde nu se va găsi această pajură, se va socoti de partea ungurilor şi toate satele le va pustii.

Românii se duc câte doi-trei oameni din sat la Urban. Toate satele unde auzeau ungurii că au adus pajura împărătească, se duceau şi le aprindeau. Aşa se întâmplă pe Mureş, pe Târnave; în toată ţara au aprins şi au ars 59 de sate româneşti luând toate vitele, pe cari le duceau cu turma întreagă dela bieţii români.

Deci auzind românii aceasta, se scoală şi ei, în frunte cu generalii lor: Acsente, Buteanu şi Iancu. Intr'o noapte năvălesc fără veste asupra Aiudului, ce era oraş unguresc mare în Ardeal, fiind şcolile cele mai de seamă ale calvinilor şi biserica; îl aprind din margine în

margine şi-l pustiesc. Pe urmă trec la Vinţu ce până aici era scaunul Varmeghiei (judeţului); îl fac şi pe ăsta tot pulbere şi cenuşe.

Şi se porneşte şi Urban prin ţară. Dela Năsăud, se împreună cu românii cu arme şi fără arme, iau pe unguri înainte şi-i duc, val, la Cluj. A luptat Urban cu românii cari acum aveau patron. Scot toată ungurimea din Cluj şi o gonesc spre Huedin până la Ciucea, între munţi. De aici fug în ţara ungurească. Mai sus de Huedin, Urban generalul se bagă pe unguri pe la Mureş. Răsună tunurile lui Urban şi ale ungurilor; puştile şi tobele, de credeai că se prăpădeşte lumea. Aprins-au cârciumile de pe lângă drumul ţării şi altele s'au pustiit. Suitu-ne-am noi de aicea din *Bârgău* în vârful *Horoiţei*, ca să auzim mai bine. Trei-patru zile tot într'una au fost bătălii şi puşcături, dar toţi se temeau să se apropie deolaltă. Ungurii din Ţara Ungurească năvălesc sute de mii, vrând să înconjoare pe Urban de pe toate laturile, să-l prindă cu armată cu tot; deci o aripă de unguri s'au fost băgat în Ardeal pe la Dej, alta vine pe la Mureş, pe la Deva, să se întâlnească aripele la Cluj.

In vremea asta au fost trimişi de unguri doi soli, ducând carte către ungurii dela Mureş să se grăbească a înainta. Dar solii s'au greşit şi în loc de Mureşul mic s'au dus la Mureşul Mare, unde este fratele meu preot cu numele de Mihai Ungur; el ia cartea dela soli, şi o trimite în mâna lui Urban, care după cetire, vede planul ungurilor. Indată adună armata dela Almaş, dela Jinbor şi ziua-noaptea, ajunse la Apahida, unde trecu Someşul. Aici de nu strica podul de peste apă, îl ajungea Ungurii şi era vai de el. Urban a tras cu tunurile asupra lor, apoi s'a retras către Năsăud, iar de acolo în Bucovina. Pe noi, pe românii, ne-a lăsat pe mâna ungurilor să facă cu noi ce vor vrea. Şi aşa ungurii, sub generalul lor Bem, au umplut toată Ţara Ardealului, urmând bucurie mare pe unguri, iar pe bieţii români mare supărare, căci ungurii strigau: Éljen a magyar vesszen el az oláh (Să trăiască ungurii, jos cu valahii).

După ce ocupă Ungurii ţara, îşi pun guvernator pe *Cioani Laslo*; culeg toate armele dela români şi publică că la care român se va găsi ceva arme, cu moartea se va pedepsi. Pe urmă se întăresc atât în Ardeal cât şi în Ţara Ungurească, alegându-şi generali-comandanţi pe cei mai isteţi: pe Görgei, capul tuturor oştilor ungureşti, pe Klapka, pe Nagy Sandor şi alţi mulţi, pe care nu le ştiu numele. Domnii toţi le aduc ca cinste vase de aur, de argint pentru a face dintr'însele bani de argint şi de aur pentru cheltuiala armatei.

Se adună armată de voluntari.

La noi în sat încă au venit 300 de astfel de militari sub căpitanul Vistoe Ianoş, care era profesor din Măgura, prieten şi om cunoscut cu noi preoţii din Măgura, aşa că nu ne-a făcut niciun rău, ba din contră ne-a fost ca scut bun, fiindcă avea toată trupa lui din feciori români după Boroaede, din Fehetan şi Bucea. Ţara Ardealului toată era în mâinile ungurilor, afară de Abrud, unde era Iancu, ca general român.

Pe Iancu, ori şi câţi unguri se răscoală, tot acolo le rămâne capul. In multe rânduri s'au răsculat ungurii în număr mare să ocupe Abrudul,

băile de aur, dar nu şi-au ajuns ţinta lor niciodată. Totdeauna au ajuns ungurii ruşinaţi, bătuţi şi scoşi din pământul Abrudului. Odată cu înşelăciunea politică, un român din Ţara Ungurească, Dragoş, fiind general la unguri, s'a linguşit prin nişte scrisori false cu Iancu, nu ca duşman, ci ca amic. Prefăcându-se, l-a lăsat Iancu de a intrat în Abrud cu trupa sa, unde, având planul secret de a prinde pe Iancu, fu scăpat din căpcana asta mare de *o fată româncă*. Descoperind planul pus de unguri, momentan se puse călare pe un cal şi repede se duse până la Câmpeni, dete ordin să se adune toţi românii din toate părţile, chemându-i prin tulnice. Se adună ca ploaie şi se duc înspre Baia de Abrud spre Dragoş şi spre armata lui de unguri. Aprind românii toate casele ungurilor, iar pe generalul Dragoş îl prind într'o pivniţă, unde mi-l ia Iancu şi-l taie tot în bucăţele mici. Se dă apoi la unguri; ei încep la fugă. Abrudul tot era în talpă...

Bărbaţii, copii, femeile, le ţin calea ungurilor pe unde erau coaste, prăvălind pietroaie pe ei, tăindu-i şi măcelărindu-i. Cu vieaţa au scăpat foarte puţini.

In mânia asta mare Iancu aprinde Roşia, pustiind pe toţi ungurii, scăpând oarecâţi şi fugind la Zlatna. Pustieşte şi risipeşte tot. Pe urma acestor fapte se lăţeşte vitejia lui Iancu şi străbate prin toate părţile. Se cutremură ungurii cu toţii de frica lui, ajungând ca fiecare ungur să aibă pe limbă cuvântul: Nagy huntfuta Ianco (Iancu e tare isteţ). Şi nu se lasă ungurii până nu spun că Iancu ar fi ungur, căci un român nu se poate găsi atât de viteaz în lumea întreagă. Românii râdeau de laudele ungurilor, lăsând după ei.

Totuşi nici decum nu s'au lăsat ungurii să nu bată pe Iancu şi de a întra în pământul Abrudului, unde ei credeau că în Abrud zac comorile de aur şi argint, ca pietrele pe valea Zârnei. Şi lăcomia asta mare i-a îndemnat la o mare pregătire de luptă cu Iancu. Aduc tunuri mari împărăteşti de aramă, iar Iancu avea numai tunuri de lemn de frasin făcute şi cercuite cu câte 14 cercuri de fier. Scoală ungurii pe lângă catane toate satele dela Almaş, din prejurul Almaşului până sub munte, cu furci, cu securi, cu lănci şi înconjoară Abrudul pe de toate laturile cu armată şi prin nouă locuri năvălesc pe bietul Iancu. Ungurii toţi nădăjduesc că acum cu siguranţă le va cădea Iancu pradă lor. Cu Iancu erau mulţi români din acei scăpaţi numai cu vieaţă din mâinile ungurilor din toate părţile ţării, fiind arşi şi jefuiţi de ei. Nici nu ştiau ungurii de unde să se ferească, numai că vedeau unguri morţi. Pe urmă dau ungurii să fugă. Numai că acuma era mai greu de mers înapoi, căci drumul le era plin de lemne, fiindu-le la unguri foarte greu de a se retrage. Impiedecându-i aici românii, se dau la ei cu armele, dar mai ales cu lăncile. I-a înjunghiat şi cu lemne omorându-i ca pe nişte câini, luându-le tunurile lor cele de aramă.

Din cei trei căpitani unguri numai unul a scăpat. Feciorii, afară de un dobaş, toţi au murit. Pe generalul Vaşvari de lângă tunuri l-au prins românii de viu. După ce destul se rugase să-l lase cu vieaţă, iar moţii îl ocărau, zicându-i: „Ce ai căutat aicea din Ţara Ungurească cea bogată şi ai venit la noi nişte oameni flămânzi prin munţii aceştia

pustii şi neroditori şi nici aici nu ne lăsaţi să ne odihnim", aceste cuvinte aruncându-i-le în obraz s'au repezit la el cu lăncile, despicându-i trupul în patru părţi.

Şi de data asta s'au întors ungurii ruşinaţi şi bătuţi, fiind goniţi din pământul Abrudului. Românii Iancului i-au alungat cu bărbăţie. Aceasta toate pătind ungurii, s'au cutremurat şi mai mult, de frica lui Iancu; ba încă ziceau despre Iancu că nu este curat. Ungurii ar fi dat în schimb orice avut al lor, numai să-l poată prinde.

Peste puţină vreme auzim o tristă veste despre fratele nostru Mihai Ungur, preotul Mureşului, cumcă l-au prins ungurii şi l-au dus rob la Oradea, pe motivul că a prins spionul ungurilor mai înainte pomenit şi luându-i scrisoarea dela spion, au dat-o în mâna generalului Urban.

Această veste a fost dreaptă. Pe dulcele nostru frate Mihai, ungurii l-au prins rob şi l-au dus la Oradea, confiscându-i ungurii tot ce a avut, rămânând preoteasa lui cu 6 copii, jefuită şi sărăcită, necăjită foarte. In Oradea l-au examinat ungurii cu deamănuntul, întrebându-l: — „Pentru ce ai făcut aceasta?" Scoţându-l afară să-l împuşte, iar dânsul ştiind foarte bine ungureşte, s'a apărat cum a putut el mai bine, mai ales că din vorbă nu-l cunoşteau ungurii dacă-i român sau ungur. Pe urmă l-au băgat în puşcărie şi în ziua următoare l-au scos ca să-l împuşte. El le-a mai vorbit ungureşte, că nu este vrednică fapta lui de moarte. A spus că spionul lor a rătăcit, neştiind nici dânsul că la Mureşul Mare sau la Mureşul Mic a fost mânat. Dacă a fost mânat la Mureşul Mic, pentru ce a venit la Mureşul Mare? Prin urmare, numai spionul singur este de vină. Văzând ungurii că vorbeşte tare bine ungureşte, nu l-au împuşcat, ci iară l-au băgat în temniţă, şi iar l-a scos şi a treia oară să-l împuşte. El iar se apără zicând şi rugându-se că dacă a dat Dumnezeu stăpânirea acestor două ţări care se chiamă patria Ungurească, precum în Ţara Ungurească sunt tisturi (ofiţeri) şi scaune de legi şi în Ardeal sunt. Şi zicând că nu-i cale paşnică să-l omoare în ţară străină, adică în Ţara Ungurească. De a greşit greşală de moarte în Ardeal, în Ardeal să fie judecat şi omorât, unde a săvârşit greşala sau fapta. Şi a mai zis: „Ori unde voi muri şi mă veţi pierde, nu va fi vitejia domniilor-voastre vrednică de mare laudă că aţi omorât un om cvalificat, civilizat, lipsind 6 copii mici şi lăsându-i în lume săraci şi fără de tată". Aceste cuvinte le-au pătruns inima la toţi cei ce erau de faţă, lăsându-l şi de data asta cu vieaţă. Şi totuşi iar l-au băgat în închisoare. Acolo a fost rob şi închis amărâtul de frate, flămând şi necăjit, mai un an întreg, până au venit Ruşii în Oradea, nimicind puterea ungurească. Atunci Ruşii l-au scăpat şi liberat din închisoare.

Până a nu se lăţi primejdia revoluţiei în măsură aşa de mare, venise la Huedin 100 de călăreţi dragoni cu mânzi să-i treacă în Ţara Ungurească; însă aceştia căpătară înştiinţare că acolo ungurii s'au răsculat contra armatei împărăteşti.

Ce să facă dragonii în Huedin? că şi pe aici prin prejur încă se aprindea focul revoluţiei. Ungurii luaseră arme la mână, făceau in-

strucție în toate zilele, învățau instrucția militărească. Acum dragonii nu puteau nici merge înspre Țara Ungurească, nici să se întoarcă înapoiu la Cluj. În toate zilele ieșiau la plimbare cu caii la câmp în hotarul Huedinului și iarăși se întorceau înapoi.

Așa au zăbovit în Huedin vreo șase săptămâni. Odată vine dela Cluj un om sărac, un român, numai în izmene. Era formă ca cerșetor. Se apropie de locotenentul dragonilor, având o carte cusută în izmene, pe care a înmânat-o locotenentului. Sta scris în ea cum că în momentul acela să se urce pe cai făcându-și numai socoteala pe unde să scape, căci mâine dimineață vine din Cluj o mulțime de unguri înarmați numai cu acel scop, să-i poată înconjura și prinde în Huedin, ca să le ia și caii și armele. Acum ce să se facă bieții dragoni, socotind și ei cum să se poată scăpa de această primejdie ce-i amenință, și să nu cadă în mâna ungurilor.

Ei se scoală noaptea în ascuns încet, pentru ca să nu-i zărească cineva și fug cu toții, vrând să treacă muntele Vlădeasa peste munții până la Bălgărad (Alba-Iulia). Dar ei rătăcesc în pădure din sus de Secueni, unde se culcă toată noaptea, amârâți, flămânzi, cu cai cu tot. Plâng de frig. Noaptea mare, ca toamna. Foc n'au cutezat a face. Dimineața se scoală. Îi văd secuienii, cari se duc să tragă clopotele, într'o ureche, fac o călăgie, zbiară, strigând să fugă care încotro, că acei oameni au venit să-i omoare pe ei, fug la munte, unde văd lumea cu ochii, iar dragonii văzând aceasta se înspăimântă și ei luând-o pe Valea Săcuiului în sus, și nimeresc pe valea noastră, pe Mărgăuță. Pruncul nostru Mihai s'a fost dus până la Tăul Gârjobi după puțină papură. Uitându-se pe vale în jos, vede niște călăreți cu căști în cap sclipicioase. Erau dragonii. Băiatul o ia repede către casă speriat. Ne spune că vin pe vale din jos o mulțime de cătane călări. Se făcu îndată o zarvă mare în tot satul. Bieții oameni se înspăimântă. Încep să fugă, bărbați, femei, copii, care încotro. Ioan Ungur văzând atâta spaimă între oameni și frică, a ieșit afară la drum, la vale, și a început a striga la ei să nu fugă nici unul și să nu se teamă, căci aceea sunt cătane împărătești și nu vin să ne facă ceva rău, ci din contră, să ne apere.

Pe urmă au ieșit cu fratele, cu Petre, notarul comunei înaintea lor. Vedeau 6 călăreți dragoni sergenți venind în trap cu caii în spre noi. Noi stam locului și când la noi ajung, ne întreabă dacă avem unguri în sat. Noi le răspundem că nu avem nici un ungur, pe urmă râd către noi, părându-le bine, dar totuși se iau pe vale în sus, toți cu săbiile scoase până din sus de sat și pe urmă se întorc înapoi. Mulțimea dragonilor intră în sat încet și blând. Vedem înainte pe un povățuitor al lor, Florea, pe țiganul din Huedin, care ne fu tuturor cunoscut, călare pe un căluț slab și mic, numai că nu-i ajungeau picioarele pe jos. Noi nu eram atunci fricoși de loc. Pe urmă se apropie cu blândețe locotenentul de noi și doi plutonieri, ne întreabă dacă nu sunt unguri în sat. Noi le răspundem că nu sunt.

Indată înțelesem noi despre ce este vorba, și zicem: „Poftiți cu toții, descălecați de pe cai, pentru a vă servi cu drag cu toate cele

de trebuinţă". Acum stă înaintea noastră un şir lung de dragoni militari, tineri, frumoşi, călări, încât îţi era drag să te uiţi la ei. Le păru foarte bine de primirea ce le-o făcurăm şi ordonăm la biraie să facă tot ce le stă în putinţă şi să le dea cuartir la toţi, dându-le de mâncare atâta la feciori cât şi la cai îndeajuns şi să nu se teamă că aceia sunt oameni buni şi prieteni de ai noştri.

Comunicată de E. BOŞCA-MĂLIN

D. POPOVICI: CERCETĂRI DE LITERATURĂ ROMÂNĂ [1])

In ultimii ani, D. Popovici a publicat numeroase studii asupra scriitorilor români din secolul al XVIII-lea şi cel următor. Dintre ele, s'au retipărit în volumul recent apărut numai câteva. Criteriul după care au fost selectate l-a indicat însuşi autorul: „Alegerea articolelor a fost determinată de importanţa pe care, în clipa de faţă, o atribuim punctelor de vedere exprimate într'însele", pentrucă ele „năzuesc să fie o contribuţie la definirea spaţiului căruia îi aparţine poporul român, cu tangenţele sale orientale şi occidentale". Dar pe lângă semnificaţia anunţată de pasajul citat, înmănunchierea articolelor verifică prodigioasa activitate ştiinţifică a lui D. Popovici şi dintr'un alt punct de vedere: „Volumul de faţă iniţiază biblioteca „Studii Literare" a Seminarului de Istoria literaturii române moderne dela Facultatea de Litere din Cluj-Sibiu. Precedată de apariţia, în 1942, a buletinului *Studii Literare*, în jurul căruia se grupează, ea însemnează al doilea pas în afirmarea activităţii desfăşurate în acest Seminar sau în legătură cu el. Ea porneşte în timpuri atât de aspre, încât simpla enunţare a programului pe care îşi propune să-l realizeze ar putea să pară un act de îndrăsneală necugetată... Am ţinut totuşi ca primul volum să apară, în aceste timpuri, ca o mărturie a încrederii noastre nesdruncinate în biruinţa finală a puterilor spiritului".

Trei dintre articole: *Primele mărturii de teorie literară în cultura română, I. Heliade Rădulescu. Portret intelectual* şi *Cesar Boliac: romantism şi socialism în definiţia poeziei* au o trăsătură comună: preocuparea — mărturisită — de a expune analitic şi critic elementele de teorie literară, iar pentru jumătatea întâi a secolului al XIX-lea, de ideologie socială adoptate de cultura română; contagiunea de o intensitate rară a curentelor de gândire apusene în cuprinsul ei, precum şi efectele înregistrate de aceste curente în ţinuturile noastre, dornice de luminare şi de progres. In această ordine, D. Popovici şi-a concentrat interesul asupra scriitorilor, francezi şi germani, din veacul „Luminilor": La Harpe, Voltaire, Montesquieu, Marmontel, Condillac, Destutt de Tracy, Rousseau, Pufendorf, Lanjuinais, Baumeister, Wolff, etc., urmărind reflexele şi rezultatele ideilor răspândite de ei până în depresiunile spiritelor care au izbutit să smulgă poporul român din beatitudinea mentalităţilor retrograde.

---

[1]) Sibiu, „Cartea Românească din Cluj", 1944, I—VIII + 296 p.

Operele de prestigiu ale mișcării de „Luminare" au pătruns în țările române și prin contactul nostru direct cu Occidentul; cunoașterea unora dintre ele trebue însă explicată prin raportarea la Greci, la școala grecească din Principate și profesorii ei. Acțiunii exercitate de această școală îi consacră D. Popovici paginile introductive din studiul despre Heliade Rădulescu, punând în lumină aportul mare al epocii fanariote, văzută până acum printr'o optică deviată, discutată superficial, în studii care se resimt de desorientarea autorilor lor în filosofia secolului al XVIII-lea. Aceleași pagini realizează și o limpezire în privința rolului îndeplinit de Gh. Lazăr, un „Luminător" care, sub anumite raporturi, continua, la București, ideologia ce a preocupat aici, înaintea lui, școala grecească, dar aducea cu sine și un nou element de dinamizare a conștiințelor: „Rolul revoluționar al școlii lui Lazăr nu constă în lansarea unei idei noi (a originii noastre romane), pentrucă această idee exista încă de mult în conștiința neamului românesc de pe întreg întinsul Daciei, ci în năzuința de a crea în jurul ei aceleași stări de sentiment de care era însoțită în Ardeal: era o tentativă de a provoca apariția conștiinței naționale la un popor care se complăcuse în paradisul ideilor cosmopolite". Legat de „josefinism", de „Luminile" austriace, Gh. Lazăr avea să promoveze în capitala Munteniei ideile desprinse din regiunile explorate de mișcarea ce poartă, în nume, efigia liberalului împărat Iosif al II-lea, dând astfel prilej lui Heliade Rădulescu „să continue pregătirea sa de luminător, ale cărei începuturi datau de pe vremea studiilor în școala grecească".

„Elev credincios al „Luminilor" ardelene", H. Rădulescu n'a rămas străin nici de agitația romantismului, așa că lupta lui pe plan literar, social, politic și religios este stimulată, după 1830, de afluxul unor crezuri captivante. „Organizarea spirituală a lui Heliade însuși", apoi Lamartine, V. Hugo, Saint-Simon, Louis Blanc, Proudhon, etc. au accentuat îndrumarea sa către valorile ideologiei secolului al XVIII-lea: cultul rațiunii, încrederea în progresul omenirii, cultul pentru ideile cosmopolite, și i-au lărgit orizonturile, reținându-i forțele spirituale într'o ambianță din care aveau să ia naștere și planurile de organizare utopică a societății românești, iar — dincolo de ea — a omenirii în general, dar și formularea clară a problemelor pentru împlinirea cărora va lupta generația revoluției din 1848. Lui D. Popovici, care a examinat tot sbuciumul activității enciclopedice a lui H. Rădulescu, mereu tentat de reducerea opozițiilor dintre concepții de factură diversă, portretul intelectual al marelui scriitor îi apare nuanțat de reflexele cele mai eterogene: „Epavă aruncată de lumea „Luminilor" în secolul romantismului, desfășurarea vieții sale sufletești ne sugerează imaginea acelor stânci ce se ridică pe țărmurile mării și pe care fulgerele le-au ars, vânturile le-au bătut și valurile le-au măcinat. Smuls din lumea intelectuală în care se formase, scriitorul român se găsește prins în ritmul trepidant al vieții spirituale din secolul trecut. Faptul acesta avea să-l facă să fie, pe plan social, un conservator care plutește pe valurile socialiste; în literatură, un clasic îndrăgostit de poezia romantică, iar în ordine religioasă, un credincios care bate totuși la porțile fiecărei idei, întrebând dacă Dumnezeu locuește înlăuntru".

Un deschizător de drumuri este şi Cesar Boliac. Adeziunea sa uneori la formele pozitive, alteori la cele ditirambice ale romantismului francez şi însuşirea capitolelor de avantgardă din scrierile lui Fourier, L. Blanc, Saint-Simon, Proudhon, Cabet, etc., în epoca anterioară anului 1857, fac din el un agent remarcabil, un luptător de frunte pentru integrarea noastră în ritmul cultural occidental. Ceea ce îl individualizează însă pe Boliac faţă de premergătorii şi contemporanii săi este împrumutarea câtorva elemente din opera d-nei de Staël, definiţia dată de autorul *Meditaţiilor* frumosului, „formulată, cu mult înainte de Radu Ionescu şi Titu Maiorescu, în termini ce ne îndrumează către concepţia hegeliană: frumosul nu este altceva decât „o revelaţie a însăşi ideii poetice sub forme externe şi simţite", dar mai ales faptul de a fi „primul teoretician al romantismului în cultura română. Elementele ce determină mai de aproape această poziţie înaintată sânt două: repudierea valorilor literare anterioare şi încadrarea grandilocventă în prezent în primul rând, iar în rândul al doilea, recepţionarea, în faze premergătoare, a unora dintre ideile care cu vremea aveau să devină pietre angulare în crezul literar al lui Taine: făcând ca opera să depindă de mediu şi de epocă şi îndrumându-se către teoria rasei, el pregătea spiritele române pentru acceptarea sistemului marelui critic francez".

Articolul închinat de D. Popovici lui *Dimitrie Bolintineanu* deschide perspective noi interpretării operii poetului. Reţinem ca deosebit de semnificative datele referitoare la preromantismul său şi, în legătură strânsă cu acest curent, la Volney, Bürger, Ossian, Joung şi Gray, pentrucă reînvierea temelor preromantice de către Bolintineanu însemna pregătirea climatului în care se va realiza poezia de un inegalat nivel artistic, dar de aceeaşi esenţă, a lui M. Eminescu. De asemenea trebue să menţionăm analiza ascuţită a baladei fantastice *Mihnea şi baba*, a poeziilor din *Macedonele* şi *Florile Bosforului*, ca şi capitolele destinate poemei *Conrad*, *Traianidei*, literaturii de călătorii şi celor două romane: *Manoil* şi *Elena*, judecate şi în sine, dar şi în raport cu *Serile de toamnă la ţeară* ale lui Alecu Cantacuzino şi *Aldo şi Aminta sau Banditii* de C. Boerescu.

In *Vasile Alecsandri şi generaţia „Junimei"* istoricul literar cercetează detailat cauzele ce au determinat pe T. Maiorescu şi I. Negruzzi să obţină cu orice preţ colaborarea lui Alecsandri la *Convorbiri Literare:* era cel mai indicat „scut de apărare" contra animozităţilor stârnite de vehemenţa criticilor junimiste; situaţia reputaţiei literare a înzestratului poet înainte şi după apariţia periodicului dela Iaşi: o situaţie oarecum strâmtorată, din pricina atacurilor „necruţătoare" tipărite în *Atheneulu Romanu*, *Nichipercea*, *Ţăranul Român*, *La Voix de la Roumanie*, el găsindu-se astfel „în dispoziţia cea mai favorabilă pentru noua publicaţie"; în cele din urmă, consecinţele atitudinii manifestate de T. Maiorescu faţă de Alecsandri: concesivă până la complezanţă, ea îl punea în conflict cu propriile sale teorii literare.

Intr'un alt articol, *Studii franco-române*, se urmăreşte activitatea literară şi publicistică a membrilor coloniei franceze dela Bucureşti, după 1848. Datele invocate interesează în primul rând literatura ro-

mână, dar, într'o măsură mai redusă, ele completează şi unele capitole din cea franceză. Sânt discutaţi: Auguste Gruson, autorul articolului *Une excursion aux Karpathes* şi traducător din I. Văcărescu şi V. Cârlova; Vaillant, devenit mistic, descoperitorul „Epopticei", şi Francisc Robin, profesor de limba greacă şi poet. Mai multilateral, mai complex decât toţi aceştia este însă Ulysse de Marsillac, colaborator la *Românul*, conducătorul publicaţiilor *La Voix Roumaine, La Voix de la Roumanie, Le Pays Roumain, Le Journal de Bucarest*, etc., teoretician literar, în *Lecţiile de literatură*, critic competent (a scris şi despre P. Ghica, N. T. Orăşanu, Gr. H. Grandea, D. Bolintineanu, Revista Română, V. Alecsandri şi izvoarele franceze ale unora din piesele sale, despre colecţia acestuia de poezii populare, etc.) şi autor a numeroase scrisori şi studii despre România *(Lettres sur la Roumanie* şi *Études sur la Roumanie)*. In concluzie, susţine D. Popovici, „profesorul francez aducea o reală curiozitate pentru literatura zilei, dar... în analiza ei se lăsa condus încă, într'o largă măsură, de codul literar clasic. Pe linia aceasta el se întâlnea cu unul din spiritele române de elită ale timpului, Alexandru Odobescu. Luptând pentru păstrarea tradiţiei, pentru înlăturarea cruditâţilor realiste şi a preocupărilor politice din poezie, el mergea pe o cale pe care, în urma lui, avea să se îndrumeze şi să recolteze mari succese Titu Maiorescu".

Din familia spirituală a lui Ulysse de Marsillac face parte şi Ange Pechméja. Om de preocupări variate: „In proză, în dramă, în poezia lirică, — pretutindeni el dă expresie aceleiaşi dorinţe de noutate, de particular", A. Pechméja se simte atras de Baudelaire, pe care îl admiră şi îl imită, aşa încât se poate afirma, că opera lui „aducea în ţările române o timpurie participare la poezia baudelairiană". In anumite momente, atenţia lui s'a fixat şi asupra literaturii române, din care traduce — până la cap. XVIII — romanul *Ciocoii vechi şi noi* (în foiletonul ziarului *Le Pays Roumain)* şi mai multe balade poporane, între altele *Miorita*. „Traducerile lui Pechméja pot fi socotite printre cele mai bune traduceri făcute din româneşte". Se impune de asemenea să notăm articolul său *Despre frumos* (1860) şi ostilitatea faţă de realism, exprimată în *Quelques réflexions à propos du réalisme dans l'art*. Contribuţia lui D. Popovici din *Studii franco-române* este inedită în cea mai mare parte, ceea ce, adăogându-se la originalitatea concluziilor, sporeşte considerabil valoarea articolului.

Vorbind despre *Evoluţia concepţiei literare a lui G. Bogdan-Duică*, D. Popovici ne-a dat cel mai desăvârşit portret al fizionomiei lui ideologice. D-sa studiază amănunţit în special „peregrinarea" lui Bogdan-Duică între diferitele sisteme estetice, drumul străbătut de el din epoca debuturilor critice, de când era „un resonator fidel al teoriilor lui Maiorescu", până la ancorarea sa în domeniul istoriei literare, şi identifică totdeodată izvoarele străine care stau la baza codului critic şi estetic al acestuia: Marmontel, Batteux, Lessing, Hegel, Taine, Brandes, etc. Absorbit de prezentarea cât mai completă a evoluţiei teoriei literare a lui Bogdan-Duică, D. Popovici găseşte totuşi prilejul să-şi enunţe şi poziţiile ideologice proprii. Ne limităm să reproducem aici doar alineatul final din mărturisirea d-sale: „Literatura comparată, care a fost

şi care continuă încă să fie studiul *dependenţelor de fond,* trebue să-şi lărgească sfera preocupărilor sale şi să devină în acelaşi timp studiul *diferenţelor de expresie*".

Inventarierea sumară a problemelor desbătute în *Cercetări de literatură română* ne-a dovedit că, sub raportul informaţiei ştiinţifice, ceea ce caracterizează îndeosebi studiile lui D. Popovici este bogăţia surprinzătoare a materialului documentar. După lectura lor, rămâi cu impresia că fiecare cuvânt a fost meditat temeinic, fapt care relevă nu numai un cult particular pentru conţinut, ci şi o veneraţie singulară a frazei, concisă şi scânteietoare.

I. VERBINĂ

D. PRODAN: TEORIA IMIGRAŢIEI ROMÂNILOR DIN PRINCIPATELE ROMÂNE ÎN TRANSILVANIA ÎN VEACUL AL XVIII-lea*)

Teoria imigraţiei Românilor din Principatele Române în Transilvania, în secolul al XVIII-lea, şi-a găsit în istoriografia maghiară, dela plăsmuitorul ei, istoricul Jancsó Benedek, numeroşi susţinători, care — cu argumente în plus — au încercat să-i consolideze punctele de sprijin.

Dela formularea ei, a fost adoptată de aproape toate tratatele de istorie, nu atât ca un bun comun cucerit de ştiinţa istorică maghiară, cât pentru concluziile cărora le servea ca punct de plecare. Într'adevăr, după teorie, Românii alungaţi din Principate de apăsătorul regim fanariot, imigrează în Transilvania, unde află stări sociale şi economice mai bune, majorează numărul Românilor aflători aici, dar, în acelaşi timp constitue şi elementul negativ, în faţa căruia se nărue toate străduinţele maghiare de a-l ridica pe o treaptă de civilizaţie mai înaltă.

La începutul studiului, autorul redă, în traducere, pasaje caracteristice din teoria de care se ocupă, după expunerea făcută de istoricul Iuliu Szekfü şi cuprinsă în istoria generală maghiară: Hóman Bálint — Szekfü Gyula, *Magyar történet,* ed. VI, Budapesta, 1939. Nu ne putem reţine să nu spicuim câteva fragmente:

„In voevodate, ţăranul valah — după descrieri valahe — dormea pe pământul gol, sub cap îşi punea o piatră în loc de pernă, acoperemântul lui era bolta cerească, singura lui mobilă o rogojină sdrenţuită, unica lui hrană mămăliga" (p. 11)... „trecând graniţele Transilvaniei ei găseau numaidecât un mai înalt grad de cultură, o mai mare siguranţă a vieţii şi averii, o mai fructuoasa muncă" (p. 9). „Contactul dintre Maghiar şi Valah, pentru Valah însemna necontenit posibilitatea de ridicare din barbaria străbună, primul e element dătător de cultură, al doilea primeşte cultura, o primeşte de-a-gata, sau pur şi simplu şi-o însuşeşte dela celălalt" (p. 10). „Maghiarimea nu numai că a apărat cu jertfe de sânge, consumându-se pe sine fără vreo bănuială, această linie primejduită a civilizaţiei europene, atunci când aceste popoare ale raialelor, în nedisciplina lor barbară, n'au fost în stare să pornească nici măcar o singură răscoală organizată împotriva jefuitorilor lor turci, nu numai acesta a fost meritul european şi tragicul poporului nostru,

*) *Studiu critic.* Sibiu, 1944. Tip. „Cartea Românească din Cluj", 8°, 173 p. (Biblioteca Institutului de Istorie Naţională, XVIII).

ci și faptul că, în același timp, a primit la sânul său pe robii fugari și s'a străduit necontenit, cu noui și noui mijloace, să-i înalțe spre cultura sa" (p. 10).

D-l Prodan își propune o reexaminare a teoriei, atât în liniile ei generale, cât și, mai ales, în partea pozitivă, din pasiunea cercetătorului de a participa, cu argumente noui, la o problemă în discuție, după cum însuși mărturisește. Stăpân pe material, cu o logică strânsă, cu răbdare și migală, împinge discuția până la amănunte, care ar părea de însemnătate minimă, dar care, în ansamblul lor, sunt de natură să dărâme întregul eșafodaj al unei teorii istorice, fără suficient reazim documentar. Nu se pierde în considerații generale, ci intră, dela început, în miezul problemei, supunând unui examen critic datele demografice ale teoriei și temeiurile ei documentare.

Pentru stabilirea numărului Românilor, a evoluției lor demografice și a raportului de procentaj între națiunile din Transilvania în secolul al XVIII-lea, teoria are la bază două lucrări, anume: a lui Jancsó Benedek, *Istoria năzuințelor naționale române și starea lor actuală* I—II, Budapesta 1896—99, iar a doua *Populația Ungariei pe timpul Sancțiunii Pragmatice 1720—21,* a lui Acsády Ignácz, niciuna dintre ele însă nu se sprijine pe vreun recensământ general, ci fie pe chibzuieli personale arbitrare, potrivit cu trebuințele teoriei, fie pe izvoare tendențios interpretate sau, în cel mai bun caz, pe conscripții de dare. Se străduiește însă din răsputeri să facă dovada că Românii din Transilvania, în secolul al XVIII-lea, nu se puteau înmulți prin spor natural, așa, încât să ajungă la majoritate absolută și că sporul se datorește emigrării din Principate, adecă este de dată recentă.

Autorul analizând datele teoriei, probează până la evidență, că numărul contribuabililor e departe de a acoperi pe cel al locuitorilor, în special în ce-i privește pe Români, care constituiau marea majoritate a populației sărace și, deci, neimpozabilă, fără a mai vorbi de sustragerile posibile și sigure dela acest fel de conscripții.

Scoțând în evidență lacunele conscripțiilor de dare, calculând evoluția demografică normală și întrebuințând înseși datele cu care operează teoria istorică maghiară, demonstrează că *numărul Românilor din Transilvania nu numai că nu a sporit prin imigrații de peste munți, dar că mișcarea s'a produs tocmai invers, o emigrare din Transilvania în Principate.*

E adevărat că a existat o mișcare de populație în sec. al XVIII-lea, ea a fost mai masivă însă înăuntrul granițelor, și nu s'a produs numai în Transilvania, iar cauzele ei trebuesc căutate în evoluția demografică firească, apoi în stările sociale și economice și, în sfârșit, se datorește evenimentelor de ordin istoric.

D-l Prodan nu neagă nici sporadicele urme istorice lăsate de trecerile Românilor de peste munți în Transilvania, numai că, așa cum foarte bine remarcă, sunt incomparabil mai multe documentele care atestă trecerile inverse.

Partea cea mai meritorie a lucrării o aflăm în confruntarea stărilor din Principatele Române cu cele din Transilvania. Nici autorul teoriei maghiare, nici susținătorii ei nu studiază starea țărănimii din

Principate după scrieri istorice temeinice sau după publicații de documente, nici nu o compară cu stările din Transilvania. Ceva mai mult, până și starea țărănimii din Transilvania este superficial studiată. Și doar acesta este argumentul esențial al teoriei pentru trecerea masivă de populație românească peste Carpați: stările mai rele din Principate, stările mai bune din Transilvania. Sarcina aceasta și-o ia d-l Prodan. Aici aflăm și partea cea mai plină de interes a lucrării d-sale.

De sigur, d-sa însuși nu face decât o schiță comparativă — o cercetare amănunțită a sarcinilor iobăgești, feudale și fiscale, din Transilvania, raportate la stările din Principate, ar fi reclamat un studiu aparte — dar prezentarea, așa sumară cum este, se integrează organic în ansamblul lucrării și constitue pârghia de rezistență a argumentării că Românii din Principate nu aveau motive să treacă în Transilvania și că, dacă a fost vreo trecere, aceasta s'a făcut în sens invers, așa după cum s'a văzut și din expunerea datelor statistice.

Cercetând sarcinile feudale ale iobagului din Transilvania, în raport cu aceleași sarcini în Principate, examinează rând pe rând: dijma, censul, robotele, sarcinile indirecte, apoi obligațiile fiscale, ajungând iarăși la concluzia că *sensul migrațiunilor, din cauza sarcinilor iobagești, a fost dinspre Transilvania spre Principate.*

Între cele mai sigure dovezi despre sensul migrațiunilor, amintește așezările transilvane din Țările Române în sec. XVIII și XIX, precum și emigrația Secuilor.

Un important capitol al lucrării autorul îl consacră păstoritului românesc, întrebându-se, pe bună dreptate, cum au putut trece Românii în Transilvania turmele lor de oi, fără să lase urme documentare la vămi, așa cum s'a întâmplat cu trecerile din Transilvania în Principate? Mișcării păstorești, și păstoritului în general, i-au fost consacrate numeroase alte lucrări, toate căzând de acord, pe temeiul documentelor, că trecerea s'a făcut *numai din Transilvania în Principate, mai ales în Țara Românească.*

Când premisele tezei maghiare sunt false, așa cum dovedește autorul punct cu punct, false sunt și concluziile de ordin istoric și cultural, asupra cărora d-l Prodan nici nu mai insistă. Și e păcat că nu insistă, fiindcă avem impresia că această parte finală a studiului a fost tratată cu mai multă căldură.

Teoria imigrației Românilor din Principate în Transilvania în secolul al XVIII-lea nu s'a născut dintr'o necesitate științifică, ci pentru a susține un iluzoriu drept istoric. De aceea fugarii români trebuiau să fie păstori seminomazi, semisălbatici, incapabili de cultură. Străduința maghiară de a-i transforma în popor de ordine și de cultură s'a lovit de insuficiența lor nativă. Căci imaginarul drept istoric avea nevoie de suportul „misiunii civilizatoare", creată de optica falsă a istoriografiei maghiare.

Fără considerații teoretice de prisos, informat și bine documentat, cu un simț critic caracteristic, autorul operează numai cu date pozitive, imprimând studiului seriozitatea maturității științifice, care îi asigură trăinicia.

ION MĂRCUȘ

O COLECȚIE DE MONOGRAFII ALE ȘCOALELOR PRIMARE CONFESIONALE DIN TRANSILVANIA

Istoria învățământului primar din Transilvania e prea puțin studiată, aproape necunoscută. Afară de studiile d-lui prof. univ. Onisifor Ghibu despre materiile de învățământ și afară de monografiile d-lui insp. gen. C. Stan: *Școala Poporană din Făgăraș și de pe Târnave, vol. I. Făgărașul* și ale regretatului inspector Marian Sas despre Școlile primare din jud. Alba, alte studii-monografii nu știu să avem decât scurte monografii publicate ocazional în diferite reviste de specialitate, ca de pildă în revista „Școala Noastră" a învățătorilor din județul Sălaj ș. a.

Un studiu mai temeinic asupra trecutului învățământului primar este îngreunat foarte mult prin faptul că școlile noastre, pe vremuri, n'au avut arhive proprii. Fiind la noi în Transilvania învățământul primar confesional, deci lăsat în grija celor două biserici, putem afla date în arhivele parohiale, cari însă se restrâng mai mult la angajarea învățătorilor și la retribuțiunile acestora, fără să fie dosare speciale referitoare la învățământul propriu zis.

Arhivele școlare independente s'au introdus abia prin legea din 1883 și mai ales prin legea din 1896. Cele mai multe însă au fost nimicite în timpul revoluției din 1918.

Astfel cercetătorul de azi, pe lângă cercetarea arhivelor sărăcăcioase ale parohiilor și arhivele consistoarelor, se vede nevoit să se mulțumească de cele mai multe ori numai cu ceea ce s'a păstrat prin tradiție, mai ales când e vorba de trecutul mai îndepărtat.

Treptat, cum trece timpul, se pierd și aceste mărturii prețioase, ce se mai pot culege azi din spusele bătrânilor satelor noastre. Bătrânii duc cu ei în mormânt mărturiile trecutului nostru.

In anul 1932, fiind inspector general al învățământului secundar, am fost numit și de inspector general pentru învățământul primar, având însărcinarea de-a îndruma activitatea extra-școlară a membrilor corpului didactic din acest învățământ, în special a celor din Transilvania.

Am constatat, încă mai înainte de aceasta numire că foarte mulți învățători, veniți în Transilvania din alte părți ale țării, nu cunoșteau trecutul învățământului nostru primar și nu cunoșteau nici chiar trecutul școalei, în care activau. Mulți aveau convingerea, că aici în Ardeal n'a fost, înainte de unirea din 1918, un învățământ primar românesc, ci unguresc și astfel se credeau, că ei sunt inițiatorii unei ere noui în viața școlară și chiar națională a Românilor din Transilvania, sau erau continuatorii unei activități școlare și naționale ori cât de modestă ar fi fost aceasta, pentrucă nici n'o cunoșteau cei mai mulți.

Am socotit, că e mai bine, ca fiecare învățător să-și cunoască în primul rând școala, unde activează și apoi pe urma unor discuții colegiale, chiar indirect să cunoască în linii mari, cel puțin, trecutul învățământului nostru din Ardeal.

Cunoscând de altă parte, cum spuneam, că ne lipsește o istorie a învățământului primar din această parte a țării, am crezut, că prin contribuția învățătorilor se pot culege multe date istorice relativ la

problema învățământului nostru primar, din puținele și modestele arhive ce ne-au mai rămas și mai ales se vor putea păstra pentru posteritate multe date, pe cari le mai putem avea azi numai din mărturiile bătrânilor și din tradiția satelor noastre.

Primul meu gând, pe urma numirii mele de inspector general și pentru învățământul primar, a fost, din considerentele de mai sus, să cer dela fiecare învățător-director, câte-o monografie a școalei unde activează.

Intr'o adresă circulară, precizând intențiile pe cari le am, am fixat și câteva puncte de directivare, după cari socoteam că ar fi bine să se alcătuiască aceste monografii. Anume:

Să utilizeze în primul loc arhiva școalei, dacă este, apoi arhiva parohială, arhiva primăriei și eventual alte izvoare scrise, în cari ar avea ceva indicații, ca de pildă însemnări pe vechile cărți bisericești;

să steie de vorbă cu generația mai bătrână din sat, să afle dela bătrâni, cum a fost școala pe timpul lor și cine i-a învățat;

și să afle dela ei tot ce s'a păstrat ca amintire despre școală din timpurile mai vechi.

In cursul acestor investigații, să se cerceteze, cari au fost învățătorii, în ordine cronologică și fiecare cât timp a servit în acel sat;

învățătorii ce calificație au avut și în ce școală și-au făcut pregătirea;

ce metode au folosit în instrucție și cu ce rezultat (câți știutori de carte mai sunt de pe vremea lor);

ce activitate au desvoltat pe teren național și cultural (dacă au luat parte la mișcările din anul 1848, apoi cu ocazia Memorandului, la adunarea dela Alba-Iulia din 1918, ori alte evenimente mai importante din trecut; înființare de biblioteci, ziare cetite în sat ș. a.);

câți intelectuali (cu numele) au eșit din respectiva școală primară și ce funcțiuni au ocupat;

ce salar au avut și dela cine l-au primit.

Ce manuale școlare au întrebuințat și dacă se mai găsesc astfel de manuale, să se păstreze câte-un exemplar în biblioteca școlară locală;

ce clădiri școlare au fost și dacă mai sunt și azi din cele vechi, să fie fotografiate.

Acest chestionar multiplicat a fost trimis fiecărui învățător-director prin Revizoratele școlare, cu invitarea, ca până la un anumit termen să răspundă, trimițându-mi un exemplar din această monografie. Chestionarul a fost trimis prin Revizoratele Școlare Județene, din 15 județe ale Transilvaniei. N'a fost trimis în județele din Banat și Bihor, ca să nu se aglomereze prea mult material deodată, ci urma să-l trimit mai târziu, după vreun an, iar în cele trei județene din Secuime voiam să-l trimit numai după ce voiu fi putut să-mi fac un așa program de lucru, ca să mă deplasez personal în cât mai multe centre și localități cu o conștiință națională românească mai trează, ca pe bază de date mai precise să pot urmări problema.

Din cele 15 județe ale Transilvaniei am primit răspunsuri din 14 județe (unul singur n'a răspuns), iar Banatul, Bihorul și Secuimea au rămas nechestionate, — pentrucă schimbându-se vremurile și cu ele oamenii mi s'a retras oficial atribuțiunea ce o aveam și astfel am fost adus în situația de-a nu mai putea activa pe acest teren.

Răspunsurile primite, deși mulți învățători-directori au rămas datori cu ele, au trecut peste orice așteptare — spre cinstea Revizoratelor școlare și a colegilor învățători, deoarece am primit la vreo 1600 de monografii! Și dacă multe au fost inutilizabile, în schimb multe sunt lucrări atât de temeinice, încât ar putea fi publicate în forma, în care au fost redactate de autorii lor.

In anii următori, în timpul liber de care am dispus, am studiat aceste monografii și din cele vreo 1600 de monografii am reținut ca bune ori cel puțin ca utilizabile, 1347 monografii. Acestea le-am prins, după județe, în 17 dosare șnuruite.

Județele, înșirate după situația geografică sunt următoarele:

Județul	Făgăraș . . .	1	dosar	cu	57	monografii
„	Sibiu	1	„	„	54	„
„	Hunedoara . .	1	„	„	14	„
„	Târnava Mare .	1	„	„	30	„
„	Târnava Mică .	2	„	„	190	„
„	Alba	1	„	„	87	„
„	Mureș	1	„	„	113	„
„	Turda	1	„	„	68	„
„	Cluj	1	„	„	115	„
„	Someș	2	„	„	186	„
„	Năsăud	1	„	„	20	„
„	Sălaj	2	„	„	251	„
„	Satu Mare . .	1	„	„	148	„
„	Maramureș . .	1	„	„	14	„

Total 17 dosare cu 1347 monografii.

Studierea și completarea acestor monografii cu date din alte studii similare, din arhivele consistoarelor, ale județelor, ale centrelor protopopești, ale preparandiilor de pe vremuri, apoi din diferite reviste și ziare, monografiile diferitelor instituții, ca mănăstiri, ori școli pentru pregătirea învățătorilor, cum au fost cele grănicerești din Orlat, Năsăud ș. a., nu poate fi munca unui singur om, ori cât de bine intenționat ar fi.

Mi-am dat seama dela început de această realitate, fără să mă fi gândit vreodată, că a-și putea utiliza, singur acest material în întregime. Am cugetat însă că vor veni anii de odihnă, după anii de activitate profesională, când apoi voiu putea studia cel puțin o mică parte din acest material și voiu putea găsi un mănunchiu de tineri iubitori de trecutul școlilor noastre, cari vor completa lucrarea începută. Dar locul anilor de odihnă și muncă liniștită, l-au luat durerosul refugiu din anul 1940, apoi anii de războiu cu toate grijile și mizeriile inerente — și astfel am rămas numai cu bunele intenții și cu regretul adânc de-a nu fi putut înfăptui nimic din tot ce am plănuit și pe de-asupra cu frământările, cum aș putea salva acest material pentru alte timpuri și alți onmeni mai competenți în materie și mai norocoși.

TRAIAN GHERMAN

ÎNSEMNĂRI

PRO TRANSILVANIA

Când Hitler și Mussolini prin blestematul diktat dela Viena, și-au înfipt mișelește pumnalul în trupul țării, am gemut sub durerea loviturii, dar n'am renunțat niciodată la lupta pentru dreptul nostru. E adevărat că aveam adeseori impresia că dăm lovituri în gol. Legați de câțiva ambițioși inconștienți sau vânzători de neam la carul nebuniei hitleriene, cu o cenzură impusă de un regim lipsit de cel mai elementar simț al demnității naționale, suspectați mereu de regionalism, când prin apărarea provinciei noastre noi nu ne gândeam decât la românism, n'am putut da adevăratul glas durerii noastre, nici n'am putut izbi cum se cuvine în dușmanul de veacuri.

Prin actul dela 23 August, săvârșit de cumințenia și curajul M. S. Regelui și a sfetnicilor săi, care reprezintă în modul cel mai autorizat întreaga națiune, lupta noastră a intrat pe făgașul cel drept. Alăturea de aliații noștri firești — aceia care au consfințit actul dela 1 Decemvrie 1918 — cu sprijinul glorioasei armate roșii, una din cele mai formidabile pe care le-a cunoscut istoria, victoria e mai aproape ca oricând. Tăvălugul dreptății istorice se va prăvăli încă odată peste aceia care au crezut că-l pot întoarce dela cursul lui firesc. Ardealul va fi al nostru, al nostru pentru totdeauna. Să contribuim cu toate puterile noastre, să nu precupețim nici un sacrificiu, pentru a elibera cu un ceas mai de vreme pe frații care ne așteaptă în ghiara celor mai cumplite primejdii.

Aceasta este cea dintâi datorie a ceasului de față.

După îndeplinirea ei putem trece apoi la treburile noastre interne. Dreapta lor orânduire a fost asigurată prin restabilirea libertăților publice. Numai în spiritul lor, numai prin respectarea lor sinceră și integrală, neamul românesc își va găsi echilibrul necesar pentru greaua muncă de refacere și ispășire care-l așteaptă.

Ion Breazu

LIVIU REBREANU

A coborât în mormânt, la vârsta de 59 ani, Liviu Rebreanu, scriitorul care ne-a dat pe *Ion*, *Pădurea Spânzuraților* și *Răscoala*, cel mai mare ctitor al romanului românesc. La trecerea lui dintre cei vii, s'au spus și cuvinte aspre despre om. Cel puțin în parte, ele erau meritate. Viața lui Liviu Rebreanu, dacă explică unele aspecte ale operii lui, nu este făcută să i-o înalțe. Ea are culoarea ștearsă, sau mai de grabă lipsa de culoare etică a lui Titus Herdelea, personajul întâlnit în mai multe din romanele sale, în care autorul s'a zugrăvit pe sine însuși, cu aceeași obiectivitate cu care a întrupat atâtea tipuri reprezentative ale societății românești. Opera în schimb se ridică, asemenea unui uriaș bloc de granit, pe mormântul lui, sfidând dintele vremii. Ea este cea mai monumentală epopee a țărănimii noastre, adecă a clasei noastre cele mai reprezentative și mai numeroase. Liviu Rebreanu a zugrăvit-o cu aceeași măestrie în indivizi sau în masă, legată

de pământ, puternică și prăvălitoare ca un element al naturii. Țărănimea ardeleană în *Ion*, țărănimea din vechea țară în *Răscoala*, țărănimea românească de pretutindeni și de totdeauna a pătruns prin acest fiu al Năsăudului în literatura noastră și într'o mare măsură, în literatura universală. Este un merit suficient acesta pentru ca amintirea lui să rămână vie, să crească chiar cu trecerea anilor.

I. B.

DREAPTA CINSTIRE A LUI GHEORGHE COȘBUC

La mormântul lui Gheorghe Coșbuc din cimitirul Bellu, a fost inaugurat, la 20 Aug., monumentul ridicat din inițiativa ziarului *Ardealul* din București. Batjocura săvârșită de Unguri prin înlăturarea bustului poetului din fața liceului din Năsăud, a fost reparată deci, de către conștiința rănită a neamului. Reparată în parte numai, căci în întregime nu va fi decât atunci când bustul va fi reînălțat de brațe biruitoare românești pe soclul de pe care a fost doborît. Coșbuc va reveni astfel între ai lui, din sufletul cărora n'a putut de altfel să fie șters niciodată.

In coloanele ziarului care a luat inițiativa monumentului, citim un călduros îndemn pentru o ediție completă și critică a operei lui Coșbuc. Este o elementară datorie față de această operă, care a crescut și va crește încă generații întregi, să o înfățișăm în adevărata ei lumină. Edițiile Cărții Românești sunt scandaloase[1]). Situația aceasta nu mai poate dura. Fie „Cartea Românească", fie o altă editură să-și ia sarcina unei ediții complete și critice. Atenție însă la vânătorii de ediții! Ei mișună în capitală și sunt meșteri în a face tot felul de presiuni asupra caselor de editură. O asemenea lucrare cere timp, pricepere și muncă. Când avem chiar în literatura noastră modele atât de strălucite ca ediția lui Eminescu de Perpessicius, nu ne mai putem permite ediții de mântuială, făcute cu singurul scop ca autorii să-și încaseze onorarul lor gras.

I. B.

[1]) Pentru cei cari cred că aprecierea noastră este prea tare, să citească cercetarea critică asupra acestor ediții, făcută de d-l N. Creangă în *Luceafărul*, Sept. 1944. D-l Creangă greșește însă adeseori când, în lipsa unei ediții îngrijită de poet, face numeroase ipoteze, raportându-se la o ediție imaginară. Trebuia să întârzie publicarea articolului până la cercetarea edițiilor prime, cari nu sunt așa de anevoe de găsit în Sibiu.

Dr. VASILE BOLOGA

S'a stins în Iulie a. c. la vârsta de 85 de ani și bătrânul acesta frumos și liniștit, unul din cele mai alese exemplare ale învățământului românesc din Transilvania și unul din slujitorii cei mai credincioși ai „Astrei". Originar din județul Alba, după ce a absolvit institutul pedagogic din Sibiu, a fost câtva timp învățător în Vinerea și în Orăștie, pentru ca după excelente studii la Universitatea din Pesta și Viena să intre în învățământul secundar, legându-și întreaga carieră — și aș putea spune întreaga viață — de cea mai bună școală de fete din Ardealul dinainte de Unire: Școala civilă a Asociațiunii. In 1888 a fost numit profesor, iar începând din 1893 a fost directorul acestei instituții, pe care a dăruit-o României Mari încărcată de prestigiu, conducând-o alți șapte ani și după ce a fost transformată sub regimul românesc în liceu și etatizată.

Crescut în spiritul generației junimiste ardelene dela 1880, care ne va da glorioasa epocă a *Tribunei*, generație puternic orientată spre izvoarele populare, Vasile Bologa va fi un militant pentru noile idei literare și culturale încă de pe băncile școalei. La seminarul din Sibiu îl găsim printre culegătorii de literatură populară, iar la „Petru Maior" din Pesta unde face parte din comitet prin 1887/1888, luptă pentru introducerea ideilor junimiste. Dragostea pentru folclor și-a păstrat-o până la adânci bătrânețe. Rod al ei sunt cele două culegeri

pe care ni le-a dat: una de colinde şi alta, mai bogată, de doine şi hore. Le-a făcut cu elevii şi elevele lui, în spiritul cărora a căutat astfel, asemenea multor dascăli ardeleni, să păstreze cultul pentru sufletul popular, ferindu-i de înstrăinare. Ne-a mai dat apoi câteva manuale şcolare, cuvântări, studii pedagogice şi istoricul şcealei pe care a condus-o.

De „Astra" a fost legat nu numai prin faptul că a fost mai bine de 3 decenii directorul unuia din cele mai importante aşezăminte ale ei, ci şi prin colaborarea lui activă la munca pe teren a instituţiei. Timp de 3 ani (între 1894—97) a fost al doilea ei secretar, iar către sfârşitul vieţii a fost ani de-a-rândul membru al Comitetului Central, fiind nelipsit dela şedinţele lui, contribuind cu vorba sa cumpănită şi înţeleaptă, cu îndelunga sa experienţă, cu spiritul său drept, deschis totdeauna ideilor noi, la rezolvarea multor probleme delicate.

I. B.

„ASTRA" IN SECUIME

D-l I. Z. Tóth se ocupă în Anuarul dela Cluj al Institutului de ştiinţă al Ardealului pe anul 1940—41 de *Activitatea de românizare a „Astrei" în Secuime.**)

Lucrarea aceasta de 59 de pagini descrie activitatea „Astrei", în ce priveşte problema săcuiască, printr'o prismă neobişnuită faţă de alte lucrări ungureşti de asemenea natură. Iată ce ne face să revenim asupra ei. E aproape imparţială, autorul nefăcând o critică a acţiunii de românizare întreprinsă de „Astra" în Săcuime, ci s'a străduit mai mult să o dea de exemplu cititorilor săi. E poate mai mult un strigăt de alarmă şi o atragere de atenţie a conaţionalilor lui din Transilvania. Probabil acesta e şi motivul că ziarul din Cluj, *Keleti Ujság* în numărul său din 6 Februarie 1944, obligă pe toţi Ungurii să o citească: *„E de datoria noastră să cunoaştem această operă* (a „Astrei"), *deoarece ea a avut un rol serios în descompunerea suferită de maghiarime în 1918 şi în tragedia care i-a urmat după aceea".*

Interesanta lucrare eşalonează activitatea „Astrei" în două epoci mari: prima înainte de introducerea în acţiunea ei a principiilor de biopolitică şi a doua dela 1927 încoace, de când întreaga activitate desfăşurată a avut la bază noua gândire.

Autorul consideră că activitatea „Astrei" înainte de Unirea cea mare, până la 1905, atât pe teren social, religios şi economic, cât mai ales în domeniul spiritual, a fost concentrică, vizând un singur ţel: Unirea Dela 1905 până la Unire, epocă de asiduă activitate politică, „Astra" nu s'ar fi amestecat în lupta dusă de parlamentari pentru câştigarea de drepturi politice pe seama poporului român. Ar fi stat pasivă faţă de această acţiune, mulţumită, că mai înainte făcuse totul: conştiinţa naţională era pregătită.

Anii care au urmat imediat după războiul mondial sunt prezentaţi de d-l Tóth ca lipsiţi de scop şi ideal. Atât în Ardeal, cât şi în Vechiul Regat, — spune d-sa — cei bătrâni au fost cuprinşi de un materialism pronunţat, iar tinerii de alergarea după căpătuială. Numai după multă trudă, V. Goldiş, unul din preşedinţii cu înaltă conştiinţiozitate, prin greutatea cuvântului lui şi stimat de toţi, a reuşit, după ce a alergat în mai toate plăşile din 22 de judeţe ardelene, să animeze şi să îndemne cercurile culturale la o reorganizare şi la înscrierea de noui membrii. Goldiş deşi nu a reuşit să deschidă societăţii un nou drum, totuşi a aşezat-o pe picioare şi mai ales a creiat posibilitatea naşterii şi introducerii în sânul ei a unui curent nou. Şi, într'adevăr, realizarea acestuia nici nu a întârziat mult. In 1925, la propunerea şi după principiile expuse de Iuliu Moldovan, „Astra" îşi organizează Secţia medicală şi Subsecţia de Eugenie şi Biopolitică

*) Az „Astra" románosító tevékenysége a székelyföldön.

(aceasta din urmă atunci s'a înfiinţat). In cadrele celei din urmă şi în broşurile *Igiena naţiunii*, (1925) *Biopolitica* (1926) se difuzează apoi în sânul societăţii româneşti nouile principii care trebue să guverneze vieaţa familiilor şi a neamului. Cu acestea începe a doua perioadă de activitate a „Astrei". In curând, la începutul anului 1927, subsecţia şi-a scos şi un periodic, *Buletinul eugenic şi biopolitic*, în care printr'o literatură susţinută se militează pentru biopolitică, ştiinţa guvernării bazată în primul rând pe capacitatea biologică a cetăţeţenilor. Autorul se ocupă apoi detaliat de principiile acestei ştiinţe. Relevă importanţa acordată de I. Moldovan capitalului uman şi citează din *Biopolitică*: *„Capitalul uman este totalitatea cetăţenilor, iar prosperitatea biologică este integritatea lor fizică, intelectuală şi sufletească"*. După ce descrie ce a înţeles I. Moldovan sub patrimoniul etnic care dă înţeles noţiunii de *„neam"*, trece şi analizează activitatea desfăşurată de „Astra" în Săcuime.

Autorul fără să fie de acord cu lucrările făcute de mai mulţi cercetători români asupra Ţinutului săcuiesc şi asupra originii etnice a Săcuilor, totuşi descrie pe larg atât rezultatele acestora, cât şi lupta de reromânizare, începută pe baza lor. Relevă că până la adunarea generală a „Astrei" din 1934 dela Târgu-Mureş, reromânizarea nu a prins rădăcini, cu toate că însuşi N. Iorga, cât şi S. Opreanu, G. Popa-Liseanu şi alţii au adus importante contribuţii în această materie.

In urma discursului prezidenţial, rostit la Tg.-Mureş de I. Moldovan, în care pe baza cercetărilor serologice făcute în Transilvania de S. Manuilă şi G. Popovici şi în Săcuime de P. Râmneanţu s'a accentuat că: *„Putem afirma fără posibilitate de contrazicere, că majoritatea populaţiunii din Săcuime este de origină etnică românească, indiferent dacă mai vorbeşte sau nu limba noastră, dacă mai aparţine sau nu credinţei noastre, dacă a mai păstrat sau nu amintirea legăturii fireşti cu neamul românesc"* (citatul lui Tóth). Autorul arată rolul pe care l'a jucat biserica, şcoala, administraţia şi variatele resorturi de conducere în plină colaborare şi după un plan unic pentru reromânizarea Săcuilor.

Autorul conchide că e un succes al „Astrei" faptul că s'a acceptat formula: *„Ocrotirea elementului românesc din Săcuime este o problemă de stat, naţională"*.

Vorbind despre rolul, mai ales spiritual, jucat de *„Astra"* în problema săcuiască, în mod exagerat autorul descrie apoi concursul Statului şi al oficialităţi locale române. Şcolile primare şi bisericile, şcolile ţărăneşti, cursurile de gospodărie, cursurile de limba română pentru adulţi şi numărul mare de biblioteci înfiinţate de „Astra", prin conducătorii ei locali, care natural că au fost şi funcţionari, le atribuie Statului. D-sa susţine că ele au fost rezultatul material al diferitelor consilii ministeriale regionale, al şedinţelor cu directorii din ministerele interesate şi al prefecţilor din cele patru judeţe din Săcuime. In anul 1938 atribue un rol însemnat şi Serviciului Social şi Fundaţiilor Regale, care înţelegând misiunea *„Astrei"* în Săcuime, au lăsat pe seama ei activitatea care le-a revenit lor prin nouile legiferări, acordându-i o însemnată contribuţie băneaască.

Ca încheiere, d-l I. Z. Tóth dă activitatea Astrei ca exemplu pentru societăţile culturale ungureşti, ceea ce reiese şi din recensia făcută lucrării lui de ziarul *Keleti Ujság*. Acesta scrie: *„Şi dacă am învăţat ceva din rezultatele „Astrei" atunci să învăţăm aceea, că nu statul, nu politica e aceea care dă forţă neamului. Cine aşteaptă totul dela stat, cine nu cunoaşte şi nu împlineşte obligaţia propriului său neam în domeniul chemării şi sacrificiului individual, acela rămâne slab şi slăbeşte şi puterea rasei, neamului şi naţiunii"*.

P. Râmneanţu

„INSEMNARE" DESPRE STRIGOI INTR'UN MANUSCRIS DE FIZICĂ EXPERIMENTALĂ, DIN ANUL 1848

In colecţia de cărţi şi manuscrise vechi pe care o am, este şi o *carte-manuscris* de fizică experimentală, din anul 1848.

Titlul manuscrisului este: *Elementa Physicae Theoreticae et Experimentalis in usum Auditorum suorum, ab Andrea Papp Liviu. In Lyceo Episcopali Blasiensi Physices Professore conscripta. Pars I. Blasii 1848.*

Pe 1-a pagină găsim şi autograful autorului: Andrea Liviu. Physicae Profesoris.

Cartea-manuscris este compactată în piele, călcâiul cărţii înfrumseţat cu figuri în aur şi cu inscripţia *„Elementa Physicae I."* Este scrisă cu o caligrafie impecabilă, cu o singură corectare în text; are câteva zeci de figuri în text. Este scrisă în limba latină, cu excepţia alor 6 pagini, cari sunt scrise româneşte. Manuscrisul nu e paginat, ci e împărţit în 170 §-i, pe 277 pagini.

Pentru iubitorii de cărţi vechi incrustez, pe scurt şi conţinutul cărţii: Pe pag. 1 e titlul cărţii, pe pag 2 un motto latinesc, după cari urmează tratatul propriu zis, de fizică. La inceput e „Introductio in Physicam" împărţită în 15 §-i. Urmează apoi tratatul propriu zis de fizică. In acest volum tratează despre *Mehanică şi Acustică.* Cartea este împărţită în 7 secţiuni — sectio — capete sau capuri; fiecare secţiune are ca subîmpărţire mai multe capete — caput — şi acestea subdivizate în paragrafi cu titlii corespunzători.

Sectio prima, caput 1um tratează despre proprietăţile corpurilor (întinderea, nepătrunderea, porositatea, divizibilatea, mobilitatea şi inerţia corpurilor) în 14 paragrafi, pe 20—34 pagini.

Caput 2-um: despre forţe (forţe atractive, repulsive, greutate şi gravitaţiune) în § 15—21, pe pag. 35—41.

Caput 3-um: despre coesiune, diferite forme de coesiune, elasticitate, firmitate şi noţiune despre fluide — lichide — şi coesiunea acestora în § 22—36 pe pag. 41—53.

Sectio secunda: Caput 1-um despre mişcare, diferite feluri de mişcări şi legile lor în § 37—44, pe pag. 54—68 cu 6 desemne în text.

Caput 2-um: despre centrul de greutate şi mişcarea lineară în § 45—46, pe pag. 68—74, cu 4 fig. în text.

Caput 3-um: despre ciocnirea corpurilor, elastice şi neelastice, în § 47—52, pe pag. 74—96, cu 7 fig. în text.

Caput 4-tum: Mehanica şi diferitele maşini: Balanţa, statera romană, planul inclinat, maşini compuse, resistenţa, resistenţa mediului, în § 53—68, pe pag. 97—129.

Sectio 3-a: Caput 1-um despre mişcările şi întrebuinţarea pendului § 69—7[illegible] pe pag. 129—138.

Caput 2-dum: despre forţele centrale în § 71—73, pe pag. 138—148.

Caput 4-um (greşit, în loc de *Caput 3-um)* despre gravitaţiunea universală, în § 74, pe pag. 149—150.

Sectio 4-ta.

Caput 1-um: despre hidrostatică, echilibrul lichidelor omogene, în § 75—78, pe pag. 150—159.

Caput 2-um: despre echilibrul (corpurilor) lichidelor amestecate, tuburi comunicante, vase capilare în § 79—81, pe pag. 159—163.

Caput 3-um: despre echilibrul solidelor scufundate în lichide § 82—96, pe pag. 163—189.

Caput 4-tum: despre mişcarea lichidelor § 97—101, pe pag. 190—194.

Caput 5-tum: despre apă, ghiaţă, ape minerale în § 102—107, pe pag. 194—200.

Sectio 5-a.

Caput 1-um: despre aer, proprietăţile lui, maşina pneumatica, manometru, greutatea aierului, barometrul şi întrebuinţarea lui, în § 108—127, pe pag. 201—231.

Caput 2-um: despre proprietăţile chimice ale aerului atmosferic, în § 128, pe pag. 232—233.

Caput 3-um: despre mişcările aerului, vânturi, în § 129—137, pe pag. 233-241.

Caput 4-tum: despre diverse gaze, fosfor, eudiometru în § 138—146, pe pag. 242 -253.

Caput 5-tum: despre sunet, tunet primitiv, organele vocale, sunet derivat, viteza sunetului în aer, în solide, reflexiunea sunetului, urechea în § 147-170, pe pag. 253—177.

Acesta e, pe scurt, conţinutul manuscrisului, despre care vorbim. După cum se poate constata, e un plan de lucrare, pe care îl întâlnim şi azi, după 100 ani, în manualele moderne. Păcat, că nu putem şti, dacă planul — împărţirea — aceasta e originală, sau doar e o cópie după alte lucrări similare străine.

In fond, după cum arată şi titlul acestei prezentări, nu ne interesează acum valoarea manuscrisului din punct de vedere ştiinţific şi al conţinutului. Ceea ce ne interesează momentan, este o *„însemnare"* intercalată în text, la pag. 180—183 şi în care autorul, Andrea Papp Liviu, ne vorbeşte despre *strigoi*. De sigur, ni-se pare curios, ca într'un manual de fizică experimentală să se vorbească despre superstiţii în legătură cu strigoii, însă tot aici ni-se dă şi explicarea acestui paradox.

In această „Insemnare", la început ni-se spune despre credinţele deşarte referitoare la strigoi, credinţe comune tuturor popoarelor din timpurile trecute;

ne spune despre puterile suprafireşti ale strigoilor;

despre relele, ce le pot face oamenilor până când ei, strigoii, sunt în vieaţă, pe cum şi după moartea lor;

despre mijloacele întrebuinţate de cei năpăstuiţi de a se apăra împotriva acestor fiinţe, cari au legături tainice cu Diavolul;

ne înşiră — fără indicarea izvoarelor utilizate — mai multe cazuri de condamnări la moarte ale celor învinuiţi de-a fi fost strigoi, în veacul 16 şi 17 la diferite popoare;

un caz întâmplat în satul Maceşd de lângă Haţeg, la a. 1847, când o femeie învinuită că ar fi fost strigoaie în vieaţă, a fost scoasă, după patru zile din mormânt şi străpunsă cu furci de fier, pentru ca să înceteze o boală ucigătoare între vite.

Şi ceea ce e mai interesant: „proba cu care se cerca, în timpurile vechi, care ar fi strigoiu"!

Această probă, obişnuită în alte timpuri, ne dă explicare şi faptului, cum a ajuns un profesor de fizică la ideea de a intercala într'un manual de şcoală un capitol despre superstiţiile referitoare la strigoi — şi chiar la capitolul în care vorbeşte despre plutirea corpurilor în lichide.

Dar las să urmeze textul acestei „Insemnări" aşa cum se găseşte la pag. 180—183 în acest manuscris:

„Insemnare. De aci se explică şi o superstiţiune, căreia mai multe mii de oameni i se făcură în timpurile trecute sacrificiu. Credé popoarele în timpurlle trecute, că ar fi strigoi, cari cu ajutorul celui necurat, ar aduce multe rele oamenilor. Credé că ar umbla pe câte şepte ţeri numai într'o noapte, ieu laptele dela vaci streine, le întărită de-şi urăsc viţeii, pe bărbaţi i fac de-şi urăsc femeile şi din contra. Crede mai încolo, că strigoile nu numai până sunt în viaţă strică omanităţii, ci ca neşte unelte a celui necurat, şi după moarte aduc multe rele pe pământ. Es din mormânt, bagă moartea ori în ce casă voesc, duc câte doi trei dup'olaltă dintru aceiaşi casă, ba încep a duce cu sine satul întreg, şi pe oameni, şi pe dobitoace de-a-rândul în mormânt. Până când într'un iârziu bagă de samă cei mai înţelepţi ai satului, cum că, cauza răului trebue să fie oarecare strigoaie; de unde dară, pornind din punctul acesta îl cearcă acasa de trăieşte, de-i mort, îl cearcă în mormânt, îl desgroapă, i bagă aiu în gură, i taie coada de are (: precum şi au de a rându :) i străpung inima cu

frigare de fer şi-l întorc cu faţa în jos. Acum sătenii cei înspăimântaţi apucă inimă, nu se mai tem de rele, fiindcă au triumfat asupra strigoaiei, dar vai de neamurile strigoiului, aceste sunt obiectul de batjocuri de obşte. Nenumerate procese s'au făcut în cauza strigoilor, nenumăraţi s'au osândit şi spre moarte, numai pentrucă a fost părinţii lor strigoi. Cât de mare a fost orbirea credinţii şi tirania popoarelor în privinţa strigoilor, destul se vede şi din următoarele: In anul 1616 s'au vestit din catedra Bisericii din Wirtzburg, cum că în timp de un an s'au ars 300 strigoi în micul principat. Episcopul Philip Adolph in 1627 au făcut de au ars însuşi pe nepotul său Ernest Ehrenberg ca pe un strigoiu. In anul 1630 a făcut de au ars tot pentru aceia, că ar fi strigoiu, pe doi luris candidatos. In anul 1369 în Osnabrück în Vestphalia au judecat într'o zi 133 mueri ca să se arză, pentrucă s'au fost dovedit strigoi, s'au şi ars toate afară de 4, pe care fiind cele mai frumoase, le-au răpit Dracu în aer de vii, până când nu intrasă încă în foc.

„Cel de întâie, care a cutezat a scrie în contra procesurilor strigoeşti a fost un Iezuit, anume Fridericus Spec în anul 1632, dar cartea lui, n'au băgat-o în seamă, nici judeţele popeşti, nici cele politiceşti, fiindcă şi pe la mediul veacului a(l) 18 încă ardé la strigoi; în 1747 au ars în pireţiul (?!) din Würtenberg pe o călugăriţă bătrână anume Renata, singur (= numai pentru) că era strigoaie foarte vestită şi ţinea la sine pe dracu în chip de miţă (scris Mitzia) — pe muma lui Kepler ca muiere de 70 ani încă ar fi ars-o de nu ar fi scos feciorul seu, cu mari lupte, de aceasta moarte de ocară. In Italia încă ardé barbareşte pe strigoi, pe acele timpuri întunecate în zadar (indiadar) au arătat învăţatul Iurist, Francisc Ponzivibius dein Planutia in anul 1515, că strigoile nu sunt alta, fără nişte femei charatice (?) care cu dracul n'au nicio împărtăşire, că nici întru samă nu l-au băgat cei ce judecă despre vieaţa şi moartea oamenilor, ci şi dupaceia au ars pe destui. Aceste sunt exemple dein tempurile cele vechi, tempuri bune şi atatu de laudate póte pentru unii era bune, dar' mai alesu moşilor şi babelor, era chiar rele, că de se întâmpla ceva nenorocire, cauza îndată era un moşiu, sau o babă batrână, i punea subt proba şi focul ardé, ca poporul şi Judecătorii intelectuali, a cărora raţiune nu se ocupá cu lucrurile naturei, socoté că amăriţii aceştia sunt uneltele Dracului, şi cand ei vedé ardindu, se bucurá credindu, cumcă să isbândescu asupra Dracului.

„Astfeliu de credintia desiartă şi în tempul nostru esista, mai cu samă la popórele cele neculte. Acum de curandu numai în anul 1847 în Haczeg în satul Macesd pe o femeie au scosu din mormentu dupa patru dile, şi o au strapunsu cu furci de feru prein anima, socotind-o a fi strigóe, şi că dinsa ar fi cauzatu peritiunea mai multoru dobitóce. Iar proba cu care se cerca in timpurile vechi, care ar fi strigoi era următória: Pe acela despre care era vinău, că aru fi strigoiu, lu lega de mâni şi de picióre cu o funie, şi lu arunca în apă şi dicumva nu se cufunda, era semnu invederatu, că ar fi strigoiu — şi asia i se gaté focu şi se ardé, ér de cumva se cufunda atunci lu trăgé cu funia afară de multe ori şi mortu.

„Acesté şi alte nenumerate superstiţii n'au venit de aiurea, decât din grósa nestiintia, fiindcă la tóte popórele acele, la care astfeliu de superstitii domnescu, Stiintia naturii sau Physica, ce esplică ascunsurile naturei sau încă i in leagănu, sau dóră nici nu s'au născutu şi asia caută se să stîngă, în credintia desiartă, precum sa stinge in dureri ceia ce nu póte naste.

Obscuri sub nocte per umbras
Perque domos vacuas, et innania regna.
Vergilius"

Cred că pentru cercetătorii etnografi are valoare această „Insemnare" de acum aproape o sută de ani.

Traian Gherman